
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2011 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əfəndiyeva G.

YUNESKO təcrübəsində milli azlıqlar və miqrantlar məsələsi:
sosial və psixoloji aspektlər3

Əliyeva K.R., Quliyeva S.Y.

Uşaqların psixi inkişafına oyunun təsiri14

Təhməsisib C.A.

Gender tədqiqatları ilə bağlı bəzi mülahizələr.....26

Lamiyə M.Q.

Psixofizika metodlar sistemi haqqında36

Əliyeva L.M.

Uşaqların psixi inkişafında valideynlərlə ünsiyyətin rolu43

Əliyeva S.N.

Aqressiya və onun psixoloji mahiyyəti.....54

Qəhrəmanova K.N.

Emosiyaların elmi-nəzəri idrakı (fəlsəfi-qnoseoloji kontekst)62

İbrahimbəyova R.F., Abdullayev Y.B., Dadaşov F.H.

Müxtəlif taktiki tipli samboçuların bəzi psixofizioloji xüsusiyyətlərinə dair.....74

Əhmədşanova Z.R.

Məktəbəqədər yaşlılarda həds-in (hiperaktivliklə əlaqədar diqqət çatışmazlığı
sindromu) əsas göstəriciləri83

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Babayeva T.T.

Qruplararası konfliktlərin səbələri və həlli yolları.....91

Велюева В.И.

Основные группы ценностных ориентаций современного студенчества...100

Nəsrullayeva Z.N.

Valideyn-övlad münasibətlərin formalaşmasına təsir edən sosial-psixoloji amillərin təhlili108

Yıldız K.İ.

Sosial-psixoloji adaptasiya probleminin tədqiqinin bəzi məsələləri.....118

Nural S. S.

Gənclərin sərvət yönümləri və əxlaqi dəyərləri probleminə dair psixoloji yanaşmalar.....130

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA

Əliyev B.H., E.B.Bəylərov

İstedadlıların təlimində “qiymət”siz qiymətləndirmə139

Cabbarov R.V.

Özünügerçəkləşdirmənin pedaqoji elmlər kontekstində tədqiqinin bəzi məsələləri.....148

Əliyev M.S.

“Özünənəzarət sahəsi” və tələbələrin təlim fəaliyyətində onun psixoloji rolunun eksperimental tədqiqi.....161

Abbaszadə S.Ə.

Şagirdlərin özünüdərkətməsinə ailə və məktəbin təsirinin eksperimental-psixoloji tədqiqi.....170

KLİNİK PSİXOLOGİYA

İmanova Ş.R.

Hemodializ qəbul edən xəstələrin psixoloji problemləri180

PSİXOLOGİYA TARİXİ

Rəhimova Q.V.

Azərbaycan psixoloqlarının yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərin şəxsiyyət psixologiyası aspektində təhlili189

AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H. Əliyevin 50 illik yubleyi..... 200

UŞAQLARIN PSIXİ İNKİŞAFINA OYUNUN TƏSİRİ

Əliyeva K.R.

Psixologiya elmləri doktoru, professor

Quliyeva S.Y.

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: sevinc-kuliyeva@hotmail.com

Açar sözlər: *oyun, məktəbəqədər yaşlı uşaq, valideynlər, şəxsiyyət, nitq, qavrayış, hafizə, təfəkkür*

Ключевые слова: *игра, дошкольник, родители, личность, речь, восприятие, память, мышление*

Key words: *game, preschooler, parents, personality, speech, perception, memory, thinking.*

Müasir təhsil sisteminin effektiv təşkilində məktəbəqədər tərbiyə müəsisələrinin rolu böyükdür.

Müstəqillik qazanmış gənc respublikamızda məktəbəqədər təhsilə dövlət qayğısı diqqətləyiqdir. Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması, onların şəxsiyyətinin formalaşması və məktəbə hazırlanması işinin qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun təmin edilməsi məqsədəuyğundur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafına oyun fəaliyyətinin təsiri müstəsna dərəcədə böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, oyun nə qədər rəngarəng və məzmunludursa, uşaq-

ların psixikası da bir o qədər hərtərəfli zəngin olacaqdır.

Aparılan ciddi elmi tədqiqatlara [1,9,11] əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, məhz məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı fəaliyyət forması olan oyunun uşağın psixi inkişafına təsirinin əsaslandırılması diqqəti cəlb edən elmi-psixoloji problemdir.

Məlumdur ki, şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır. İnsan fəaliyyətinin məzmunu, üsulları, təşkili, ona münasibəti nəticəsində onun qabiliyyəti, meyli, xarakteri formalaşır. Eyni zamanda müxtəlif fəaliyyət növündən asılı olaraq o, digər insanlarla münasibətə girir. Başqaları ilə əlbir fəaliyyət nəticəsində insan özünü dərk edir. Uşağın inkişafı prosesində şüurun formalaşması onun yaşıdları ilə əlbir fəaliyyəti zamani

gerçəkləşir. Uşaq öz hərəkətlərini idarə etməyi, özünüqiymətləndirməyi, özünü dərk etməyi məhz oyun fəaliyyəti prosesində öyrənir.

Məktəbəqədər yaşlıların həyatında oyun mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni uşaqların inkişafın müxtəlif mərhələlərində, hətta müxtəlif xalqların uşaqlarının eyni oyunları oynamaları bir çox alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, K.Qross hesab edir ki, oyun gənc orqanizmin şüursuz şəkildə həyata hazırlaşmasıdır [1, səh. 61]. A.V.Zaporojets və D.B.Elkonin göstərir ki, oyun məzmunu etibarlı ilə sosial mahiyyət kəsb edir. Oyun prosesində uşaq böyüklərin həyatına daxil olmağa çalışır. Əmək prosesində onun bu tələbatı ödəmək imkanı olmur [2, səh. 108].

Bir sıra psixoloqlar oyunu valideyn – uşaq münasibətləri baxımından təhlil etmişlər. İlk dəfə olaraq V.Stern göstərmişdir ki, oyun zamanı uşaq “özünün əhəmiyyətsizliyi hissini keçirir. Özünün real fəaliyyəti baxımından köməksiz, gücsüz olan uşaq ona olan təzyiqlərdən xilas olmaq üçün fantaziya aləminə can atır və burada o, qalibdir, ağadır. O, bu hissləri nə qədər güclü keçirsə, o qədər də özünü xoşbəxt hesab edir.” [3, səh. 151].

Amerika sosioloqlarının fikrincə, oyun prosesində uşaqlar rol davranışı təcrübəsi qazanırlar və bu onların

“həyata daxil olması”nı asanlaşdırır. Oyun uşaqların yalnız sevimli məşğuliyyəti deyil, həm də onların həyatının təşkili formasıdır. Oyun fəaliyyəti uşağın inkişafında motivləşmə sferasının əsasıdır. Məşhur rus psixoloqu D.B.Elkonin xüsusi qeyd edirdi ki, oyun prosesində motivlərin yeni psixoloji formaları təzahür edir. Oyun zamanı motivlərin bir-birini tez-tez əvəz etməsi prosesi baş verir. Oyunun mahiyyəti onunla müəyyənləşir ki, o bütövlükdə uşaq şəxsiyyətinin psixi inkişafının, onun şüurunun inkişafının önəmli tərəflərinə toxunur [4, səh. 253]. Deməli, oyunun uşağın psixikasına inkişafetdirici təsiri böyükdür. Oyun vasitəsilə uşaq ətraf aləmi dərk edir, yaşlıları ilə münasibətləri təşəkkül tapır, özünüdərk etmə və özünüqiymətləndirmə sistemi formalaşır. Uşaqlar oyun fəaliyyəti vasitəsilə böyüklərin həyatına daxil olur, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənir və onları öz aralarındakı münasibətlər sisteminə tətbiq etməyə təşəbbüs gös təirlər.

1933-cü ildə görkəmli Hollandiya bioloqu və psixoloqu F.Boyten-dayk “oyun” sözünü xarakterin əlamətlərini ifadə edən proses kimi izah etmişdir. O, uşaqların oyununu “ora, bura” xarakterində hərəkət etməklə uşaqlara azadlıq bəxş edən, onların qayğısını unutturən hərəkət prosesləri kimi səciyyələndirir. Görkəmli

rus psixoloqu D.B.Elkonin yazır: “Oyun” sözü ciddi elmi fikirləri əhatə edən elmi anlayışa deyilir” [4, səh. 13]. Lakin bu anlayışda uşaqların fikir və arzularını, tələbatlarını ifadə edən hərəkət formalarından biri kimi oyun ifadəsi səciyyələnir.

14-cü əsrin görkəmli mütəfəkkir alimləri olan F.Şiller, Q Spenser, V.Vundt oyun fəaliyyətinin fəlsəfi və psixoloji mahiyyətini izah etməklə yanaşı, həm də oyunun estetik məzmununu da izah edərək insanın həyatının gözəlləşməsində iştirakını, o cümlədən oyun fəaliyyətinin incəsənət faktoru ilə bağlı olduğunu izah etmişlər. V.Vundt qeyd edirdi ki, oyun uşaq əməyidir. Elə bir oyun prosesi yoxdur ki, orada əməyin bu və ya digər ünsürlərindən istifadə olunmasın. Psixoloji tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, insan oyunu elə bir fəaliyyət növüdür ki, burada şüurlu surətdə insanlar arasında sosial münasibətlər yaranır. Oyun müasir şəraitdə incəsənətin bir forması kimi, idmanın bir forması kimi təzahür edir. Müasir uşaqların həyatında rollu oyunlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sosial şərait dəyişdikcə uşaqların oyunlarının xarakteri də dəyişir. Cəmiyyətin tələblərinə uyğun hər rolun öz mövqeyi və əhəmiyyəti vardır. Uşaqlar valideynlərin və onları əhatə edən digər adamların təsiri altında bu və

ya digər rolda çıxış edirlər. Oyun uşaqların sosial həyat tərzini xarakterizə edir, məhz ona görə də uşaqların kollektiv oyunlarını eyni zamanda sosial oyunlar kimi xarakterizə edirik. Müşahidələr göstərir ki [4,12,13], əksər uşaqlar oyuna müxtəlif münasibət bəsləyirlər, xüsusilə kollektiv oyunlara. Onların bəziləri oyuna dəvət gözləyir, asan rolları yerinə yetirməyə çalışırlar. Müstəqillik tələb edən yaradıcı oyunları təşkil etməyə çətinlik çəkirlər. Valideynlər ilk növbədə çalışmalıdırlar ki, onlarda təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirdirsin, onlarda öz-lərinə inam formalaşdırsınlar. Rollu-süjetli, yaradıcı oyunlar zamanı uşaqlarda təşkilatçılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün geniş imkanlar vardır. Daha fəal uşaqlar oyun prosesində maraqlı süjet qura, yoldaşlarını oyuna cəlb etmək, ümumi məqsədə çatmaq üçün maraqları birləşdirə bilər. Onlar öz potensial təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini, idrak imkanlarını artırma bilirlər.

Uşağın hansı növ oyuna maraq göstərməsi, iştirak etməsi onun psixoloji xüsusiyyətlərindən, temperament tipindən də asılıdır. Təbii ki, burada valideynlərdən də çox şey asılıdır. Onlar öz uşaqlarının fərdi xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olmalı, nəzərə çarpan çatışmazlıqları digər vasitələrlə, o cümlədən, oyun

fəaliyyətini tənzimləməklə aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar. Valideynlər uşaq oyununda iştirak etməklə çalışmalıdırlar ki, onlarda xeyirxahlıq, başqalarının qayğısına qala bilmək, təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər inkişaf etdirilsin.

Oyun prosesində uşaqların ümumi inkişafı da diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, onlarda ətraf aləmə, insanlar arasındakı münasibətlərə maraq yaransın. Bu işdə müvəffəqiyyət qazanılması isə valideyn və uşağın qarşılıqlı fəaliyyəti, ünsiyyəti prosesində mümkündür.

Əgər uşaq yaradıcı və kollektiv oyunlara maraq göstərmirsə valideyn uşağın hərtərəfli inkişafında müəyyən maneələrin meydana çıxacağını əvvəlcədən fikirləşməli, onun fəal yaradıcı oyunlara qoşulması üçün yollar axtarmalıdır. Maraqlı, cəzbəedici süjeti olan oyunlardan istifadə etməklə belə çatışmazlığı aradan qaldırmaq mümkündür. Utancaq, təşəbbüs göstərməyən uşaq belədə fəallaşır, fəal uşaqlar isə təşkilatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Valideyn eyni zamanda elə etməlidir ki, uşaq oyundan zövq ala bilsin. Lazım gəldikdə özü də oyuna qoşulmalı, uşağa kömək etməlidir.

Göründüyü kimi, böyüklərin uşaq oyununa istiqamət verməsi, onu təşkil etməsi uşaqları birləşdirir, kollektiv oyuna cəlb edir, qarşılıqlı

münasibətlərini yaxşılaşdırır. Utancaq, təşəbbüskar olmayan uşaqları fəallaşdırır. Uşağın qabiliyyət, maraq, bilik və bacarığını öyrənən valideyn oyun prosesində onların daha da inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdır. Məhz oyun prosesində uşağın davranış və qabiliyyətinin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri üzə çıxır, inkişaf edir. Valideyn çalışmalıdır ki, oyun yalnız inkişafetdirici deyil, həm də tərbiyəedici mahiyyət daşıсын.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın həyatında inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyasına görə didaktik oyunlar həlledici təsirə malikdir. Bu oyunlar uşaqlarda canlı və cansız aləm, ətraf mühit, insanlar arasındakı münasibətləri mənimsəyib öyrənməkdə əhəmiyyətliyədir. Eyni zamanda uşaqların didaktik oyunlarda iştirakı onların idrak fəaliyyətini formalaşdırır. Didaktik oyunlar uşağın əqli inkişafını müəyyənləşdirməyə və yüksəltməyə imkan verir. Bu oyunlar uşağın müşahidəçilik, qərar qəbul etmək, sürətli hərəkət etmək, onların arasında əlaqə yaratmaq qabiliyyətini də inkişaf etdirir. Bununla da onlar məktəb təliminə psixoloji cəhətdən hazırlanırlar. 1976-cı ildə C.Bruner və onun əməkdaşları tərəfindən didaktik oyun probleminə dair geniş həcmdə müntəxəbat çap olunmuşdur. Bu məcmuədə manipulyativ oyun fəaliyyətinin meymun-

larda necə büruzə verməsi, eləcə də L.S.Vıqotskinin uşaqlarda psixikanın inkişafında oyun və onun əhəmiyyəti haqqında məqalələri çap olunmuşdur. Həmin məqalələrdə oyun fəaliyyəti haqqında aparılan tədqiqatların nəticələri əks olunmuşdur. Məktəbəqədər yaşlıların oyun fəaliyyətinin daxilinə təlim fəaliyyəti əlavə olunmağa başlayır ki, sonrakı illərdə həmin fəaliyyət növü əsas və aparıcı motivləşmə prosesinə çevrilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim fəaliyyəti oyun fəaliyyəti üzərində qurulur. Belə oyunlar adətən müəyyən tələblərə cavab verən, qaydalara əməl olunan rollu oyunlarda özünü göstərir. Rollu oyunlar barədə ilk dəfə A.Adler tədqiqat aparmışdır. A.Adlerə görə oyun prosesində uşaq öz zəifliyini, asılılığını bağmaq istəyərək daha güclü olmağa çalışır. Yalançı at üstə gedən oğlan, gəlin-ciyi ciddi cəhd ilə tənbeh edən qızın özünü real həyatda rastlaşdığı maneələrə etiraz kimi izah edilir.

Müşahidələr göstərir ki [4], rollu oyunlar düşüncənin inkişafında müəyyən rol oynayır. Uşaqlar oyun fəaliyyətində əşyaları digərləri ilə dəyişməyi, öz üzərinə müxtəlif rollar götürməyi öyrənir. Bu qabiliyyət təfəkkürün inkişafı əsasında təşkil olunur. Uşaqlar öz düşüncələrində əşyaları düşünməyi, onlarla oynamağı, yeni şərait yaratmağı öyrənirlər. Bu

halda oyun daxili planda həyata keçirilir. Bu isə daxili, əqli hərəkətin motivləşməsi ilə əlaqədardır. Belə hərəkətlər uşaqları əqli xarakterli oyunlara, məsələn, qeyd edək ki, şahmat oyununa, «fikirləş, tap» və s. oyunlara cəlb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında oyun fəaliyyəti müstəsna rol oynayır. Məhz oyun prosesində uşaq özünü təsdiq edir, insanlar arasındakı münasibətləri real şəkildə mənimsəyir.

Psixoloji tədqiqatlar və psixoloji müşahidələrlə [4], [12] sübut olunmuşdur ki, oyun fəaliyyətində uşağın şəxsiyyətinin təzahür xüsusiyyətləri intensiv surətdə formalaşır. Uşaq müstəqil qərar qəbul etməyi, sərbəst, müstəqil olmağı, ümumi qərarlara tabe olmağı məhz oyun prosesində öyrənir. Bu baxımdan böyüklərin uşaq oyununa yersiz və vaxtaşırı müdaxiləsi qəbul edilməzdir. Lakin uşaq sərbəstliyinin, müstəqilliyinin məhdudlaşdırılması şərtilə böyüklərin uşaq oyunun təşkil etməsi, onlarla əməkdaşlıq etməsi də zəruridir.

Oyunun uşağın şəxsiyyətinin inkişafına təsiri onunla əlaqədardır ki, oyunun hesabına o davranışla və şəxsi davranış üçün nümunəyə çevrilən insanlar arasında münasibətlərlə tanış olur. Uşaqların ilk oyun yoldaşı yaşıdları deyil, yaşlılar, valideynləri-

dir. Böyüklərin oxuması, uşaqla oynaması, gülümsəməsi, atıb-tutması da oyundur. Uşaq böyüdükcə yaşlılarla yox, yaşlıları ilə oynamağa üstünlük verir. Böyük məktəbəqədər yaşlılar kifayət qədər öz davranışlarını, onun baş vermə səbəblərini müəyyənləşdirirlər. Bununla da şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşması problemi həll olunmuş olur. Uşaqlar özləri bəzən yoldaşlarında təsadüf edilən tərslik, şiltaqlıq, lovğalıq hallarını pisləyirlər və başqaları ilə, xüsusilə valideynləri ilə səmimi münasibətdə olmağa üstünlük verir, ona xüsusi diqqət göstərir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynlərin vahid tələbi, valideynlərlə tərbiyəçilərin əlbir işi əhəmiyyətli rol oynayır.

Oyun prosesində uşaq insanların davranış normalarını, adət-ənənələri mənimsəyir. Oyun uşağın dünyagörüşünü artırır, xüsusilə rollu oyunlar zamanı. Lakin burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, uşaqların oyunu eyni zamanda milli mahiyyət kəsb edir. Eyni oyunların oynanılması belə milli ünsürlərin fərqləndirilməsi ilə seçilir.

İ.H.Sultanova yazır: “Təlim-tərbiyə prosesində milli oyunlardan istifadə edilməsi uşaqların münasibətinin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərir. Belə ki, uşağın öz həmyaşıdları qrupunda, ailədə emosional qarşılıqlı münasibətlərin yaranma-

sında milli oyunların rolu böyükdür.” [5, səh. 60]

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında milli adət və ənənələrimizi özündə əks etdirən milli oyunların istifadəsi zəruridir. Xalq yaradıcılığının xüsusi bir sahəsini təşkil edən mərasim[toy, bayram], mövsümi [yazın gəlməsi, qışla vidalaşma]oyunları sırf təxəyyül məhsulu olmaqla yanaşı, xalqın istək və arzusunun, il ahi varlıqdan diləyinin, ümidlərinin təhlilinin verilməsi etnopsixoloji baxımdan həm maraqlı, həm də dövrün tələblərinə istinadən önəmli hesab etmək olar. Uşaq milli oyunları milli hisslərin formalaşmasının əsas vasitələrindən biridir. Bunu nəzərə alaraq uşaqların milli ruhda formalaşması məqsədilə xalq oyunlarına geniş yer verilməlidir. Azərbaycan xalqının milli simasını, həyat tərzini, mədəniyyətini, əmək fəaliyyətini, mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərini özündə əks etdirmək baxımından xalq oyunları əvəzsiz mənbələrdir. Bu oyunlarda müəyyən mənada xalqın mədəniyyəti, məənəviyyatı, psixologiyası, etnoqrafiyası təcəssüm olunmuşdur. Oyunların təsirli olması, milli ornamentlərin üstünlük təşkil etməsi metodik cəhətdən işlərin düzgün və optimal qurulmasından çox asılıdır. Oyunu mütəşəkkil, səmərəli, tərbiyəvi cəhətdən təşkil etmək üçün bir tərəfdən tərbi-

yəçilərdən metodik bacarıq və pedaqoji ustalıq tələb olunursa, digər tərəfdən onların milli adət-ənənələri yaxşı bilməsi tələb olunur.

Beləliklə, qeyd etmək yerinə düşər ki, məktəbəqədər yaş dövründə oyun prosesində xalq oyunlarından istifadə zamanı uşaqların milli sosial davranış normalarını mənimsəməsi həmin prosesə müsbət təsir göstərmiş olur. Bu tipli oyunların təsiri altında uşaq kollektivində müsbət mənəvi psixoloji iqlim yaranmağa başlayır. Belə bir mühit şəraitində isə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində uşaq bir sıra milli əxlaqi normaları, milli keyfiyyətləri mənimsəmiş olur.

Məlum olduğu kimi, bağçalarda uşaqların sensor inkişafı və tərbiyəsi işinə xüsusi diqqət yetirərək planlı və məqsədyönlü halda iş aparılır. Uşaqlarda əşyaların əlamətlərini qavrama keyfiyyəti formalaşır. Tərbiyəçilər bəzən əşyaların yerini dəyişməsinə, rənglənməsinə, düzülüşünü uşaqlara tapşırırlar. Bu da onların sensor tərbiyəsi işinə istiqamət verir və kömək edir. Psixoloq V.S.Muxina yazır: «Sensor etalonlar və onun sistemləşməsi məktəbəqədər yaşlıların sensor tərbiyəsinin əsas vəzifələrindən» [6, səh. 104]. Uşaqlar oyunlarda iştirak etməklə oyunun xarakterinə uyğun hərəkətləri yerinə yetirirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun vasitəsilə nəinki qavrayışın,

habelə duyğuların da inkişafı müşahidə edilir. Duyğuların inkişafı bir sıra səbəblərdən asılıdır. Onlardan uşaqların oyun fəaliyyətinin söz vasitəsilə uşaqları oyunlara cəlb etmə hallarını göstərmək mümkündür. Bu yaş dövründə duyğunun növləri də inkişaf edir, formalaşır. Bu cəhəti vaxtilə məşhur rus psixoloqu A.A.Lyubinskaya yüksək qiymətləndirərək yazmışdır, uşaqların duyğularının inkişafında oyun fəaliyyətinin müstəsna əhəmiyyəti vardır[7, səh 45].

Məktəbəqədər yaşlıların oyun fəaliyyəti prosesində diqqətin də inkişafı müşahidə edilir. Uşaqlar oyun zamanı bir çox əşyalardan istifadə edir. Əşyalardan istifadəyə, eləcə də oyunun mərhələli gedişinə diqqət göstərməli olurlar. Bu zaman oyunun maraqlı və emosional tərzdə keçməsi uşaqları sevindirir, oyunun başa çatmasına diqqəti yönəldir. Təcrübə göstərir ki [3], uşaqların oyun fəaliyyətinin xarakteri mürəkkəbləşdikcə, əqli imkanlar təkmilləşir, diqqətin obyektinə üzərinə yönəlməsi və cəmlənməsi məsuliyyəti ciddi xarakter daşıyır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həmyaşıdları, eləcə də böyüklərlə qarşılıqlı münasibətləri nitq vasitəsilə yerinə yetirilir. Nitq vasitəsilə onların ünsiyyət dairəsi genişlənilir. Uşaqlar oyun prosesində nitqlə ünsiyyət yaradır, münasibətlərini qururlar. Oyunun gedişindən asılı ola-

raq dialoji nitq yaranır. Dialoji nitqin aparıcı mexanizmi yaranmış şəraitdən doğan müvafiq davranış motivləridir. Müvafiq motiv uşaqları danışmağa vadar edir. Bəzən şahidi oluruq ki, böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqi izahedici xarakter daşıyır.

Belə ki, nisbətən böyük yaşlılar kiçiklərə oyunun qaydalarını izah edir, necə deyərlər, başa salırlar. Oyunun gedişi prosesində diqqət, hafizə, təfəkkür xüsusilə təxəyyül psixi prosesləri nitq fəaliyyəti ilə sıx surətdə əlaqələnilir, birləşir. Uşaqlar bəzən oyunu həyata keçirmək üçün fikirləşir, yüksək iradi keyfiyyətlər sərf etməli olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların oyun fəaliyyətində digər idrak prosesləri ilə yanaşı hafizə psixi prosesinin də təzahürü müşahidə edilir. Uşaqların oyun fəaliyyətinin bir çox növlərində hafizə psixi prosesi, onun növləri və prosesləri, keyfiyyətləri psixoloji qanunauyğunluqla inkişaf edir. Uşaqlar oyunun qaydalarını, eləcə də oyunda istifadə olunan alətləri, əşyaları xatırlayır, yada salır və yadda saxlamalı olur. Uşaq oyun fəaliyyətində nəyə diqqət yetirirsə, nə ilə maraqlanırsa, onu da yadda saxlayır.

Məktəbəqədər yaşlılar oyun prosesində mürəkkəb və müxtəlif xarakterli tapşırıqlar həll etməli olurlar. Psixoloq V.S.Muxina yazır: “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar öz qarşısında idraki xarakterli tapşırıqlar qoyur ki, onu

əhatə edən ətraf aləmi dərk etsin, təbiət hadisələrinin baş verməsi səbəbini müəyyənləşdirsin” [6, səh. 106]. Psixologiyadan məlumdur ki, insanların, o cümlədən uşaqların yeni bilik qazanma motivasiyası onların təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. Müşahidələrdən [9] aydın olur ki, uşaqların oyununda əyani-əmali təfəkkürdən məntiqi təfəkkürə keçid prosesi baş verir. Qarşıya çıxan problemləri, çətinlikləri, eləcə də oyunda istifadə olunan əşyalar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edir, uşaqlar bunu sözlə ifadə edirlər.

Psixoloq M.S.Muxinanın [6,14], prof. Ə.S.Bayramovun [8,9] tədqiqatlarından aydın olur ki, məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlarda məntiqi təfəkkür formalaşır. Sözlərin köməyi ilə uşaqlar əşyaları adlandırır, lüğət söz ehtiyatını zənginləşdirirlər. Yaşlı adamların istiqamətləndirici və inkişafetdirici rəhbərliyi ilə uşaqların mühakimə qabiliyyəti formalaşdırılır, onlara qaranlıq məsələlər izah edilir. Uşağını ağıllı görmək istəyən valideyn, məhz məktəbəqədər yaşında onun təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir.

Beləliklə, uşaqların psixi inkişafında oyun fəaliyyətinin rolunu göstərmək üçün bir sıra təkliflərin irəli sürülməsi məqsədəuyğundur:

1. Oyun fəaliyyəti insanlara, o cümlədən uşaqlara məxsus fəaliyyət növlərindən biridir. Bunu nəzərə ala-

raq oyunun pedaqoji, sosial, xüsusilə psixoloji mahiyyəti şərh olunmalıdır.

2. Oyunun psixoloji mahiyyətinin şərhində uzaq, yaxın xarici ölkə psixoloqlarının fikirlərinə istinad olunmalıdır.

3. Uşaq bağçalarında Azərbaycan milli xalq oyunlarının istifadəsinə geniş yer verilməlidir.

4. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun prosesində rollu oyunların istifadəsinə diqqət verilməlidir. Uşaqların rollu oyunlarda iştirakı zamanı onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası Bakı,1999, 381 səh.

2. Психология личности и деятельности дошкольника /Под ред. Запорожца А.В. и Эльконина Д.Б./ Просвещение, 1965, 295 стр.

3. Стерн В.В. Психология раннего детства. пер. с английского, 1922, 280 стр.

4. Эльконин Д.Б. Психология игры. 2-ое изд.- М. Владос, 1999, 360 стр.

5. Sultanova İ.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşdırılması. Bakı, 2004, 147 səh.

6. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: М. Academia, 2004, 456 стр.

7. Люблинская А.А. Детская психология. Москва, 1971, 415 стр.

6. Uşaqların idraki, iradi-emosional fəaliyyətinin inkişafında oyunun aparıcı, inkişafetdirici rolu uşaq bağçalarında aparılan müşahidə və təcrübə materialları əsasında şərh olunmalıdır.

7. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyun fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətləri, habelə aparıcı rolu haqqında məşhur psixoloqlar prof. Ə.S.Bayramovun [8,9], D.B.Elkoninin [4], A.A.Lyüblinskayanın [7], V.S.Muxinanın [6, 14] tədqiqatlarının nəticələrinə müraciət olunmalıdır.

8.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2002, 620 səh.

9.Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967, 351 səh.

10.Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2006, 346 səh.

11. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası .Bakı,2005, 343 səh.

12. Велиев М.В. Мустафаев А.М. Психология игры в различные возрастные периоды. Bakı Universitetinin xəbərləri. №2, 2007. səh.103-116

13. Həsənov F., Mahmudov İ. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində fiziki tərbiyə. Bakı, 1998, 221 səh.

14. Мухина В.С. Детская психология. М., 1985, 272 стр.

ВЛИЯНИЕ ИГРЫ НА ПСИХИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ

Абстракт

В дошкольном возрасте интересы ребенка перемещаются от мира предметов к миру взрослых людей. Однако современный мир слишком сложен, и прямое, непосредственное участие ребенка в большинстве видов труда, учитывая реальный уровень его развития, невозможно. Противоречие разрешается в особом типе деятельности дошкольника – в игре. Игра имеет социально-историческое происхождение.

Игра-эмоционально насыщенная деятельность, она захватывает ребенка целиком. В сюжетно-ролевой игре, которая глубоко и всесторонне изучена в работах Л. С. Выготского, Д. Б. Эльконина, А. В. Запорожца и др., указано, что развитие детской игры показывает глубокое проникновение ребёнка в жизнь взрослых. Психологи считают, игры с другими детьми, т. е., коллективные игры самым важным для дошкольника видом деятельности. Если дошкольнику не с кем играть, то его развитие может пострадать.

Учитывая огромное значение детской игры, не может не вызывать тревоги тот факт, что в современном обществе игра находится в кризисном состоянии. Современные родители неодобрительно относятся к детской игре как к бесполезному занятию.

Ошибочное представление о дошкольном возрасте как о пустом, предварительном, ненастоящем, который нужно переждать, пока ребёнок созреет до школы, сменилось другим, но также неверным. Новая модная тенденция связана со стремлением перескочить дошкольное детство посредством обучения. Подобное перепрыгивание грозит односторонностью развития, такими потерями в умственном и личностном развитии ребёнка, которые не компенсируются обученностью. При этом необходимо полноценное проживание возраста и использование его уникального потенциала.

GAME'S EFFECT TO THE CHILDREN'S DEVELOPMENT

Abstrakt

Interests of children at their pre-school age switch from the world of subjects to adults' world. However, modern world is highly complicated, thus, considering the real level of child's development, their direct participation in most of the activities is impossible. Contradiction is permitted as child's special type of activity during the game. Game has socio-historical origins.

Play can be defined as the child activity full of emotions. The study of how role-play develops in children was carried out by such scientists as Vygotsky L.S., Elkonin D.B., Zaporozes A.V., Mukhina V.S. etc. According to psychologists play, especially social play, is essential to a healthy growth and development of children during their preschool years. It is the basis for the skills child will develop and use later in life. If the child is not provided with the opportunity to play it will impact his/her development. Play contributes to the cognitive development of the child, play stimulates the development of the speech and communication of the children.

We can't refuse the fact, that in the modern society, the play is in crisis, though it has a big importance for children's psychology development. Nowadays, parents dislike a child game, and very often they think that the game is an unusuful and unseriously activity. One of the main problems from parents' side to the child game, is that they don't understand the importance of the child game in their children's life. New modern tendence is that they want to pass the childhood period by school study.

Similar escapes threaten unilateral development such as lack of intellectual and personal development of a child, which cannot be compensated in further education. Therefore precious spending of the age and full benefit from its unique capabilities is necessary.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasının müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə 04 aprel 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

YUNESKO TƏCRÜBƏSİNDƏ MİLLİ AZLIQLAR VƏ MİQRANTLAR MƏSƏLƏSİ: sosial və psixoloji aspektlər

Əfəndiyeva Günay,

YUNESKO Azərbaycan Milli
Komissiyasının Birinci katibi

Açar sözlər: YUNESKO, milli azlıqlar, miqrantlar, adaptasiya, akkultrasiya, miqrant, integrasiya, assimilyasiya, marqinalizasiya, separasiya

Ключевые слова: ЮНЕСКО, национальные меньшинства, мигранты, адаптация, аккультурация, интеграция, ассимиляция, маргинализация, сепарация.

Key words: UNESCO; national minorities; immigrants; adaptation; acultrasion; integrations; assimilation; marginalization; separation

Müasir dünyada əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, təşviqi, eyni zamanda bu məqsədlə yaradılmış hüquqi mexanizmlər və onların həyata keçirilməsi zamanı meydana çıxan problemlərin həlli ən aktual məsələlərdəndir. Bu sahədə digər beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, dünyanın elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri sahəsində tərəfdaşlıq üzrə ən böyük hökumətlərarası təşkilatı olan YUNESKO da mühüm rola malikdir.

YUNESKO-nun əsas məqsədi elm, təhsil, mədəniyyət və informasiya mübadiləsi vasitəsilə sivilizasiyalararası dialoq yolu ilə dünyada sülh və sabitliyin bərqərar olunmasına, həmçinin irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq BMT Nizamnaməsində əks olunan bütün insan hüquq və azadlıqlarına,

habelə ədalət və qanunun aliliyinə hörmətə nail olmaqdır. Bu məqsədlə, YUNESKO insan hüquqları sahəsində insan hüquqları tədqiqatlarının həvəsləndirilməsi və daha geniş yayılması, insan hüquqlarında təhsilin təşviq edilməsi, milli, regional və beynəlxalq səviyyədə ayrı-seçkiliyin bütün formalarına qarşı mübarizə, bütün fərdlər və qruplar arasında əməkdaşlığın həvəsləndirilməsi, demokratik proseslərdə iştirakı kimi fəaliyyətini həyata keçirir.

Bu hüquq və azadlıqların gerçəkləşdirilməsi üçün ilk növbədə miqrantların yeni mədəni mühitə inteqrasiyası, bəzi hallarda adaptasiyası və yaşadığı ölkənin dilini öyrənməsi vacib şərtlərdəndir. Çünki qloballaşan dünyada əmək və digər miqrasiya getdikcə geniş vüsət almaqdadır. Lakin miqrantların yeni mədəni

mühitə gəlməsi xeyli sayda problemlərin, o cümlədən də psixoloji problemlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Həmin problemlərin həll edilməməsi şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərdə gərginliyin, münaqişələrin yaşanmasına gətirib çıxarır. Stefen Boçnerin akkultrasiya nəzəriyyəsinə görə, bu proses iki mühüm problemlə əlaqədardır. Onlardan birincisi miqrantın öz milli mədəniyyətini yeni mədəni mühitdə qoruyub saxlamaq cəhdilə, ikincisi isə, yeni mədəni mühitə daxil olmaq, həmin mədəniyyətə xas adət-ənənələri, sosial normaları mənimsəməklə bağlıdır. Bu iki strategiyanın qarşılıqlı əlaqəsi əsasında akkultrasiyanın dörd əsas strategiyasını müəyyən edirlər:

- 1) integrasiya,
- 2) assimilyasiya,
- 3) marqinalizasiya,
- 4) separasiya¹.

İntegrasiya prosesində qarşılıqlı əlaqəyə daxil olan iki qrup və ya onun nümayəndələri məxsus olduqları mədəniyyəti saxlamaqla yanaşı, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyə biləcək ortaq dəyərləri qəbul edirlər.

¹Bochner S. «The social psychology of cross-cultural relations», in Bochner S. (ed.), *Cultures in Contact: Studies in Cross-cultural Interaction*. Oxford, 1982.

Assimilyasiya zamanı miqrant yeni mədəniyyətlə özünü tam eyniləşdirir, onu qəbul edir (identifikasiya) və məxsus olduğu etnik azlığın mədəniyyətindən imtina edir.

Separasiya o zaman müşahidə edilir ki, etnik qrup və onun üzvləri öz mədəniyyətlərini saxlamağa çalışaraq digər mədəniyyətlə əlaqədən uzaqlaşırırlar. Adətən belə milli azlıq təşkil edən qruplar böyük şəhərlərdə ayrı kvartallarda, məhəllələrdə yaşayır və elə oradaca da işləyir, öz dillərində ünsiyyətdə olur, “yad mədəniyyəti” yaxın buraxmırlar.

Marginallıq onunla səciyyələnir ki, miqrant özünü nə etnik çoxluğun, nə də aid olduğu etnik azlığın mədəniyyəti ilə özünü eyniləşdirmir. Nəticədə miqrant nə əvəllik mühit, nə də yeni mühit tərəfindən qəbul edilmir ki, bu da ciddi psixoloji sarsıntılarla müşayiət edilir.

Problem araşdırılarkən nəzərə almaq lazımdır ki, miqrantın yeni mühitə uğurlu adaptasiyası psixoloji, sosial-psixoloji uyuşma əsasında mümkün ola bilər. Ona görə ki, bu halda etnofor öz mədəniyyətinə xas olan xüsusiyyətləri saxlamaqla yanaşı, həm də yeni mədəniyyəti qəbul edir, onların qarşılıqlı əlaqəsinin ahəngdarlığı yeni mədəni mühitə keçidi yumşaldır. Yeni mühitə alışmada yaşanan çətinliklər isə bu sahədə müəyyən bilik və vərdislərin olmamsından irəli gəlir.

Bu baxımdan miqrantlarla iş elə təşkil edilməlidir ki, onlar daxil olduqları yeni mədəni mühit, mövcud sosial normalar, adət-ənənələr haqqında dəqiq, dolğun məlumatlar əldə edə bilsinlər.

Amerikan antropoloqu K.Oberq hesab edirdi ki, “yad mədəniyyətə” daxil olan insan ciddi “mədəni şok” yaşayır. Miqrantın keçirdiyi psixi sarsıntı nəticəsində sensor, simvolik, verbal və qeyri-verbal sistemlər doğma mühitdə davranışın səmərəli tənzimini təmin edirdisə, “yad mühitdə” qətiyyətlə işləmirlər. Son nəticədə davranışın adekvatlığı pozulur, deadaptasiya güclü stresslərin yaşanmasına səbəb olur. Burada miqrantın psixi sağlamlığı problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, miqrantların qəbul edən

ölkənin sosio-mədəni mühitinə təsirində sosial dəstək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əmək miqrantlarının və tılıbılının gəldikləri ölkədə yerli sakinlərdən dostlarının olması onların daha tez zaman keçirərək və az çətinliklə yeni mühitə, cəmiyyətə inteqrasiyası baş verir. Lakin yerli əhəlidən dostları olmayanların ciddi problemləri yaranır¹.

Bütün bunları nəzərə almadan milli azlıqların və miqrantların hüquqlarının qorunması və təşviqi mümkün deyil. Bu baxımdan, YUNESKO milli azlıq və miqrantların hüquqlarının qorunması, təşviq edilməsi və bu sahədə ictimai maa-rifləndirmənin genişləndirilməsi sahəsində mühüm fəaliyyət göstərir və fikrimizcə, bu sahədə YUNESKO-nun xidmətləri təqdirəlayiqdir.

YUNESKO azlıqların mədəniyyət, din və təhsillərinin mühafizə olunması məsələsinə xüsusi önəm verir və bu məqsədlə çoxsaylı təlim, layihə, texniki yardım fəaliyyətləri və digər təşəbbüsləri həyata keçirir. Bu layihələrin həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri də məhz miqrantların və milli azlıqların çoxluğun mədəniyyətin xüsusiyyətlərini düzgün dərk etməsinə, mənimsəməsinə, bununla bərabər özünün milli məxsusluğunu qoruyub saxlamaqla yaşadığı cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyanı təmin etməkdir. Həmin istiqqa-

¹Sewell W. H., Davidsen O. M. Scandinavian Students on an American Campus. Minneapolis, 1961; Antler L. Correlates of home and host country acquaintanceship among foreign medical residents in the United States // Journal of Social Psychology, 80, 49–57, 1970.; Richardson A. British Immigrants and Australia: A Psychosocial Inquiry. Canberra, 1974.; Selltiz C., Cook S. W. Factors influencing attitudes of foreign students towards the host country // Journal of Social Issues, 18 (1), 7–23.; Au D. S. C. The influence of contacts with host nationals on foreign students' attitudes. – unpublished BA Honours thesis, 1969.; Bochner S. «The social psychology of cross-cultural relations», in Bochner S. (ed.), Cultures in Contact: Studies in Cross-cultural Interaction. Oxford, 1982.

mətdə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin və pilot layihələrinin dəstəklənməsi, təşkili və maliyyələşdirilməsi daima YUNESKO-nun diqqət mərkəzində olmalıdır.

Milli azlıqların hüquqları sahəsində YUNESKO-nun fəaliyyəti əsasən onlar arasında təhsilin daha geniş yayılması, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və mədəni hüquqların mühafizəsinə yönəlmişdir. Çünki milli azlıqların öz dilini qoruması, həmin dildə təhsil alması, mədəni mərkəzlərin fəaliyyəti özünəməxsusluğun inkişafına yönəlmişdir. Digər mühüm məsələ-yaşadığı ölkənin rəsmi dilini mənimsəməsi cəmiyyətə inteqrasiyanın mühüm şərtlərindəndir. Dilin öyrənilməsi həmin dildə toplanmış mədəni təcrübənin, adət-ənənələrin mənimsənilməsinə kömək edir ki, bu da öz növbəsində şəxsiyyətin sosio-mədəni mühitdə davranışının tənzimləyici mexanizmi kimi təzahür edir. Burada mədəniyyətlərarası dialoqun düzgün təşkili, mədəniyyət nümunələrinin mübadiləsi və s. əhəmiyyətlidir.

YUNESKO-nun əsas proqramları azlıqlar və onların 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı il İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Milli və ya etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında 1992-ci il

tarixli BMT Bəyannaməsi və digər müvafiq beynəlxalq sənədlərdə əks olunan hüquqlarına hörməti nəzərdə tutur. Qeyd olunan beynəlxalq sənədlərlə yanaşı, YUNESKO çərçivəsində də azlıqların hüquqlarını nəzərdə tutan mühüm sənədlər mövcuddur.

YUNESKO-nun həyata keçirdiyi əsas proqramlardan biri MOST – Sosial Dəyişikliyin İdarə Edilməsi Proqramıdır. Bu proqram YUNESKO-nun Sosial Elmlər Sektoru tərəfindən idarə edilir və əsas məqsədi beynəlxalq sosial tədqiqatların aparılmasıdır. Proqramın prioritet istiqamətlərindən birini məhz etnik və mədəni müxtəliflik təşkil edir. Belə ki, bu Proqram vasitəsilə çoxmədəniyyətli və çoxmillətli cəmiyyətlərin təhsil, mədəniyyət və din, şəxsiyyət və insan tələbatları, demokratik idarəçiliklə bağlı təbiəti öyrənilir və müvafiq layihələr həyata keçirilir. Çoxmədəniyyətli və çoxmillətli cəmiyyətdə demokratik idarəçilik layihəsi, Etnoşəbəkə Afrika layihəsi, Mərkəzi Avropa, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyada etniklik, münafişələr və birləşmənin monitorinqi layihəsi YUNESKO-nun bu Proqram vasitəsilə həyata keçirdiyi layihələrdən yalnız bir neçəsidir.

Miqrasiya prosesi şəxsiyyətin yeni həyat məkanını mənimsəməsidir. Onun bu yeni məkan, yeni dünya haqqında müəyyən təsəvvürləri formalaşır, Mən obrazı ciddi dəyişikliklərə

məruz qalır, bəzi hallarda sərvət meyillərinin strukturu və ierarxiyası dəyişir, özü haqqında təsəvvürlə yeni dünyanın obrazı çuğlaşır, digər halda isə dissonans yaranır, şəxsiyyətin strukturunun dağılması baş verir. Bir mədəniyyətdə mənimsənilmiş təcrübə, dəyərlər sistemi yeni mədəni mühitə keçirilə bilmir. Bəzən müvəqqəti olaraq mühitə uyğunluşma effekti müşahidə edilsə də, əslində bu, konformluğun və konformizmin təzahürüdür. Yəni miqrant zahirən yeni adətləri, qaydaları, normaları sanki qəbul edir, onlara tabe olur, amma daxilən o, buna etiraz edir. Şəxsiyyətdaxili bu tipli ziddiyyətlər ya psixi vəziyyətin pisləşməsinə, depressiyaya səbəb olur, ya da həmin münəqişə digər sahələrdə təzahür edərək şəxsiyyətlərarası və ya qruplararası münəqişələr kimi özünü biruzə verir.

YUNESKO milli azlıqların maddi irsinin mühafizə olunması məsələsinə də xüsusi önəm verir. Məlumdur ki, Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında 1972-ci il YUNESKO Konvensiyasına uyğun olaraq Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlər öz ərazilərində olan maddi-mədəni irs nümunələrini mühafizə etmək öhdəliyini daşıyır. Eyni zamanda, bu maddi-mədəni irs nümunələrindən bəziləri Ümumdünya Mədəni İrs Komitəsi tərəfindən Ümumdünya mədəni irsi siyahısına

daxil edilir. Həmin siyahıya milli azlıqların yaşadığı ərazilərdə yerləşən və ya onlarla bağlı olan bir sıra təbii və mədəni abidələr də daxildir. Məsələn, Filippində İfuqaonun terras landşaftları, Çində Naksinin Lijianq Qədim Şəhəri və s. Eyni zamanda, YUNESKO milli azlıqların icmalarını Ümumdünya Mədəni İrsi Siyahısına daxil edilməsi üçün təbii və mədəni irs abidələrinin müəyyən edilməsində iştirak etməyə çağırır və müəyyən şərait yaradır. Bu maddi-mədəni irs nümunələrin qorunub saxlanması bir tərəfdən mədəniyyətlərin zənginləşməsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən, insanlar mədəni müxtəlifliyə dözümlülüyünü, hörməti, müəyyən bili və hisslərin onlara aşılmasına, ümumiyyətlə tolerantlığın oturuşmasına xidmət edir. Həmin mədəniyyət nümunələrinin insanlarda yaratdığı xoş hisslər təbii ki, o mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanlara münasibəti müəyyən edən faktora çevrilir.

“Azərbaycan – doğma diyar” devizi altında keçirilən milli azlıqların incəsənət festivalı bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edir. Belə ki, bu festival ölkəmizdə yaşayan bütün milli azlıqlar və yerli xalqlara Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm bir parçası kimi öz milli və mədəni ifadə nümunələrini təqdim etməyə, yaşatmağa və daha da inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

YUNESKO milli azlıqların qeyri-maddi mədəni irsinin mühafizə olunması məsələsinə də böyük əhəmiyyət verir. "Qeyri-maddi mədəni irs" istiqaməti 1989-cu ildən - Ənənəvi mədəniyyət və folklor haqqında YUNESKO Təvsiyəsinin qəbulundan etibarən YUNESKO-nun gündəliyindədir. 1993-cü ildə YUNESKO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və təşviqi Proqramı qəbul edildikdən sonra azlıqların qeyri-maddi mədəni irslərinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən çoxsaylı layihələr həyata keçirilmiş və hal-hazırda da keçirilməkdədir.

Uzun illər ərzində miqrasiya məsələsinin beynəlxalq arenada müzakirəsi çox çətin və həssas məsələ olmuşdur. YUNESKO da bu baxımdan miqrantlar məsələsinə son dövrlər xüsusi diqqət ayırır. Bunu sübut edən ən mühüm faktlardan biri təşkilat tərəfindən qəbul edilən Beynəlxalq Miqrasiya Proqramıdır.

YUNESKO-nun Beynəlxalq Miqrasiya Proqramının ümumilikdə məqsədi miqrantların hüquqlarına hörmətin təşviqi və onların cəmiyyətə inteqrasiyasına töhfə verməkdən ibarətdir. Proqram aşağıdakı məqsədlərə nail olmağı qarşısına qoymuşdur:

Birinci məqsəd miqrantların hüquqların mühafizəsinin genişləndirilməsidir.

Miqrantların hüquqlarının qorunması sahəsində 1990-cı ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilmişdir. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı və bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə YUNESKO dövlətlərin sözügedən Beynəlxalq Konvensiyaya qoşulması istiqamətində Qlobal Hərəkət üçün Təşkilatı Komitədə aktiv fəaliyyət göstərirlər.

Bu sahədə əsas strategiya 3 istiqamətdən ibarətdir:

1) Üzv-dövlətlərin Konvensiyanı ratifikasiya etmələri üçün siyasətlərinin inkişaf etdirilməsinə töhfə verilməsi;

2) Konvensiyanın implementasiyasının asanlaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlərin görülməsi;

3) Konvensiyanın siyasətçilər, KİV və ictimaiyyət arasında daha geniş təbliği.

İkinci məqsəd miqrasiyanın cəmiyyətə təsirini idarə edə bilmək üçün göndərən, tranzit və qəbul edən dövlətlərdə milli siyasətin yaxşılaşdırılmasıdır.

Bu sahədə potensial iqtisadi, sosial və mədəni problemlərin aradan qaldırılması üçün miqrasiya siyasətləri ilə bağlı üzv ölkələrdə müxtəlif tədqiqat və məşğələlərin həyata

keçirilməsi sahəsində YUNESKO mühüm dəstək göstərir.

Üçüncü məqsəd isə çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə mədəni müxtəlifliyin dəyər və hörmətinin təşviq edilməsi və müxtəlifliyi, sosial inteqrasiyanı təşkil edən siyasətlər arasında balansın yaxşılaşdırılmasıdır. Təbiidir ki, miqrasiyanın nəticəsi olaraq əksər dövlətlərdə yerli əhəlidən fərqli olan immiqrant azlıqlar mövcuddur. Ksenofobiya və irqçiliyin artması miqrantların hüquqlarına hörmət edilməsi, müxtəlifliyin qorunması sahəsində mühüm işlərin görülməsini tələb edir. Bu sahədə YUNESKO-nun plüralizm, dözümlülük və mədəni müxtəlifliyi təşviq edən təşəbbüsləri sırasına Milli və ya etnik, dini və dil azlıqları haqqında Bəyannamə və Mədəni müxtəliflik haqqında Bəyannamə də daxildir.

Bu sahədə əsas strategiya miqrantların sosial birləşmə və mədəni müxtəlifliklə bağlı daha səmərəli siyasətlərin həyata keçirilməsinə töhfə vermək və miqrasiya məsələləri ilə bağlı əhalinin məlumatlandırılmasının artırılmasından ibarətdir.

YUNESKO-nun fəal üzvlərindən biri kimi Azərbaycan da azlıq və miqrantlar məsələsinə, onların hüquqlarının qorunması və təşviqinə, eyni zamanda cəmiyyətə inteqrasiyasına böyük önəm verir. Belə ki, son illər ərzində “Azərbaycan Respublikasının

da insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” çərçivəsində Azərbaycanda bir sıra milli və beynəlxalq tədbirləri həyata keçirmiş, vətəndaşların mədəni hüquqlarının təmin olunmasına dair proqram və layihələr gerçəkləşdirilmiş, etnik qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanılması, daha da inkişaf etdirilməsi və təşviqi istiqamətində çoxsaylı işlər görülmüşdür.

Milli azlıqların mədəni irs nümunələrinin, xüsusilə YUNESKO proqramları vasitəsilə qorunması Azərbaycanın prioritet məsələlərindən biridir. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri Mehriban xanım Əliyevanın mədəniyyət sahəsində irəli sürdüyü təşəbbüslər, həyata keçirdiyi proqram və layihələr nəticəsində bu sahəyə diqqət daha da artırılmış və Azərbaycan muğamı, aşıq sənəti və Novruz bayramı YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına, “İçərişəhər” və “Qobustan” tarixi qoruğu isə maddi-mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. Bu isə milli azlıqlar və miqrantlar da daxil olmaqla bütün əhali arasında mədəni özünüifadə nümunələrinin qorunması və təbliğinə, habelə maddi-mədəni irs nümunələrinin daha etibarlı qorunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Azərbaycan dini və etnik cəhətdən tolerant bir ölkədir. Bildiyiniz

kimi əsrlər boyu bütün dinlərin və millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvləri kimi mehriban və qarşılıqlı anlaşma şəraitində bir yerdə yaşayıb, dini, mədəni və milli mərasim və ayinlərini sərbəst şəkildə həyata keçiriblər. Bakıda yanbayan yerləşən müsəlman məscidi, katolik və pravoslav kilsəsi, yəhudi sinaqoqu bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildə “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında 17 oktyabr 2003-cü il tarixli YUNESKO Konvensiyası”na qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr tarixində imzaladığı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkəmiz YUNESKO-nun “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair ”Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya 15 may 2010-cu il tarixdən etibarən Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə minmişdir. Bununla əlaqədar, ölkədə bir sıra tədbirlər təşkil olunmuş, müvafiq işlər aparılmaqdadır. Hazırda Konvensiya çərçivəsində “Mədəni müxtəlifliyimiz mədəni vəhdətimizdir” layihəsi həyata keçirilməkdədir.

Eyni zamanda, son illər ərzində Azərbaycanda həyata keçirilən bir sıra beynəlxalq və regional tədbirlər

də Azərbaycanın dini və milli tolerantlığa xüsusi önəm verdiyini göstərir. Bu baxımdan YUNESKO-nun elan etdiyi “Mədəniyyətlərin yaxınlaşması ili” çərçivəsində 2010-cu ilin aprel ayında Azərbaycan paytaxtında keçirilən Dini Liderlərin Ümumdünya Sammiti və YUNESKO-nun da əsas tərəfdaşlarından biri olduğu, bu ilin aprel ayında keçirilən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunu xüsusilə qeyd etmək istərdim.

Azərbaycan milli mədəni irsin qorunmasına xüsusi diqqətlə yanaşır. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələrinin əsrlər boyu yaratdığı və qoruyub saxladığı tarixi və mədəniyyət abidələrinə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində ciddi zərər dəymişdir. Belə ki, erməni təcavüzkarları heç bir maddi və mənəvi dəyəri nəzərə almayaraq, işğal etdikləri ərazilərdə olan 30-a yaxın muzey və rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyəti olan 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışdır. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı talan olunmuş, 927 kitabxana, 4.6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir. Erməni işğalı altında olan ərazilərimizdə 876 tarixi, mədəni və dini abidə qalmışdır ki, onlardan 87-i məscid, 68-i türbə, 31-i isə alban

məbədidir. Torpaqlarımızın 20% işğal altındadır və ölkədə 1 milyon-dan artıq qaçqın və məcburi köçkün mövcuddur.

Əlbəttə, bütün bunlar respublikanın maddi və mənəvi həyatına ağır zərbələr vurur və təəssüflə qeyd etməliyik ki, işğal rejimi, qeyd edilən ərazilərdəki maddi və mədəni tarixi abidələrin dağıdılması və mənimlənilməsi prosesi hələ də davam edir. Bu isə milli azlıqların yaşadıkları mədəni mühitə integrasiyasına deyil, onlarda güclü əsəbi-psixi sarsıntılar yaradaraq şəxsiyyətin dəyərlər sistemini dağıdır, özü və başqa mədəniyyətin nümayəndələri haqqında qeyri-adekvat təsəvvürlər formalaşdırır. Burada həm də ümitsizlik, gələcəyə inamsızlıq, qorxu kimi hisslərin formalaşmasına münbit şərait yaranır. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərin Ermənistanın işğalçı qüvvələri tərəfindən xarabalıqlara çevirdikləri kəndlərin, şəhərlərin əhatəsində yaşaması heç şübhəsiz ki, bircəyayışa, sülhə, integrasiyaya deyil, özünü təcridə yönəldir. Belə bir psixoloji durum həmin milli azlığın nəinki dezintegrasiyasına təkan verir, həm də gələcək inkişafın

perspektivsiz olmasına inamı artırır. Ona görə də Azərbaycanın həmin bölgəsində yeni emiqrasiya dalğası başlamışdır. Bunun səbələrindən biri də odur ki, həmin əhalinin öyrəşdiyi mədə mühit Ermənistan və separatist qüvvələr tərəfindən tamamilə dağıdılıb. Bütün maddi abidələr ya dağıdılıb, ya da saxtalaşdırılaraq “eybəcərləşdiriliblər”. Nəticədə insanlarda dezadaptasiya sindromu yaranmışdır. Çünki baş verənlər onların real həyatını, dəyərlər sistemini tamamilə dağıtmışdır

YUNESKO-nun nizamnaməsinin preambulasındakı birinci maddədə deyilir: “Qarşıdurma, müharibələr ilk növbədə insanların şüurundan başlayır. Buna görə də bəşəriyyətin vəhdətini təmin edə biləcək yeganə qarant – intellektual, mənəvi həmrəylik prinsiplərini, qarşılıqlı anlaşma və dialoqa xidmət edən fəlsəfi biliklərin dərinədən öyrənilməsi, bu sahədə əlaqə və mübadilələrin genişlənməsi ola bilər”.

Ona görə də milli azlıqların və miqrantların adaptasiyasının psixoloji məsələlərinin araşdırılması, onların nəticələri əsasında kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Адриан Фернхэм, Стефен Боchner Современные проблемы личности Психология длительного пребывания за рубежом: студенты // <http://rl-online.ru/articles/2-01/85.html#53>
2. Berry J.W. Social and cultural change. // In H. C. Trindis & R. Brislin (Eds.), Handbook of cross-cultural psychology, Vol. 5. Social Psychology. - Boston: Allyn and Bacon, 1980.
3. Berry J. W., Kim U., Power S., Young M., Bujaki M. Acculturation attitudes in plural societies. // Applied Psychology, 38, 185-206, 1989.
4. Bochner S. «The social psychology of cross-cultural relations», in Bochner S. (ed.), Cultures in Contact: Studies in Cross-cultural Interaction. Oxford, 1982.
5. Boski P. Social cognitive methods in the study of immigrants' psychological acculturation. // In D. Keats, D. Munro, L. Mann (Eds.), Heterogeneity in cross-cultural psychology (pp. 124-141). - Lisse: Swets & Zeitlinger, 1989.
6. Meilander P.C. Towards a Theory of Immigration; N.Y., 2001.
7. Furnham A., Bochner S. Culture Shock. Psychological reactions to unfamiliar environments. London and N.Y., 1986
8. Furnham A., Bochner S. Social difficulty in a foreign culture: an empirical analysis of culture shock. Oxford, 1982.
9. Zwingmann C. A. A., Gunn A. D. G. Uprooting and health: psycho-social problems of students from abroad. Geneva, 1983.
10. <http://www.unesco.org>
11. <http://refugees-committee.gov.az/az/pages/16.html>

**ВОПРОС О НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВАХ И
МИГРАНТАХ В ПРАКТИКЕ ЮНЕСКО: социальные и
психологические аспекты**

Абстракт

В статье рассматриваются вопросы, связанные с защитой основных прав и свобод человека, юридические механизмы, созданные для этой цели, и пути решения проблем, возникающих при их осуществлении. В то же время в центре внимания оказывается вопрос о национальных меньшинствах и мигрантах в практике ЮНЕСКО. Автор, анализируя основные положения теории аккультурации Стефена Бочнера, указывает, что попытка сохранения мигрантом свою национальную культуру связана с его вхождением в новую культурную среду и усвоением им обычаев, традиций и социальных норм, относящихся к данной культуре. Автор, систематизируя проведенные исследования в этом направлении, определяет четыре основные стратегии аккультурации во взаимосвязи отмеченной стратегии: 1) интеграция, 2) ассимиляция, 3) маргинализация, 4) сепарация.

Автор в статье анализирует содержание программ, осуществляемых ЮНЕСКО, и на передний план выдвигает вопросы об их влиянии на социальную адаптацию мигрантов.

Автор полагает, что исследование психологических вопросов адаптации национальных меньшинств и мигрантов создаст условия в этой области для успешного осуществления социально-психологической адаптации мигрантов в странах, куда они прибыли.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi B.H. Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Məqalə 03 aprel 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

**THE PROBLEMS OF IMMIGRANTS AND NATIONAL
IN UNESCO EXPERIMENT:**

The social and psychological aspects

Abstrakt

The article deals with the protection of human rights and freedom in the world. For this purpose the created juridical mechanisms and their realization and the ways of the solution of existing problems are shown. Great attention is paid to the problem of immigrants and national minority in the experiment of UNESCO. In the article analysing the main conceptions of the theory of acculturation the author Stephan Bochnerin shows that the attempt of protection of immigrant's national culture in a new cultural sphere is closely connected with the traditions belonging to that culture and realizing the social norms. The author systemising the investigations carried out in this direction in the mutual relation of the noted strategy determines four main strategy of acculturation:

1) integration: 2) assimilation: 3) marginalization: 4) separation.

The author analyses the context of programs realizing by UNESCO and puts forward the problem of social adaptation of immigrants.

The author thinks that the investigation of psychological problems of adaptation of national minorities and immigrants can make the realization of immigrants migrating to the other countries easy.

GENDER TƏDQIQATLARI İLƏ BAĞLI BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Təhmasib C.A.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

E_mail: camiletahmasib@gmail.com

Açar sözlər: *cəmiyyət, istimai tərəqqi, cinslərarası münasibətlər, qızların sosial fəallığı, gender problemləri, feminizm.*

Ключевые слова: *общество, общественное развитие, междуполовые отношения, социальная активность девочек, гендерные проблемы.*

Key words: *society, social progress and development, relationships between genders, social activeness of girls, problems of gender, feminism.*

Müasir dövrün diqqətini cəlb edən xeyli maraqlı kifayət qədər də mürəkkəb olan problemlərdən biri də bütün dünyada çox geniş yayılmış «gender» (cinslərin sosial bərabərliyi) problemidir.

XX əsrin II yarısından etibarən filosofların, sosioloqların tədqiqat obyektinə çevrilmiş bu problem çox geniş çalarlara, tədqiqat istiqamətlərinə malikdir.

Fəlsəfə elmləri doktoru prof. Z.Quluzadənin sözləri ilə desək «müasir elmdə bir termin kimi işlənən «gender» çoxmənalı anlayış olaraq, cins, onun hüquqları, azadlıqları, vəzifələri və cinslərarası münasibətlərin bütün sahəsini əhatə edir» (1, s.7)

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. R.İbrahimbəyovanın sözləri ilə desək «gender anlayışı, bioloji cinsindən asılı olaraq, insanlara cəmiyyət

tərəfindən təlqin edilən sosial və mədəni normaların məcmusunu ifadə edir» (2, s.53)

Fəlsəfə elmləri doktoru R.Mirzəzadənin sözləri ilə desək «insan bütöv bir canlı varlıq olaraq bütün cinsi keyfiyyətləri baxımından bioloji aspektdə öyrənilməyi kimi sosial cins məfhumunu özündə ehtiva etdiyindən sosial fərd kimi də tədqiq olunmalıdır» (3, s.8)

Sosioloqların, filosofların diqqətini özünə cəlb etmiş, onların tədqiqat obyektinə çevrilmiş bu problem son dövrlərdə psixoloqları da maraqlandırmış «gender psixologiyası» adlı elm sahəsinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Təqribən 20 ilə yaxındır ki, «gender» bir anlayış kimi Azərbaycanın ictimai həyatına, elm aləminə də vacib bir anlam kimi nüfuz edib.

Respublikamızda gender problemi-nə diqqət 1995-ci ildən etibarən yeti-

rilir, ictimai həyatın, şəxsiyyətlər-
arası münasibətlərin təhlilində bu
anlamdan geniş istifadə edilir. BDU-
da müstəqil kafedrası olduğundan
xüsusi fənn kimi gender psixologi-
yası tədris edilir. «Gender» anlayışı
və tamamilə yeni olan «gender
yanaşma tərzii» ilə bağlı seminar, tre-
ning, konfranslar və digər tədbirlərin
keçirilməsi davam edir. Bu baxım-
dan da respublikada bu problemin
tədqiqi bir zərurətə çevrilib. «Gen-
der» tədqiqatçısı R.İbrahimbəyo-
vanın mülahizəsinə istinadən xeyli
mürəkkəb və çox çəkarlı olan bu
«problem», «bəlkə də hələ ki, tam-
təkmil elm səviyyəsinə yüksələ bil-
məyib». Buna görədir ki, tədqiqatçı-
ların bu problemə yanaşma tərzləri,
tədqiqat üsulları da xeyli müxtəlifdir.

Bir çox halda bu problem sırf
qadın problemi kimi qəbul edilir.
Qadın hüquqsuzluğu kimi təqdim
edilərək təhlil edilir. Qadınların ki-
şilərlə bərabər hüquq uğrunda mü-
barizələri gündəmə gətirilir. (halbuki
ki, Azərbaycanda qadınlar kişilərlə
bərabər hüquqludurlar, ictimai hə-
yatda da fəal iştirak edirlər).

Bu problem eyni zamanda cins-
lərarası münasibətlərin təhlili tərzin-
də tədqiq edilir. Bəzi hallarda isə
cinslər arasında mövcud ola bilən
psixoloji eyniyyətin, yaxud fərqlərin
təhlili əsasında, kimin-hansı cinsin
üstünlüyünü nəzərə çatdırmaq tə-

zində mülahizələr söylənir. Bəzən
isə qadınlarla kişilərin psixoloji
bərabərliyi də iddia edilir. Nümunə
üçün 1998-ci ildə nəşr edilmiş «gen-
der qadın problemlərinin yeni mərhə-
ləsi», «keçid dövründə Respubli-
kamızda gender və qadın problemlə-
ri» (gender: qadın problemləri və s.)

Bizə belə gəlir ki, gender proble-
minin respublikamızda tədqiqi sosi-
al-psixoloji istiqamətdə daha doğru-
su cinslərarası sosial bərabərlik isti-
qamətində aparılsa daha məqsədə
uyğun olar. Düşünürük ki, gender
münasibətlərinə cəmiyyətdə – fəa-
liyyət prosesində və ailədaxili münə-
sibətlərin tədqiqi-təhlilində fərqli
səpgidə yanaşmaq vacibdir. Belə ki,
cəmiyyətdə, bu baxımdan da fəaliy-
yət prosesində gender münasibətlə-
rinə şəxsiyyətlərarası münasibət
baxımından yanaşılmalı və vacib
olan tələblər öndəmə gətirilməlidir.
Belə bir mülahizə ilə də razılaşıq ki,
ailədə şəxsiyyətlərarası münasibət
yoxdur. Ailədə mövqelərarası münə-
sibət mövcuddur. Ailədə ər-arvad,
valideyn evlad, evladlar arasındakı münə-
sibət, həmçinin nəsillərarası münə-
sibətlər tərzində yanaşılmalı, qarşılıqlı
hörmət, qayğı, məhəbbət milli adət-
ənənələrlə cilalanmış çəkarların
mövcudluğu baxımından təhlil-tədq-
qiq edilməlidir. (Unutmayaq ki, ailə-
də nəsillər arasındakı münasibətlərin əsir-
lər boyu mövcud olmuş xüsusi çəkar-

ları var. Bu münasibətlərin tədqiqatında «kimdir müqəssir» sualına cavab tapmaq mümkün deyil. Hər nəslin nümayəndəsi ilə aparılan söhbətlərdə tədqiqatçıda yaranan empatik təsirlənmə haqsız tapmaq imkanı vermir).

Əgər psixoloji baxımdan eyni olan iki şəxs (kişi, yaxud qadın) yoxdursa, cinslərarası eyniyyət ola bilərmi? Təəssüf ki, gender probleminin tədqiqində cinslərarası psixoloji fərqlərin, kiminsə daha ağıllı, kiminsə nisbətən geri olduğunu sübut edəcək eksperimentlər aparmağa ehtiyac varmı?

İstər bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda qadınların xilqətən naqisliyini isbata çalışan yazılar, məqalələr, monoqrafiyalar, deyimlər az olmayıb. Çox güman ki, bu tipli mülahizələr, iddialar, daha çox mövcud adət-ənənələrə, dünya boyu söylənmiş fikirlərə əsaslanmışdır. Bu gün belə mülahizələri istəkləri gündəmə gətirməyə ehtiyacı varmı? 2003-cü ildə nəşr edilmiş «Gender probleminin psixoloji aspektləri» adlı tədris vəsaitində qeyd edilir ki, qadın və kişinin psixoloji xasiyyətlərindəki fərq bəlkə də kişi başlanğıcının birinciliyini və üstünlüyünü sübut etmək məqsədi güdən alimləri həmişə maraqlandırmışdır, çünki qadının psixoloji xasiyyətnaməsi kişi alimləri tərəfindən diqqətəlayiq sayılmışdır (4,s. 6)

problemlə bağlı kişi tədqiqatçılar tərəfindən işlənmiş, lakin gender tədqiqatçılarından diqqətindən yayınmış məqalələr, monoqrafiyalar az olmayıb, nümunə üçün bəzi qeydlər: Alman alimi Y.Geymansin 1911-ci ildə rus dilində çap edilmiş «psixologiya jensini», Otto Baünunqerin 1901-ci ildə rus dilində nəşr edilmiş «Pol i xarakter» əçəri, 1961-ci ildə Moskvada rus dilində çap edilmiş İndoneziya respublikasının prezidenti dr.Sukarnonun «Sarina» əsəri, həmçinin 20-ci əsrin əvvəlində Azərbaycanda bəzi jurnallarda nəşr edilmiş məqalələr və s. az olmayıb.

Min illər tarixi olan bu yanaşma tərzini müasir dövrlərdə, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində öndəmə gətirmək, sübuta çalışmağa ehtiyac varmı? Bu problemin vacib istiqamətlərdən biri kimi qadınlara qarşı zorakılıqla, haqsız davranışlarla (xüsusilə ailədə), az yaşlı qız uşaqlarını təhsildən uzaqlaşdıraraq zorla kəbinə almağa yönələn tədbirlərlə (etnik baxımdan tədqiqə möhtacdır) mübarizə aparmaq daha önəmlidir.

Bizcə belə bir mülahizə ilə razılaşaq ki, gender problemi xüsusi ilə cinslərarası münasibətlərin təhlili kimi deyil, intellektual bərabərlik, yaxud fərqlər kimi, hüquqbərabərliyi tələbi kimi (hüquqbərabərliyi Azərbaycanda mövcuddur) deyil cəmiyyətdə şəxsiyyətlər arasındakı, ailədə isə

mövqelərarası münasibətlər tərzində tədqiq edilməlidir. Fəlsəfə elmləri doktoru Zümrüd Quluzadə 2003-cü ildə nəşr edilmiş «Gender Azərbaycanda» monoqrafiyasında çox haqlı olaraq qeyd edir ki, «gendersünaslıq, onun predmeti haqqında təsəvvürlər özünün hələ formalaşma dövrünü yaşayır. Müxtəlif tədqiqatçılar gendersünaslıq multidistsiplinar elm, insanşünaslıq, sosiologiya və politologiya elmlərinin bir sahəsi, müasir fəlsəfənin tərkib hissəsi, «cinsin fəlsəfəsi» adlandırırlar» (s.8). Həmin səhifənin sonuna doğru qeyd edilir ki, «bəzi hallarda gendersünaslığı feninizmlə eyniləşdirməyə çalışırlar, bu isə gendersünaslığın əsas obyektini məhdudlaşdırır və onu hər iki cinsin maraqlarını nəzərdə tutan bir elmin tədqiqat istiqamətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır».

Əlbəttə kişilərlə qadınların psixoloji baxımdan fərqli olduğuna heç bir şübhə ola bilməz. Lakin maraqlıdır ki, bu fərqləri sübut etməyə cəhd edən müasir tədqiqatçılara belə bir sualla müraciət edilsə cavab necə olar? “Görəsən ancaq kişilərə, yaxud ancaq qadınlara xas olan xarakter əlaməti varmı, varsa hansıdır?” Belə bir mülahizə ilə razılaşaq ki, bu tərzli xarakter əlaməti yoxdur. Xarakter əlamətləri cinsi məzmunla malik deyil, lakin bu əlamətlərin davranışlardakı, rəftarlardakı, münasibətlərdəki təzahürü cinsi səciyyəyə malikdir.

Çünki ailədə uşaqlara verilən tərbiyə prosesində xarakter əlamətlərinin cinsə xas çalarlarını aşılamaq, möhkəmlətmək, əsrlər boyu məqsədyönlü olub. Elmdə qəbul edilmiş belə bir müddə ilə də razılaşaq ki, «xarakter ictimai mühitin məhsuludur, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərin özünəməxsus cəmidir». Buna görədir ki, tərbiyə həmişə şəxsiyyətin formalaşması, təkmilləşməsi milli adət-ənənələrlərin təzahür tərzləri ilə cəllənib. Lap körpəlikdən oğlanlara və qızlara verilən tərbiyə, onların sosiallaşmasına yönəldilmiş tədbirlər hökmən cinsi səciyyəyə malik olub. (belə də olmalıdır).

Psixologiya elmləri doktoru, prof. Əbdül Əlizadə Azərbaycan psixologiya elmində ilk dəfə olaraq cinsi demorfizm problemini tədqiq etmiş, «psixi cins» dedikdə onun dəyərlər istiqamətinin, özünüdərkini, mənəvi təfəkkürün və digər psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması kimi nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu qeyd etmişdir.

Əlbəttə gender problemi müasir elm sahəsi kimi yaranıb, xeyli gənc olduğundan bu problemin elmi məğzi kifayət qədər aydınlaşmayıb. Hətta gender «istilahları belə tam dəqiqləşməyib» (R.İbrahimbəyova)

Bizcə çox gənc, həm də xeyli mürəkkəb və bu baxımdan da çoxçalarla olan bu elm sahəsi cins-

lərərası münasibətlər baxımından deyil, yalnız qadın problemi kimi deyilir, cəmiyyətdə şəxsiyyətlərərası münasibət ailədə isə “mövqelər arası münasibətlər” sosial-psixoloji istiqamətdə tədqiq-təhlil edilərsə müasir cəmiyyətin tələblərinə daha münasib istiqamət alar. Problemin bu tərzli tədqiqinə isə sosial-psixoloqlar da qoşulmalıdırlar.

Eyni zamanda gender problemini yalnız qadın problemi kimi qəbul edərək tarix səhifələrində öz fəaliyyətlərinə görə «fəxr edilməli» izlər qoymuş qadın şəxsiyyətlərini sadalamaqla kifayətlənmək də düz deyil.

Bununla belə problemin sosial-psixoloji təhlili də xalqımızın tarixini keçmişinə müraciət etməyin vacibliyini söz yox ki, ön plana çəkilməlidir.

Bu baxımdan xalqımızın tarixi keçmişinə müraciət etsək tarix səhifələrini varaqdadıqca bizi xoşlandıran, fərəhdəndirən qadın şəxsiyyətlərimizlə (az da olsa), əksəriyyətin isə hüquqsuzluğunu əks etdirən faktlarla çox rastlaşırıq. Bu da əsrlər boyu ziyalı-zadəganları çox düşündürmüşdür. Onlar öncə evə müəllim dəvət etməklə öz qızlarına dövrün imkanları daxilində təhsil verməyi, daha vacib hesab etmişlər. Hətta müxtəlif elm sahələri ilə mümkün qədər tanış olmuşlar. Əgər Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunun arxivinə

müraciət etsək, şairlərimizin əsərləri, həyat tərzləri haqda materiallarla, bu şəxsiyyətlərin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər, məqalələr və s. tanış olsaq həmçinin tarix səhifələrində ulduz kimi parlanmış qadın şəxsiyyətləri ilə – Qızıl Arslanın xanımı Qətibə xanım, oğlu Cavanşirlə döyüşlərdə vuruşan Əleykə xanımı (XV əsr), Uzun Həsənin anası Sara xatun, Tutu Bikə, Həcərin və s. və s. fəallıqları barədə tarixi faktlarla üzləşsək, onların həyat tərzləri ilə ətraflı tanış olsaq düzgün mülahizəyə gəlirik. Digər tərəfdən tədqiqatçı alimlərimiz, yazarlarımız, xalq ədəbiyyatı nümunələri bu tarixi şəxsiyyətlərin həm fəaliyyətlərini, həm də həyat tərzlərini, aldıkları tərbiyənin elmi-tarixi şərhini, mövqe-rol davranışlarının vacib çalarlarını tədqiq-təhlil etmiş, bədii əsərlər elmi-tarixi monoqrafiyalarla tanışlıq tədqiqatçıya istiqamət verir.

Əlbəttə tarix səhifələrini zənginləşdirmiş bu sönməz ulduzlarla fəxr etməliyik. Qadın hüquqsuzluğunun hökmran olduğu dövrdə belə şəxsiyyətlərin yetişməsinin, əlbəttəki, qədim etnik kökləri var. Bu da xalqımızın qadına müsbət münasibətlərinin təzahürü kimi qiymətləndirilərsə də geniş imkanlara malik olmayıb. Belə ki, uşağın (qızın, oğlanın) cəmiyyətdə fərdi mühitində aldığı tərbiyə, göstərişlər, tələblər, gözləmələr və s. onun mühitinin tipik nümayən-

dəsini səciyyələndirən davranışlara malik şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etmişdir.

Bu baxımdan gender tədqiqatçıları qadına bərabər hüquq, sosial mövqe, qadına qarşı zorakılığın aradan qaldırılmasını tələb etməklə yanaşı problemə sosial-psixoloji baxımdan yanaşmamalıdır. Problemə cinslərarası problem kimi deyil, cəmiyyətdə fəaliyyətdə şəxsiyyətlərarası problem kimi tədqiq-təhlil etməlidirlər. Tədqiqatçılar şəxsiyyətin formalaşması, uşağın sosiallaşdıqca mühitin qanunları, mövcud adət-ənənələrinin sosial-psixoloji təhlilindən çıxış edərək yanaşmalıdırlar. Çünki uşaq lap körpəlikdən deyək, gördüklərini, eşitdiklərini mənimsədikcə, ona mütamadi olaraq aşılana davranış tərzlərinə sahib olduqca sosial varlığa - şəxsiyyətə, tərbiyə aldığı mühitin tipik nümayəndəsinə çevrilir.

Bu baxımdan tarix səhifələrini öz sosial fəallıqları ilə bəzəmiş qadın şəxsiyyətlərinin yaşadıkları mühiti, aldıkları təlim-tərbiyəni, hər an qarşılaşdıqları qanunlarla dolu münasibətləri, onlar üçün vacib olmuş «rol» davranışına yiyələnmələrini, ətraflı öyrənsək onları səciyyələndirən keyfiyyətlərin, davranışlarının şəxsiyyətlərarası münasibətlərin bariz nümunəsi olduğunu qəbul edərik.

Həmçinin hər tipli hüquqlardan məhrum yarandıqlarına inanan, eti-

raz etmək imkanına malik olmayan qadınları səciyyələndirən keyfiyyətlərin də münasib tərbiyənin məhsulu olduğuna inanırıq.

Bu vəziyyət müəyyən mənada bu gündə gündəmdən silinməyib. Bəzi regionlarda bu halla rastlaşırıq. Heç təsadüfi deyil ki, respublikamızda gender problemi daha çox qadınlara qarşı zorakılığın, qəddarlığın, hörmətsizliyin mövcudluğuna etiraz, mübarizə səpgisində qadın təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqədə işlənir.

Unutmayaq ki, qadın problemi sosial-psixoloji problem kimi həmişə diqqət mərkəzində olub. Hər ictimai quruluş bu problemə öz təfəkkür tərzinə, əxlaqi baxışlarına uyğun yanaşıb. Bu baxımdan da ictimai quruluşda gedən ciddi dəyişiklər qadınlara münasibətdə də yeniləşməyə şərait-zəmin yaradıb bu da qadınların özlərinə münasibətlərinə yeni linzadan baxmağa, «mən kiməm», «kim ola bilərəm» kimi anlaşımlarla düşünməyə yönəldib..

Hələ 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda (Naxçıvanda, Şəkidə, Şamaxıda və s.) Bakıda 1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşkil etdiyi qızlar gimnaziyasının yetişdirmələri qadın təhsilinin geniş vüsət almasına çalışırdılar. Beləliklə 1920-ci ildə, xüsusilə Bakıda təşkil edilən qız-qadın təhsil kursları, onlara həm təhsil-həm də ixtisas verərək

xüsusi «qadın klublarının» təşkili onların bərabər hüquqlu vətəndaş olmaları uğrunda mübarizələrinə geniş şərait yaratdı. Beləliklə qadın təhsili, ictimai mühitdə bərabər hüquq uğrunda qadınların başladığı hərəkət dövlət səviyyəsində həllini tapdı. Yaranmış yeni ictimai quruluşun bir çox mənfi qanunlarına baxmayaraq qadın təhsili uğrunda ziyalıların həyata keçirməyə çalışmaları, təşkil etdikləri tədbirlər diqqətəlayiqdir.

Bu mübarizə dövrü həm müsbət, həm də ürəkyandırıcı faktlarla zəngin idi. Qadınların savadsızlığını ləğv etmək üçü ziyalı zadəganların təşkil etdikləri kurslar, xüsusi qadın klubları, onlara işləmək üçün hər cür şərait yaradır, lazımi biliklər verilir. Lakin qadınları bu müəssisələrə, klublara cəlb etmək çox qurbanlarla nəticələnirdi, ataları, ərləri tərəfindən döyülür, hətta öldürülürdülər.

İctimai mühit dəyişmişdi, lakin bu dəyişmiş, sosial mühitə uyğunlaşma xeyli ziddiyyətli idi: hətta qadın hüquqsuzluğunu qoruyub saxlamağa çalışan qadınlar da az deyildir. Çünki şüurlarda möhkəmlənmiş stereotiplərlə yeni düşüncə tərzisi arasında bir uçurum yaranmışdı. Dövrün ziddiyyətləri zəminində bir-birinə uyğun gəlməyən qadın tipləri formalaşmışdı. 1) keçmiş qanunları, ənənələri qoruyub saxlayan, 2) yeniliyi qəbul edərək ona qoşulan, yeniliyi qəbul

edən 3) nə edəcəyini bilməyən marjinal qadınlar.

Buna görə də qadın azadlığı uğrunda gedən mübarizədə qurbanların sayı artırdı. (Klubda dərziçiliklə məşğul olan qadınlarla tənəffüs zamanı idman hərəkətləri təşkil edən Səriyyə Xəlilova 1922-ci ildə əri və atası tərəfindən öldürülərək klubun qarşısına qoyulmuşdur).

1923-cü ildə «Şərq qadını» jurnalının ilk sayı çapdan çıxdı. Bu jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanova idi. Bu jurnal qadın azadlığı uğrunda gedən mübarizəni daha da gücləndirdi. (çox təəssüf ki, o dövrdə qadın azadlığı, qadın təhsili uğrunda mübarizə aparan qadın liderləri 1936-1937-ci illərdə ağır cəzalara, ölümə məhkum edildilər)

1920-1930-cu illərdə gedən bu mübarizənin hər anı bugünkü «gender» çalarları ilə zəngin idi.

1920-1930-cu illərdə Bakıda geniş vüsət almış hərəkətinə yaranan, genişlənməsini şərtləndirən amillər çox idi.

Bir tərəfdən mühitdə rastlaşılan savadlı-ziyalı qadınlar, Bakıda yaşayan əcnəbi ailələrin Avropa tipli qadınları, digər tərəfdən təhsil almaq, ixtisas qazanıb işləyə bilmək istəkləri-arzuları, həmçinin yeni ictimai mühitin qadınlara yaratdığı – arzu edilən şərait, savadlı qadınların ev bə ev gəzərək apardıqları təbliğat yaran-

maqda olan qadın hərəkətini günü-gündən şölələndirirdi.

Maraqlı odur ki, 1920-1930-cu illərdə yaranmış qadın hərəkətinin qarşısına qoyduğu məqsəd, irəli sürdükləri tələblər bu günükü «gendep» adlandırdığımız problemin, eləbilki ilkin nümunəsi idi. – «qadınlara bərabər hüquq verilsin, qadınlara qarşı haqsızlıq-zorakılıq ləğv edilsin. Onlar da təhsil alıb ictimai həyatda iştirak etsinlər». Heç təsadüfi deyilki «Şərq qadını» jurnalında «Məndə ziyalı olmaq istəyirəm» tipli yazılar tez-tez nəşr edilir, açıqlanır – izah edilirdi.

Eyni zamanda o dövrdə yaşamış bu hərəkətin canlı şahidi, (bəlkə də iştirakçısı olmuş) yazarlarımızın (C.Cabbarlı, Seyidhüseyn və s.) problemlə bağlı hadisələrin bədii təsvirini, bir növ təhlilini, səbəblərini, nəticələrini pyeslərində, romanlarında, hekayələrində və s. geniş işıqlandırmış, hadisələri həm şölələndirir, həm də bu gün bizə ətraflı məlumat verir. Eyni zamanda bu bədii əsərlərin təsir qüvvəsini təhlil edən məqalələrin, tədqiqat xarakterli yazıların da hərəkəta təsiri, bu günkü tədqiqata köməyi xeyli önəmlidir. Bu hərəkəti işıqlandıran arxiv materialları da az deyil.

Belə bir mülahizə ilə razılaşaq ki, bu günkü «gendep» tədqiqatçıları 1920-1930-cu illər ərzində baş

qaldırmış bu hərəkəti əks etdirən (bu günkü mülahizələri ilə deyil dövrün, tarixi hadisələrin öz sosial zəminində təhlilini vermiş) yazılarla, arxiv materialları əsasında təhlili verilərsə daha diqiq olar.

Razılaşaq ki, bütün bunlar bizim tariximizdir. Tarixi, tarix səhifələrini bəzəmiş bu xoş məramlı, lakin çətin illəri unutmaq, daşlı-çınqıllı yolları keçərək, qadın təhsili, qadın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, dəyərli nəticələr əldə etmiş, sonra da mövcud quruluş tərəfindən ağır cəzalara məhkum olmuş tarixi şəxsiyyətləri unutmaq haqsızlıq olardı.

Müasir zaman, xalqlar-millətlər arası əlaqələrin genişlənməsi, elmin-texnikanın təəccüblü sürətlə inkişafı, müxtəlif çalarlı mədəniyyətlərin qovuşması, gənclərin - o cümlədən də qızlarımızın sosial fəallığının günü-gündən genişlənməsinə yeni məzmun və forma almasına, Avropaya xas davranış tərzlərinin milliləşməsinə şərait yaradır (belə demək mümkünsə). Deməli cəmiyyətdə gedən inkişaf şəxsiyyətlərin sosial fəallığının məhsuludursa gənclərin də inkişafı cəmiyyətdəki inkişafın nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu gün «gender» cəmiyyət və şəxsiyyətlər arası münasibətlərin tədqiqi istiqamətini almalıdır. Eyni zamanda bu gün dünya mədəniyyəti ilə günü-gündən genişlənən əlaqə, qızlarımızın sosial

fəallığının belə istiqamət alması gender tədqiqatçıları qarşısında vacib bir istiqamətin yaranmasına avropa dəyərlərinə meyllilik, xalqımızın etnik-milli qanunlar, adət-ənənələri ilə

cilalanmasına yeni forma-çalar almasına – «məzmunca milli – etnik, formaca yeni – avropa tipli olmasına» zəmin yaradır. Bizcə bu gün gender tədqiqatları belə tərzdə aparılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanda. B., 2003

2. İbrahimbəyova R. Gender terminlərinin izahlı lüğəti. B., 2004

3. Mirzəzadə R. Gender və feminizm. B, 2002

4. Mirzəzadə R. Gender. B., 2004

5. Gender probleminin psixoloji aspektləri /Qərb Universiteti, gender araşdırmalar mərkəzi., B., 2002

6. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. B., b2003

7. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. B., 1998

8. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. B., 2001

9. Bir sarayın tarixi. Tərtib edən – Dilarə Köylü qızı. B., 1936

10. Qeymans V. Psixologiya jəhını. M., 1911

11. Sukarno Sarina. M., 1961

12. Veyninqer O. Polixarakter. M., 1901

13. Abbasov İ., Mirzəzadə R. Genderə giriş. B., 2004

НЕКОТОРЫЕ УМОЗАКЛЮЧЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Абстракт

Со второй половины XX столетия «гендер» стал объектом специального исследования во всем мире, в том числе и в Азербайджане и постепенно стала формироватса новая наука «Гендер» (некоторые исследователи ее называют «Гендерной»).

Но предствление о ее предмете, методологии и методах исследования пока, что находится на стадии своего становления.

Исследователи ее называют мультидисциплинарной, разделом философии, политологии и т.д.

Многие исследователи считают, что предметом этой молодой науки является только женские проблемы, ее равноправие с мужчинами, ее образование и т.д.

Нам представляется, что предметом науки «гендер» не является чисто женские проблемы, это организованная модель социальных отноше-

ний между женщиной и мужчиной в обществе. «Гендер» - это социальное равенство женщины и мужчины в обществе.

Данная статья своеобразная попытка проанализировать подход к проблеме «гендера» в Азербайджане в ее целостности и динамике.

Хотелось бы надеяться, что она даст стимул для размышления и дальнейшего исследования в области проблемы «Гендера» в Азербайджане.

SEVERAL APPROACHES ABOUT GENDER RESEARCHES

Abstract

Starting from second half of the XX century, «Gender» has become a subject for special and profound research throughout the whole world, as well as in Azerbaijan. Since then, gradually new science, Gender, started to form (some of the researchers and specialists call it Genderology).

However, principles of its subject, methodology, and research methods are still in the stage of development.

Researchers consider it a multidisciplinary science, as a part of philosophy, sociology, political science, etc.

A lot of scientists refer its subject matter as purely dedicated to problems of women, their equality and rights compared to men's in society, women's education, etc.

Yet, women's rights issues are the only studies that are covered by the subject of this science, Genderology – is an organized model of studies of social relationships between men and women in society. Genderology – is a social equality between men and women in society.

Aferomentioned article is an attempt to analyze approach to the gender issues in Azerbaijan, in its integrity and dynamics.

Hopefully, this article will stimulate thoughts and discussions, that will lead to further research in the area of Gender issues in Azerbaijan.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə 31 yanvar 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

PSIXOFİZİKA METODLAR SİSTEMİ HAQQINDA

Qurbanova L.M.

AMİ-nin baş müəllimi, ps.f.d.;

E_mail: persona – KLM74@mail.ru

Açar sözlər: *psixofizika, psixofizika metodları, klassik və müasir psixofizika, statik və dinamik psixofizika, obyektiv sensometriya, metodların müasir modifikasiyası*

Ключевые слова: *психофизика, психофизические методы, классическая и современная психофизика, динамическая и статическая психофизика, объективная сенсометрия, современные модификации методов*

Key words: *psychophysics, psychophysical methods, classical and modern psychophysics, dynamic and static psychophysics, objective sensometriya, modern versions of methods*

Psixofizika – psixi hadisələrin fiziki hadisələrdən asılılığına əsaslanaraq onların ölçülməsini həyata keçirən sahədir. Psixofizikanı maraqlandıran hər hansı cəhətləri tədqiq etmək üçün istifadə edilən üsullar məcmusu psixofizika metodları adı ilə tanınır. Ümumilikdə, psixofizika metodlarını tədqiqat mövzusunə görə iki sahəyə ayırmaq olar: 1) sensor həssaslığı ölçən, təyin edən metodlar (və ya həddudlu, həddli metodlar) və 2) sensor şkalalama metodları. Sensor həssaslığı təyin edən, ölçən metodlar tədqiqat prosesində həll etdikləri məsələlərin tipinə görə klassik və müasir psixofizika metodları adı ilə adlandırılmaqla 2 yerə bölünür. Klassik metodlar vasitəsilə sensor funksiyalara aid əməliyyatlar adətən “ideal” şə-

raitlərdə (hər hansı cəhvlərin və ya kənar təsirlərin baş verməsi inkar edilən şəraitlər) aparılır. Kənar təsirlərə və ya səhvləklərə: ölçmə hədlərində baş verən dəyişikliklər, məs; vaxt-məkan şəraitlərinin dəyişməsi; tədqiq olunanın çox gözləməsi, yorulması, təcrübəyə adət etməsi, təlimatların düzgün çatdırılmaması və ya ölçmə zamanı tədqiqata aid olmayan digər metodik xüsusiyyətlərin müşahidəsi aid edilə bilər. Belə qəbul olunurdu ki, bütün bu kənar təsirləri aradan qaldırmaqla daha dəqiq nəticələr əldə etmək olar. Klassik psixofizika metodlarına əsasən sensor həssaslığı ölçən üç metod aid edilir:

1. Minimal dəyişikliklər (sərhəd) metodu. Baxmayaraq ki, bu metodu elmə H.Fexner gətirib, əksər hallar-

da onu V.Vundtun adı ilə bağlayırlar (çünki onunla daha çox işləyən və bu metodu təkmilləşdirən V.Vundt olmuşdur). Metodun mahiyyəti: eksperimentin aparılması zamanı qıcıqlandırıcını lazımi istiqamətdə dəyişməklə (məs; ≈ 0 göstəricisindən yuxarı və ya aşağı etməklə) müəyyən sərhəd tapmaq və ya yaratmaq olar ki, məhz həmin sərhəddə hissetmə qabiliyyəti itir və ya hissetmə baş vermir (burada söhbət yalnız müxtəlifliyi hissetmə qabiliyyətindən gedə bilər), həmin sərhəddən kənara çıxma halları qeyd edilir və müvafiq müqayisələr aparılır. Elə bu səbəbdən bu metoda əksər hallarda sərhəd metodu da deyilir.

II. Orta sərhəd metodu. Bu metod ilk dəfə differensial sensor həssaslığı ölçmək məqsədilə H.Fexner tərəfindən təklif edilmişdir və digər klassik metodlardan fərqli olaraq ciddi dəyişikliyə məruz qalmayıb. Əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, ölçmələr eksperimentator tərəfindən deyil, tədqiq olunan tərəfindən aparılır. Ölçmələr zamanı tədqiq olunanın səhvləri əsasında differensial həssaslıq səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Bu metoda ustanovkalar, qaçma-qovma, bərabərləşdirmə, təkrarlamalar və ya qısaldılmış formada səhvlər metodu da deyirlər.

III. Daimi qıcıqlandırıcılar metodu (və ya konstant metodu). Bu

metod ilk dəfə H.Fexner tərəfindən tətbiq edilib, sonralar H.Müller, F.Urban tərəfindən təkmilləşdirilib. Əsas xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu metodla mütləq və differensial həssaslıq ölçülür və daha çox müqayisələr şkalalarının tərtibatında istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd edilən hər üç metod tipik laborator eksperiment metodlarıdır və onların klassik metodlara aid edilməsinin bir neçə səbəbi var. Birinci səbəb – onlarda klassik laborator eksperimentlərə aid bütün cəhətlər var: 1) eksperimentatorun onu maraqlandıran psixoloji faktorları aşkara çıxarmaq imkanı; 2) eksperiment şəraitinin və müşahidə olunan xüsusiyyətlərin inkişaf istiqamətinin dəyişilməsi mümkünlüyü; 3) şəraiti ciddi şəkildə nəzarətdə saxlaya bilmək və prosesin göstəricilərini qeyd etmək imkanı; 4) tədqiq olunan fenomenlərin aşkarlanmasına şərait yaradan faktorların aktivləşdirilməsi, digər faktorların isə izolə edilməsi; 5) lazım olduqda eksperimental şəraiti yenidən yarada bilmək; 6) hər hansı lazımi kəmiyyət qanunauyğunluqlarını təyin etmək məqsədilə təcrübə şəraitlərinin sayını çoxalda bilmək imkanı. İkinci səbəb – bu metodların tətbiqi (istifadəsi) tarixçəsinin başqa metodlarla müqayisədə daha geniş və qədim olması ilə əlaqədardır. Eləcə də bu metodlar psixologi-

yanın digər metodlarının yaranmasında mənbə rolunu oynamışdır.

Hələ XIX əsrdə bu metodların ilkin tətbiqi illərində ideal eksperimentlərin yaradılması üzərində çox çalışılırdı, belə ki, asılı dəyişənə asılı olmayan dəyişənin təsirindən əlavə olan təsirlərin qarşısı alınır. Bu isə reallığı inkar etmək idi, belə ki, hər hansı eksperimental prosesdə çoxlu sayda əlavə dəyişənlərin təsiri də mümkündür. Ideal eksperimentin tətbiqi heç də lazımi göstəricilərin əldə edilməsini təmin etmir və bu səbəbdən də bunu aparmaq məqsəddə uyğun deyil. Məhz qeyd olunanlar səbəbindən də klassik eksperiment metodları daha müasir eksperiment metodları ilə əvəzləndi. Klassik psixofizika metodlarının müasir modifikasiyasına (dəyişikliyinə) aid edilənlər: balans metodu, amplitud modulyasiya metodu və kvant metodu.

***Balans metodu.** Bu metod minimal dəyişikliklər və müəyyən mənada modulyasiya metodunun bir qədər dəqiqləşdirilmiş formasıdır. Bu metod daha çox D.Bekeşin tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu metoddan istifadə zamanı eksperimental göstəricilər avtomatik olaraq özü hərəkət edən lentin köməyi ilə qeydiyyata alınır. Tədqiq olunan orada heç bir qeydiyyat aparmır, o, yalnız tumbleri idarə etməklə stimulun səviyyəsinin dəyişməsinə istiqamət-

ləndirir. Beləliklə, ziqzaqvari əyrilər alınır. Və bir neçə cüt əyriləri bir-birilə müqayisə etməklə subyektiv olaraq yaradılmış eyniliklər (bərabərliklər) müqayisə edilir. Və bununla da tədqiq olunanın sensor həssaslığının səviyyəsi haqqında məlumat əldə edilir.

***Amplitud modulyasiya metodu (və ya modulyasiya metodu).** Modulyasiya metodu minimal ölçmələr metodunun analoji variantı hesab edilir. Bu metodda qıcıqlandırıcı və stimulların dəyişkən rəqsi izlənilir və bu təsirin kəsilməsi məqamları qeyd edilir. Qeydlər əsasında qrafik qurularaq amplitudalar arasındakı fərqlər müəyyənləşdirilir.

***Kvant metodu.** Bu metod 1940-cı ildə S.Stivens, K.Morqan və J.Folkman tərəfindən tərtib edilmişdir. Metodun mahiyyəti daimi qıcıqlandırıcılar metoduna oxşardır və differensial həssaslığın ölçülməsi məqsədilə tətbiq edilir.

Müasir psixofizika sahəsində isə kənar təsirlər nəzərə alınmaqla və insanın sensor həssaslığının kənar təsirlər nəticəsində dəyişməsi qəbul edilməklə keçmişdə qəbul olunmuş statik psixofizikanın (klassik psixofizikanın) əksinə olaraq dinamik psixofizika anlayışı formalaşmışdır. Hal-hazırda sensor funksiyaların fizioloji mexanizmlərinin aşkarlanması istiqamətində aparılan tədqiqatlar

çox inkişaf etmişdir. Belə tədqiqatlar obyektiv sensometriya adı ilə tanınır. Müasir psixofizika metodlarına aid olanlar: 1) “hə-yox” metodu, 2) qiymətləndirmə metodu, 3) məcburi seçim metodu, 4) üç mühakimə metodu, 5) binar resepsioqrafiya metodu, 6) sərhədlərin təyin edilməsi metodu, 7) vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar, 8) potensialların aşkarlanmasının qeydiyyatına əsaslanmış metodlar, 9) elektroensefaloqrafik qeydiyyatı əsaslanmış metodlar.

***“Hə - yox” metodu.** Bu metod siqnalların aşkarlanması nəzəriyyəsinə əsaslanaraq mütləq və differensial həssaslığın tədqiqini həyata keçirir. Bu metoddan istifadə zamanı tədqiq olunana hər hansı stimullar verilir və onun tərəfindən bu stimulların aşkarlanması izlənilir. İzləmə prosesində tədqiq olunanın həqiqi həyəcanları ilə yalançı həyəcanları (stimullar tədqiq olunana təsir etmədikdə də o, stimulu hiss edir) arasında müqayisələr aparılmaqla həssaslıq təyin edilir. Bu metoda “hə-yox” adı da tədqiq olunanın stimulları hiss edib-etmədiyinə olan cavablarına əsasən qoyulub.

***Qiymətləndirmə metodu.** Bu metod da siqnalların aşkarlanması nəzəriyyəsinə əsaslanır. Qiymətləndirmə metodunun “hə-yox” metodlarından fərqli cəhəri ondan ibarətdir

ki, əvvəlki metodda tədqiq olunana siqnallar (stimullar) verilərək yalnız 2 kateqoriyalı cavab (yəni qəbulu hiss edib-etməməsi ilə bağlı) alınırıdısa, burada isə hissetmə ilə əlaqədar bir neçə cavab alınır, və əldə olunmuş nəticələr arasında müqayisələr aparılır.

***Məcburi seçim metodu.** Metod H.Blekvelin fikirləri əsasında reallaşmışdır; konstant metoduna çox oxşardır. Fərq ondan ibarətdir ki, tədqiq olunana dəyişkən stimullarla yanaşı bir neçə “boş sınaqlar” da təklif olunur. Dəyişikliklər təxmini $1 \div 7$ intervalında olur. Dəyişkən stimullar “boş sınaqlar”la təsadüfi ardıcılıqla qarışdırılır və daha dəqiq cavabların sayına əsasən differensial həssaslığın səviyyəsi təyin edilir.

***Üç mühakimə metodu.** Tədqiq olunana ardıcıl olaraq üç stimula təklif olunur: 1) təsiredici; 2) test; 3) müqayisə etalonu. Müqayisə etalonu adlı stimulla test və təsiredici adlı stimullara olan cavab reaksiyaları arasındakı fərq müəyyənləşdirilir.

***Binar resepsioqrafiya metodu.** Tədqiq olunana iki variantda qısa stimullar təqdim olunur (məs; işığın ani parlaması, səs impulsları, dəriyə toxunma və s.). Variantlardakı müxtəlif siqnallara olan reaksiyalar əsasında baş verən kəsişmələr müəyyənləşdirilir və onlar arasındakı intervallar təyin edilərək sensor effektivlik qiymətləndirilir.

***Sərhədlərin təyin edilməsi metodu.** Bu metod mahiyyət etibarilə binar resepsioqrafiya metoduna oxşardır. Fərq ondan ibarətdir ki, burada sensor effektivliyin və həssaslığın dinamik titrəyişlərinin, tərpənişlərinin müqayisəsi həyata keçirilir.

***Vegetativ reaksiyaların qeydiyyatına əsaslanmış metodlar.** Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, aparat göstəricilərinin fiksasiyası əsasında vegetativ reaksiyalar haqqında məlumatlar əldə edilir. Məs; dəri-qalvonik reaksiyaların Fere və Tarxanovun metodları ilə tədqiqi, ürək-damar sistemi işinin və dəyişikliklərin arterial təzyiqinin ölçülməsi metodları ilə qeydiyyata alınması; elektrokardioqrafiya; göz

hərəkətlərinin aktivliyinin elektro-okuloqrafiya ilə qeydiyyatı və s.

***Potensialların aşkarlanması- nın qeydiyyatına əsaslanmış metodlar.** Adından da göründüyü kimi, bu metodlar vasitəsilə mövcud potensiallar müəyyən qıcıqlandırıcılar, stimullar vasitəsilə aşkara çıxarılır və onların qeydiyyatı aparılır.

***Elektroensefaloqrafik qeydiyyata əsaslanmış metodlar.** Bu metodlar vasitəsilə insan (və ya heyvanın) baş beyninin bioritmlərinin qeydiyyatı aparılır; insanın əqli çatışmazlığı, emosional gərginlikləri, yuxu pozuntuları və digər yükləmələr sayəsində mövcud olan ritmlərdə baş verən dəyişikliklər, hallar təyin edilir.

Ədəbiyyat:

1. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. М.: Просвещение, 1997.

2. Никандров В.В. Экспериментальная психология. СПб: Речь, 2007.

3. Психофизические методы. magazine. mospsy.ru/.../ digtionary.php?

4. Основные методы психофизики. www. bankreferatov. ru /.../

О СИСТЕМЕ ПСИХОФИЗИЧЕСКИХ МЕТОДОВ

Абстракт

Психофизика - это наука, изучающая отношения между раздражителями (стимулами) и ощущениями (сенсорными реакциями). Психофизические методы — методы, используемые при построении субъективных шкал и измерении чувствительности сенсорных систем. Главная область психофизических методов, это измерение ощущений. Основное назначение методов вытекает из предмета психофизической науки как раздела общей психологии. Согласно наиболее известной классификации методов психологического исследования, группа психофизических методов входит в класс эмпирических методов, внутри которых они совместно с методом психических реакций относятся к разряду классической формы лабораторного эксперимента. Самыми распространенными методами являются: метод вынужденного выбора, метод минимальных изменений, метод постоянных раздражителей, метод оценки. Эти методы получили исключительное развитие не только в психологии, но во многих смежных науках.

Все психофизические методы разработаны на основе определенных теоретических представлений. Некоторые методы психофизики заимствованы из других наук, однако все они настолько адаптированы к ее задачам, что к настоящему времени их вполне можно отнести к разряду психофизических методов. В самое последнее время бурно развиваются новые варианты психофизических методов, основанные на применении электронной техники: компьютерная и магнитно-резонансная томография. Их применение в психологических исследованиях, имеет хорошие перспективы. В данной статье можно получить общие сведения про группировках психофизических методах.

ABOUT THE SYSTEM OF PSYCHOPHYSICAL METHODS

Abstract

Psychophysics - the science that studies the relationship between stimuli (incentives) and sensations (sensory response). Psychophysical methods - methods used in the construction of subjective scales and measuring the sensitivity of sensory systems. The main area of psychophysical methods is the measurement of sensations. The main purpose of the methods derived from the subject of psycho-physical science as a section of general psychology. According to the most well-known classification methods of psychological research, a group of psychophysical methods is in the class of empirical methods within which they share with the method of mental reactivity are classified as the classical form of laboratory experiment. The most common methods are: the method of forced choice, the method of minimal changes, the method of constant stimuli, method of assessment. These methods have the exclusive development not only in psychology but in many allied sciences.

All the psychophysical methods developed on the basis of certain theoretical concepts. Some of the methods of psychophysics are borrowed from other sciences, but they are so adapted to its task that to date, they may well be classified as a psycho-physical methods. Most recently booming new variants of psychophysical methods, based on the use of electronic equipment: computer and magnetic resonance imaging. Their use in psychological research, has good prospects. In this article, you can get a general information about groups of psychophysical methods.

Məqalə Məqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 04)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə 01 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

UŞAQLARIN PSIXİ İNİŞAFINDA VALİDEYNLƏRLƏ ÜNSİYYƏTİN ROLU

Əliyeva L.M.

Təhsil Problemləri İnstitutunun dissertantı

E-mail: honey.lala @ mail.ru

Açar sözlər: *ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət, deprivasiya, psixi sağlamlıq, psixi inkişaf, emosional bağlılıq, ünsiyyət tələbatı,*

Ключевые слова: *контакты, взаимоотношения, психологическое здоровье, психическое развитие, эмоциональное отношение, потребность общение*

Key words: *contacts, mutual relation, psychological health, psychological development, emotional relation, intercourse need*

Psixologiyada uşağın valideynlərlə ünsiyyətinin onların psixi inkişafı ilə əlaqəsi geniş tədqiq olunmuş məsələlərdəndir. Bu onunla izah edilə bilər ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə bu problemin izahı istiqamətində entnomədəni, etnopsixoloji yanaşmalar olsa da, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində onun elmi izahına ciddi ehtiyac yaranmışdı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, uşaqların ailə tərbiyəsindəki ənənəvi üsullar özünü doğrultmur, onlarla ünsiyyəti yeni normalarla tənzimləmək lazım gəlirdi.

Ailə, məlum olduğu kimi, özündə ictimai münasibətlər sistemini cəmləşdirən, uşağın dünya ilə əlaqəsini yaradan ilk sosial məkan, özünün fəaliyyət və inkişaf qanunauyğunluqları olan sosial qrupdur. Bu baxımdan uşağın normal psixi inkişaf

finda, onun şəxsiyyətinin ahəngdar formalaşmasında ailə institutunun üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Belə ki, uşağın həyatının xüsusilə ilk dövrlərində ailənin göstərdiyi təsir digər tərbiyəvi təsirlərdən üstündür.

L.S.Vıqotski, V.S.Muxina, A.A.Lyublinskaya, M.I.Lisina, E.V.Subbotski, M.Ə. Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev, L.Ş.Əmrahlı, N.T.Rzayeva, M.C.İsmayılova, İ.H.Sultanova, Ü.A.Əfəndiyeva və b. tədqiqatçılar da göstərirlər ki, uşaqların psixi inkişafında onun ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibəti ön planda durur. Bu münasibətlər sistemində insanlarla qurulan münasibətin xüsusi rolu var. Bu münasibət bütün insani hisslərin əsasında dayanır. Bu baxımdan qarşılıqlı münasibətlərin nəticələri psixikanın ahəngdar inkişaf

şafına göstərdiyi təsirə görə qiymətləndirilir. Uşağın insanlarla qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu da qarşılıqlı təsirin uyğunluq dərəcəsi ilə tənzimlənir. Burada uşağa öz rolu ilə bağlı olaraq öyrədilənlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki, o öz münasibətlərini həmin rolu münasib qaydada tənzimləməyə çalışır.

N.V.İskoldski ana-uşaq münasibətlərini molekul əmələ gətirən diadaya bənzədərək hesab edir ki, ananın uşaqla ünsiyyətinin məqsədyönlü inkişafı normal psixi inkişafı təmin edən əsas amildir (1, s. 147). M.İ.Lisina isə ananın uşaqla münasibətlərinin məzmununu daha geniş araşdırmaqla onu ünsiyyətin psixologiyası kontekstində izah edir. M.İ.Lisinaya görə, bu baxımdan ana-uşaq münasibətləri onların ümumi məqsədlər əldə etmələri üçün öz enerjisini birləşdirməyə və uyğunlaşdırmağa yönəldilmiş qarşılıqlı təsirdir (2, s. 125).

İ.H.Sultanova ana-uşaq münasibətlərində milli hisslərin rolunu önə çəkərək bu münasibətlərdə milli adət-ənənələrin nəzərə alınmasının dərkətməyə inkişafetdirici təsirini xüsusi olaraq vurğulayır. “Milli hisslər dərkətmə ilə sıx bağlıdır. Öz milli mədəniyyətinə, özünün, eləcə də digər millət və xalqların milli maraqlarına emosional münasibəti müəyyən edir. Milli hisslər millətin həyat fəaliyyətini, tarixi keçmişini,

gələcəyini və bu gününü əks etdirir” (3, s. 37).

Təbiidir ki, ailənin xoşbəxt həyatında uşaqların rolu həmişə bağlıca amil olub. Bütün mədəniyyətlərdə valideynlər min bir əzab-əziyyətlə övlad böyüdü, ona tərbiyə verib, həyata hazırlayıb. Min illərdir ki, bəşər övladı bu cür həyat sürüb və bu gün də belədir. Müasir valideynlər də uşaqlarını ana-ata qayğısı ilə böyüdür, yaxşı tərbiyə almaları, məktəblərdə yaxşı oxumaları üçün əllərindən gələni əsirgəmir. Bununla belə, emosional bağlılığın olmaması, valideynlərdən birinin (yaxud hər ikisinin) ölümü, ya da maddi çətinlik üzündən uşağın məcburən kiçik yaşlarında kiminsə himayəsinə, eləcə də dövlət nəzarətində olan günüüzadılmış qruplara, uşaq evləri və internat məktəblərə, hətta, sağlam olmasına baxmayaraq xüsusi tipli müəssisələrə göndərən, nəticədə onları emosional ünsiyyətdən məhrum edən valideynlər: ana və atalar, nənə və babalar var.

Bu insanlar verdikləri bu qərarla artıq onların zəruri ehtiyaclarının ödənildiyini düşünür. Halbuki, istər günüüzadılmış uşaq bağçaları, istərsə də uşaq evləri və internat məktəblərində uşaqların tərbiyəsi üçün nə qədər əlverişli şərait yaradılsa da, o ailənin istiliyini, hərarətini, əmin-amanlığını əvəz edə bil-

mir. Artıq bir çox valideynlər bu həqiqəti yaxşı dərk edirlər, lakin, təəssüf ki, cəmiyyətdə özünün gələcək ailə həyatını planlaşdırmadan dünyaya övlad gətirən, ana, yaxud ata olsa da valideynlik məsuliyyətini dərk etməyən gənclər də yetişməkdədir.

Təcrübə və elmi tədqiqatların nəticələri də (E.Erikson, C.Mid, L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, Y.L.Kolominski, L.İ.Bojoviç, E.V.Subbot-ski, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, H.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev və b.) göstərir ki, valideyn övladın sağlam böyüməsinə, yaxşı tərbiyə almasına, xoşbəxtliyi, nümunəvi insan olmasına çalışır, lakin, təəssüf ki, həmişə belə olmur. Bəzən, müxtəlif səbəblərdən bu ünsiyyət tələbatı ödənilmir, yaxud valideyn-uşaq münasibətləri tam mənası ilə əlverişli olmur. Uşaqla valideyn arasında ya, mənəvi-psixoloji, ya da sosial-iqtisadi, yaxud siyasi amillər üçündən əlaqələr pozulur. Bu amilləri obyektiv (demoqrafik) və subyektiv (mənəvi-psixoloji) problemləri olmaqla iki qrupa bölə bilərik:

1) demoqrafik amillər: müharibə, iqtisadi problemlər üzündən valideynlərin işsizliyi, valideynlərdən birinin, yaxud hər ikisinin ailədən uzaqda yaşaması, ölümü, ağır xəstəliyi, boşanma, təkrar nigah və s.;

2) mənəvi-psixoloji amillər: ailədə valideynlər arasında konfliktlər,

uşaq-valideyn arasında gərginliklər, anlaşılmazlıqlar və s.

Əvvəlcə I qrup amillərin yaratmış olduğu psixoloji problemləri nəzərdən keçirəcəyik.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində dünyanın müxtəlif ölkələrində, xüsusilə Avropada, Amerikada, Rusiyada baş verən siyasi-iqtisadi proseslər ailələrdə demoqrafik problemlərin artmasına səbəb oldu. Bir çox məktəbəqədər yaşlı uşaqlar valideynlərini itirdiklərinə görə yetim qaldı, yaxud onlardan ayrı düşdülər. Bunun nəticəsində həmin ərazilərdə uşaq evləri şəbəkəsi genişlənməyə başladı. Beləliklə, valideynlərdən ayrı düşmüş, onlarla ünsiyyətdən məhrum olmuş uşaqların psixikasında əmələ gələn kəskin dəyişmələrlə bağlı faktlar xüsusilə psixiartiya, psixologiya sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin diqqətini cəlb etməyə başladı. XX əsrin 20-30-cu illərində artıq dünya miqyasında valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyəsi sahəsində maraqlı iş təcrübəsi yaranmışdı.

Pediatrlara və uşaq psixiatrlarına belə hallar yaxşı bəlli idi. Onlar müşahidə etmişdilər ki, ailə üzvlərindən ayrılaraq xəstəxanalarda müalicə alan uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu zaman onlar ümumi fiziki və psixi inkişafa görə həmyaşıdlılarından

əhəmiyyətli dərəcədə geri qalırlar. Hətta 3 yaşda belə, demək olar ki, danışmır, tərbiyəçilərin sözüə əhəmiyyət vermir, özlərini həddindən artıq passiv və ya aqressiv aparırlar. Bu faktların ümumiləşdirilməsi elmdə “hospitalizm” (fransızca hospital-xəstəxana) anlayışının yaranmasına səbəb oldu. “Hospitalizm” dedikdə, yetim uşaqların, eləcə də atasından, atasından və b. ayrılıqda xəstəxanada müalicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

I dünya müharibəsi illərində yetim uşaqlar problemi kəskin şəkildə aktuallaşdı. Bu müharibənin çətinlikləri nəticəsində yetim uşaqlar öz dövrünün başlıca sosial-pedaqoji probleminə çevrildilər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda da yeni uşaq evləri yaradıldı. Uşaq evlərində yaşayan körpələrin psixi problemlərini öyrənilməsi sayəsində psixologiya elmində yeni anlayış - “deprivasiya” anlayışı əmələ gəldi. “Con Boulbi tərəfindən irəli sürülən “deprivasiya” anlayışı erkən yaş dövründə ana qayğısından məhrum olmuş uşaqların keçirdikləri emosional, fiziki, yaxud intellektual ləngiməni ifadə edir. Deprivasiya” anlayışı o zaman tətbiq olunur ki, uşağın yaxın insanlarla bağlılıq əlaqələri itmiş olsun. A.Rene Şpits də bu amili “deprivasiya” aspektində

öyrənmişdir. M.Aynsvorx müəyyən etmişdir ki, deprivasiya effekti uzun müddət davam etdikdə, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması yönündə ağır nəticələr verir” (4, s. 85).

II dünya müharibəsi illərində də belə hallar geniş miqyasda müşahidə olunurdu. Həmin dövrdə yetim evlərinin tərbiyəçiləri müəyyən etmişlər ki, onlar tez-tez inkişafın belə emosional, intellektual ləngiməsi halları ilə üzləşirlər, hansı ki, bu kimi effektlər bilavasitə erkən dövrdəki deprivasiyanın nəticəsidir. II Dünya Müharibəsindən sonra Azərbaycanın müxtəlif regionlarında geniş miqyasda uşaq evləri şəbəkəsi yaradılmışdı.

X.A.Talıbova bununla bağlı olaraq yazır: “R.Spirtsin 1945-ci ildə nəşr olunmuş kitabında bir uşaq evində yaranmış dramatik mənzərə belə təsvir olunur: birinci iki ildə uşaqların 37 faizi tələf olmuşdu. Sağ qalmış 21 uşaqlardan ən kiçiyi 2, böyüyü isə 4 yaşında idi. Onlardan 5 nəfəri hərəkət etməyi və oturmağı bacarmırdı, ancaq 3 nəfəri köməksiz otura bilirdi, 8 nəfəri başqa adamların köməyi ilə, 5 nəfəri isə müstəqil surətdə gəzə bilirdi. 12 uşaq özü qaşıqla xörək yeməyi, 20-si isə geyinməyi bacarmırdı. Onların nitqi inkişaf etməmişdi. 21 uşaqlardan 6 - sı tamamilə danışmır, 12 nəfəri 2-5 söz tələffüz edir, yalnız bir nəfəri cümlə qura bilirdi (5, s. 10-11).

1986-cı ildə V.S.Muxinanın rəhbərliyi ilə aparılmış bir tədqiqatın nəticələrində aşkar edilmişdir ki, 150 uşaq müəssisəsindən yalnız beşdə biri yaxşı göstəricilərlə seçilir. V.S.Muxina bu faktları təhlil edərək yazırdı: “Təəssüf ki, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə edildikləri uşaq müəssisələrinin, demək olar ki, hamısında həyat şəraiti, bir qayda olaraq, yetimxana, kazarma şəraitidir” (, s. 42).

Demoqrafik amillər müasir dövrdə qloballaşmanın təsiri ilə daha da aktuallaşmışdır. “Azərbaycan cəmiyyətində hal-hazırda çox rəngarəng psixoloji, politoloji, mənəvi-əxlaqi durum var. Cəmiyyət bəlkə də xaoslu şəkildə axtarış yolundadır....Bir sözlə, hər kəs yeni şəraitdə özünü təsdiqlə, öz imkanlarını reallaşdırmağa cəhd edir. Bir qisim insanlar öz əvvəlki mövqelərini, nüfuz və maddi imkanlarını qorumaq yolları axtarırlar. Belədə rəqabət artır, fikir, mövqe ayrılıqları kəskinləşir. Maraqlıdır ki, bu ziddiyyət, qarşıdurma qaçılmazdır. Ziddiyyət ilk növbədə iki sistem arasındakı ictimai, iqtisadi fərqlərdən yaranır, nəticədə psixoloji problem kimi təzahür edir” (6, s. 34-35).

Digər tərəfdən, hazırda da millətlərarası münaqişələr zəminində, Qarabağ müharibəsinin nəticələrinə görə valideyn himayəsindən məh-

rum olmuş uşaqlarının psixoloji problemləri aktuallaşmışdır. Çünki bu müharibənin nəticəsində yüzlərlə uşaq ata və ana qayğısından məhrum oldu. Belə demoqrafik proseslərin nəticəsində uşaqlar müxtəlif həyatı problemlərlə üzləşirlər. Onların bir çoxu ailə şəraitində böyüyür, bir qismi isə uşaq bağçalarında, yaxud uşaq evlərində tərbiyə alırlar. Bu problemlər tarixin keçid dövrlərində dəfələrlə yaşanmışdır, lakin heç bir dövrdə iqtisadi-siyasi problemərin uşaqların psixikasına neqativ təsiri XX əsrdə olduğu qədər diqqəti cəlb etməmiş, ona qarşı tədbirlər görülməmiş, proqramlar, layihələr həyata keçirilməmiş, cəmiyyətdə, ailələrdə maarifləndirmə işi aparılmamışdır.

İkinci amillər, qeyd edildiyi kimi, ailədaxili münasibətlərlə bağlıdır. Bu məsələlər haqqında yuxarıda demoqrafik amillərin yaratdığı nəticələr qismində müəyyən qədər bəhs edildi. Onlar bilavasitə uşaqlarda psixi inkişafın qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. Bununla bağlı olaraq A.Maslounun nəzəriyyəsindən çıxış edərək bu qənaətə gələ bilərik ki, uşaqlıq dövründə tələbatların təzahür edən üstün tərəfləri: fiziki, məmnunluq, təhlükəsizlik, müdafiə olunmadır. Məmnunluq tələbatı fiziki və bioloji ehtiyacları əhatə edir, lakin bu tələbatların ödənilməsi şəxsiyyətin inkişafında hərtərəfli rol oynayır.

Burada başlıca motiv əzizlənmək, sevimli və arzulanan olmaq, kənar təhlükələrdən qorunmaqdır. Əgər valideyn öz uşağına səmimi məhəbbət və hərarət verirsə onun əmin-amanlıq tələbatı da ödənilmiş olur. Bu halda uşağın şəxsiyyətinin müsbət istiqamətdə formalaşması ehtimalı artır.

Bu tədqiqat müəyyən etmişdir ki, tələbatlar arasında möhkəm əlaqə var. Onların hər birinin ödənilməsi şərti digərinin reallaşmasına zəmanət verir. Hər hansı fiziki tələbatdan biri ödənilməzsə, o razı düşmür. Bu tələbat ön plana keçərək yeni tələbat yaranmasını ləngidir. Uşağın məhəbbət və qayğı ilə əhatə olunmağa can artması onun həyatında məhəbbət, müdafiə və təhlükəsizlik tələbatların mühüm rol oynadığını göstərir. Digər tərəfdən, uşağın tələbatları arasında möhkəm əlaqə var. Onların hər birinin ödənilməsi şərti digərinin reallaşmasına zəmanət verir. Hər hansı tələbatdan biri ödənilməzsə, o razı düşmür, bu tələbat ön plana keçərək yeni tələbat yaranmasını ləngidir. Tələbatların ardıcılıqla ödənilməsi uşaqda yeni məzmunlu hisslər yaradır. Bu hisslər psixi inkişafın dinamikasını təmin edən amildir. Deməli, artıq uşaq tərəfindən insanların, əşyaların, təbiətin, mənəvi arzu və təsəvvürlərin, şəxsi təcrübə, şəxsi maraq, şəxsi imkanlar yolu ilə dərk olunması başlanır.

Tələbatların ödənilməsi zamanı təbii mənşəli hisslərlə mənəvi hisslərin qovşağında “konvergen-siya” hadisəsi baş verir. İnkişaf da məhz daxili amillərlə xarici amillərin konvergen-siyası nəticəsində gedir (V.Ştern). Onun elementlərini uşağın ətraf aləmlə münasibətində, müxtəlif situasiyalarda müşahidə etmək mümkündür. Uşağın xarici aləmə münasibəti, daxili hadisələrlə: inam, mövqe, özünüqavrama ətraf aləmin qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəkb forması ilə tənzimlənir. Ona göstərilən təsirlər bilavasitə uşağın özünəinam hissini ya gücləndirir, ya da zəiflədir.

Nəticə buna gətirib çıxarır ki, bəzi ailələrdə valideyn-uşaq münasibətlərini düzgün qurulmaması səbəbindən ünsiyyət tələbatı ödənilmir. Uşaq və valideyn bir-birini anlamır, başa düşmür, münasibətlərdə xoşagəlməz vəziyyət yaranır. A.S.Makarenko yazırdı ki, yaxşı ailədə heç bir zaman cəza olmur. Bu da ailə tərbiyəsinin düzgün yoludur. Uşaq nə qədər kiçikdirsə, onda intizam, doğruluq tərbiyə etmək bir o qədər asan olur. Bəzi valideynlər intizam tərbiyəsi işinə laqeyd münasibət bəsləyərək bu işi yalnız təlim-tərbiyə müəssisələrinin öhdəsinə buraxır, öz vəzifələrini isə uşağı maddi cəhətdən təmin etməkdə görürlər.

V.S.Muxina ana himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara psixoloji

köməyin özünəməxsus tərzdə aparılmalı olduğunu bildirir, çünki onların bir deyil, çoxsaylı problemləri var. Həmin problemlər özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların təbiətindən fərqlənir. V.S.Muxinanın fikrincə, “onların bir deyil, çoxsaylı problemləri var. Həmin problemlər özünün psixoloji təbiətinə görə normal uşaqların problemlərindən fərqlənir. V.S.Muxinanın fikrincə, “onların belə problemlər içərisində yaşamaları, yəni hüquqlarının pozulması özü onlara ixtiyar verir ki, qaydaları pozsunlar”(4, s.42). Təcrübədən görürük ki, bəzilərinde bu qaydasızlıq meyli xarici, bəzilərinde daxili aləmə qarşı yönəlidir. Ümumilikdə internat tipli ictimai müəssisələrdə yaşayan uşaqlar öz daxili aləmində qaydasızlıq yaratmağa daha çox meyllidirlər.

V.S.Muxina 4 yaşa qədər uşaqlarda emosional-iradi sistemin öz kövrəkliyini qoruyub saxladığını bildirir. Məhz bu səbəbdən onlar davranışı düşünülməmiş, fiziki və əqli imkanlarına hesablanmamış situativ hisslərin təsiri altında qururlar. Müstəqil davranış nümayiş etdirməyə, başqalarının diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır, bu zaman tez-tez uğursuzluqla üzləşirlər. Nəticədə başqalarının yanında çıxılmaz vəziyyətdə qalır, yaşlılar tərəfindən danlanılır və cəzalandırılırlar.

Əksinə, fəaliyyətin yaşlıların köməyi ilə, uşağın yaş imkanlarına müvafiq qaydada motivləşdirilməsi, şüurlu hərəkətlərlə tənzimlənməsi onun uğursuzluqlarının qarşısını alır, fərdi imkanlarına inamını artırır. Bu zəmində empatik sistem möhkəmlənməyə başlayır. “Yaşlıların uşağın şəxsiyyətini inkişafına ən mühüm təsiri - onlar tərəfindən insan cəmiyyətində davranışı nizamlayan əxlaqi normaların mənimsənilməsidir. Bu normaları uşaqlar nümunələr və davranış qaydaları əsasında mənimsəyirlər. Uşaq üçün davranış nümunəsi hər şeydən əvvəl, yaşlıların özləri, onların hərəkətləri və qarşılıqlı münasibətləri olur” (7, s.145).

L.N.Qaliquzova, S.Y.Meşeryakova, L.M.Çareqorodseva uşaq müəssisələrində tərbiyə alan məktəbəqədər yaşlıların inkişafında bir sıra spesifik xüsusiyyətlərin olduğunu müəyyən etmişlər. Onlar ümumi tipli müəssisələrdəki uşaqlardan ciddi fərqlənirlər. Onların fəallığı situativ xarakter daşıyır. Belə situativlik uşaqların davranışında da üzə çıxır: yaşlının təlimatını sakitcə yerinə yetirirlər, ancaq oyun fəaliyyəti haqqında eyni fikri söyləmək olmaz. Belə ki, qaydaları gözləyə bilmir, oyun prosresinin gedişində yaranan arzunu boğaraq davranışa nəzarət etmək onlar üçün çətin olur” (8, s. 47).

Təcrübə göstərir ki, ixtiyari davranışın inkişafının ləngiməsi təbiyyətinin nəzarətinin itməsi ilə yanaşı, davranışa nəzarətin də itməsinə səbəb olur. Onlar cürbəcür situativ təsirlərə qarşı meyl edirlər. Ona görə də uşaqlara psixoloji kömək, reabilitasiya və profilaktika işləri onlarla aparılan pedaqoji tədbirlərin önündə durmalıdır.

İlk növbədə yaşadıkları şəraitdəki uşaqların say çoxluğu, həmişə bir yerdə olmaları və daim bəziləri ilə ünsiyyət problemi yaşamaların onlarda gərginlik, həyəcan, narahatlıq yaradır, aqressiya və stressə səbəb olur. Ümumilikdə psixoloji həyəcanları həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricisi artır, lakin onlar bu vəziyyəti gizlətməyə məcburdurlar. Bir çox hallarda valideyn məhəbbətinin çatışmazlığı, uşaqda əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, özünəhörmət, özünə-inam hissinin zəifləməsinə, qapalılıq, qisasçılıq, egoizm kimi halların baş qaldırmasına, yaxud digər mənfi psixoloji vəziyyətin - frustrasiya və depressiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sonda psixi inkişafda repressiya başlayır.

Nəhayət, apardığımız təhlilə əsaslanaraq bunları qeyd edə bilərik ki, ananın öz övladı ilə bağlılığı müxtəlif elm sahələrində: biologiya, genetica, tibb, sosiologiya, pedaqogika, xüsusilə psixologiyada geniş

tədqiq olunmuşdur. Bu problem hər bir elm sahəsində özünəməxsus tərzdə öyrənilir. Psixologiya elmində də ana və uşaq arasındakı münasibətlərin məzmunu həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu münasibətlər cismani-psixoloji bağlılıq kimi izah edilmişdir. Ana-uşaq münasibətlərinin öyrənilməsi sahəsində psixologiyanın başlıca vəzifələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: ana və uşaq arasındakı münasibətlərin emosional xüsusiyyətləri; ana ilə qarşılıqlı münasibətlərin uşağın psixikasına təsiri; ana-övlad münasibətlərinin uşağın şəxsiyyətinə təsiri. Ana-uşaq münasibətləri müvafiq sosial-mədəni mühitdə, milli dəyərlər zəminində formalaşır. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, hər bir xalqda ana-uşaq münasibətləri özünəməxsus milli-mənəvi məzmunu malikdir, lakin bu ana və övlad arasındakı qarşılıqlı təsirin fərqli olması kimi qəbul edilmir. Bütün xalqlarda və bütün mədəniyyətlərdə ananın uşaqla bağlılığı ikincinin normal psixi inkişafın başlıca amilidir. Eləcə də, uşaqla bağlılığı ananın da həm fiziki, həm də psixi sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi bununla izah edilir ki, uşaqların psixi inkişafında ünsiyyətin rolu bu ünsiyyət tələbatının ödənilməməsi zamanı əmələ gətirdiyi psixoloji prob-

lemlərin həlli istiqamətində araşdırılır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bununla izah edilir ki, onun nəticə-

lərindən gənc ailələr, eləcə də məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrində işləyən pedaqoq və psixoloqlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Искольдский Н.В. Исследование привязанности ребенка к матери в зарубежной психологии// Вопросы психологии, х85, №6, 146-152.

2. Лисина М.И. Влияние общения со взрослым на психическое здоровье ребенка // Дошкольное воспитание. 1982, № 8, с.125-132.

3. Sultanova İ.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşdırılması. Bakı: BAPQS-nin mətbəəsi, 2004, 110 s.

4. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернат-

ного типа// Вопросы психологии, 1989, №1, с. 34-45. Əfəndiyeva

5. Talibova X.A. Kimsəsiz və yetim uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili // Elmi-tədqiqat işi, TPI-nin kitabxanası, 2008, 53 c.

6. Əliyev R.I. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.

7. Мухина В.С. Психология дошкольника. М.: Просвещение, 1975, 238с.

8. Галигузова Л.Н., Мещякова С.Н., Царегородева Л.М. Психологические аспекты воспитание детей в домах// Вопросы психологии, 1990, № 6.

РОЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА С РОДИТЕЛЯМИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ

Абстракт

В статье речь идет о контакте матери и ребенка. Отношения между матерью и ребенком были исследованы в различных областях науки, например, в биологии, генетике, медицине, социологии, педагогике, особенно в психологии. Указаны основные задачи психологии в области исследования контакта матери и ребенка, в таких как: эмоциональные особенности контакта между матерью и ребенком, взаимные отношения между матерью и ребенком, которые имеют важное влияние на психологию ребенка, контакт матери и ребенка, который влияет на личность ребенка. Здесь контакт просматривается как основной фактор нормального психологического развития. В наше время, когда эти контакты стали слабее, в статье подчеркивается важность сотрудничества с родителями в школах. В статье также рекомендуется отдавать предпочтение национальной культуре. С этой точки зрения, можно считать, что в отношениях между матерью и ребенком каждый народ имеет свои национальные и нравственное содержание, но это не означает, что влияние между матерью и ребенком является различным в разных странах. У всех народов и во всех культурах отношения матери с ребенком имеют серьезное влияние на нормальное психическое развитие ребенка.

THE ROLE OF COLLABORATION WITH THE PARENTS IN PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN

Abstract

The problem that touched upon the article is about mother-child contact. Relationship between mother and child was investigated by different fields of science, for instance, biology, genetics, medicine, sociology, pedagogy, especially by psychology. Here is shown the main tasks of psychology in the field of study mother-child contact such as: emotional peculiarity of mother-child contact, the mutual relationship between mother and child which has an important influence to the psychology of child, mother-child contact which influences to the personality of child. In the article the contact is looked through as a main factor of normal psychological development. Especially in modern time, when these contacts have become weaker, here is emphasized the importance of collaboration with the parents in schools. Thus, here is advised to prefer the national culture of our people. It is possible to consider that according to these relations each nation has its own national and moral content, but it doesn't mean that, the influence between mother and child is different in different nations. In all cultures the mother's relationship with the child has a serious influence to a normal mental development of child.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Yaş fiziologiyası və psixologiya şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur

AQRESSİYA VƏ ONUN PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Əliyeva S.N.

ARTPI-nin böyük elmi işçisi

E_mail: saxavat.aliyeva@gmail.com

Açar sözlər: sosial psixologiya, aqressiya, aqressivlik, zorakılıq, davranış, aqressiyanın nəzəri izahları

Ключевые слова: социальная психология, агрессия, агрессивность, насилие, поведение, теоретические объяснения агрессии

Key words: the social psychology, aggression, aggressiveness, violence, behavior, theoretical explanations of aggression

Aqressiyanın psixoloji mahiyyətini araşdırmaq üçün, əvvəlcə bizə aydın olan “aqressiya” anlayışını mövcud nəzəri kontekstlərdən aydınlaşdırmaq. Bunun üçün isə ilkin olaraq, aqressiv davranış növlərinə aid edilən müxtəlif aqressiv təzahürlərin kriteriyalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Psixoloqlar belə hesab edir ki, aqressiyanın mahiyyəti barədə təsəvvürlər konkret metodlardan alınmış nəticələrdən asılıdır. Lakin aqressiyanın səbəblərinin və aqressiyanın təzahürünün müzakirələri, bir qayda olaraq, metodoloji əsaslırsız edilir. Bu mənada polemika doğuran məsələlərdən biri də medianın zorakılığa təsiri barədə olan mübahisəli fikirlərdir. Bu zaman hər tərəf öz mövqeyini tədqiqatların nəticələrinə görə əsaslandırırlar. Lakin onlar istifadə olunan metodların fərqli olduğunu

nəzərdən qaçırmırlar. Ona görə də aqressiyaya dair irəli sürülən elmi nəticələr istifadə olunan əsas metodların üstün və çatışmayan cəhətlərinin şərhindən başlamalıdır.

Sosial psixologiyayı bir qayda olaraq, insanların sosial həyatı, başqa insanlara qarşı fikirləri, hissləri və davranışları, insanların bir-birilərinə qarşılıqlı təsiri maraqlandırır. Müəyyən olunmuş sosial proseslərin təsviri hər bir psixoloji təcrübənin ayrılmaz hissəsidir. Ona görə də təəccüblü deyil ki, sosial təzahürlərin izahı zamanı həm psixologiyada, həm də gündəlik həyatda çox vaxt eyni terminlərdən (aqressiya) istifadə olunur. Sosial psixoloqların xüsusi lüğətlərində mövqeyində möhkəm duran “aqressiya” termininin izahı müxtəlifdir. Təəssüf ki, bu terminin istifadəsi heç də həmişə onun dəqiq mənasını vermir.

Məsələn, qeyri-peşəkarlardan aqressiya anlayışının mənasını soruşanda onlar tez-tez “yaxşı” və “sağlam” aqressiya və ya əksinə olaraq “pis” aqressiya barəsində danışirlar və yəqin ki, əksər psixoloqlar belə fikir ayrılıqları ilə razılaşırlar. Akademik mühitdə isə aqressiyanı bir qayda olaraq, psixi sağlamlığa aidiyyəti olmayan neqativ və cəmiyyətə zidd davranış kimi müəyyən edirlər. Lakin belə əsaslı təyinatda kriteriyaları daha da dəqiqləşdirmək üçün “aqressiv” kateqoriyasına aid edilən davranışları müəyyənləşdirmək lazımdır. Klassik təyinat, “Aqressiyanı başqa orqanizmə zərər verən reaksiya” kimi xarakterizə edən, Bass [1, c. 17] tərəfindən təqdim olunub. Lakin müasir psixoloqların fikrincə, bu biheaviorist yanaşma çox sxematikdir. Aqressiv davranış kateqoriyalarına aid edilən bir çox davranış növləri var ki, Bassın təqdim etdiyi təsnifatdan kənarda qalıb. Eyni bu təyinat başqa mənada da məhduddur: məsələn, burada davranışa aid edilməyən təfəkkür və emosiya kimi proseslər nəzərə alınmayıb. Nəticədə daha harmonik tərif əldə etmək üçün bura əlavə aspektlər daxil edildi [2, ch. 6]: fərdin davranışını aqressiv davranış kimi təyin etmək üçün, o aqressiyanın obyektinə neqativ nəticələr alınan məqsədlər həyata keçirməlidir və öz növbəsində o gözləmə-

lidir ki, onun hərəkəti müəyyən neqativ nəticələr verəcək. Belə təfəsilat məqsədsiz, məsələn təsadüfi ehtiyatsızlıq və səriştəsizlik üzündən baş verən incikliyi və zərəri istisna edir. Eyni zamanda bura təsadüfi zərər verən, qurbanına heç bir xətdər vurmayan güllə, və s. kimi davranış növləri aiddir. Əsas kriteriyaları seçərkən, bura insanın xətdər yetirmək arzusu və hərəkətsizliyini də daxil etmək lazımdır. Məsələn, lazım olanda köməkdən imtinaya da aqressiv hərəkət kimi baxıla bilər. Sonrakı detalləşmə isə aqressiyanın obyektinin zərərverici hərəkətlərdən qaçmaq arzusu ilə bağlıdır. Belə yanaşma incidən və incidilənin bir insanda birləşməsini bildirən, idarəolunan aqressiyanın olunmasını istisna edir.

Göstərilmiş mülahizələri nəzərə almaqla dəqiq tərif Beron və Riçardson tərəfindən təqdim olunub. Onlar “aqressiya” terminini “aqressiv davranışdan” qaçmağa cəhd edən, digər canlı məxluqa xətdər vurmağa və təhqir etməyə yönəlmiş davranış növü kimi təqdim etməyi təklif edirlər. Aqressiyanın belə təqdimatı, özündə psixologiyanın aqressiyanın tədqiqatında minimal razılaşdırılmış mövqeyini təsvir edir və cədvəl 1 [1, c. 19] göstərilmiş aqressiyanın müxtəlif növlərinin xarakteristikasında əlavə ölçülərə də kifayət qədər imkan yaradır.

Cədvəl 1.**Aqressiv davranışın növləri**

Aqressiv davranışın tipologiyasının aspektləri (növləri)	
Reaksiyanın modulluğu	Verbal / fiziki
Reaksiyanın keyfiyyəti	Hərəkət/ hərəkətsizlik
Birbaşa	Vasitəsiz / vasitəli
Müşahidə	Açıq / gizli
Təhrikçilik	Təhrik edilmə / qisas
Məqsədyönlü	Ədavətli / instrumental
Alınmış xətərin növü	Fiziki / psixoloji
Nəticənin sürəkliliyi	Qısamüddətli / uzunmüddətli
Təsirli sosial vahidlər	Fərdi / qrup

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi aqressiv davranışın sərhədlərinin ayrılığı aydın olsa da, ədavət və instrumental aqressiyanın bölgüsü əlavə izah tələb edir. Verilmiş təsnifat aqressiv davranışın hərəkətdə olan subyektə münasibətinin psixoloji funksiyası ilə əlaqədardır. Aqressiv davranışın motivi kimi isə zərər vermək arzusu (neqativ emosiyanın təzahürü - ədavətli aqressiya), ya da məqsədli, vasitəsiz aqressiv hərəkət etmək üçün məqsədə çatma (instrumental aqressiya) çıxış edə bilər. Bu iki motivləşmiş aqressiv davranış növü çox vaxt üst-üstə düşür. Buna baxmayaraq, aqressiv davranışın mövcud nəzəriyyələrinə baxarkən görürük ki, məhz müxtəlif psixoloji proseslərin getdiyi zaman onları ayırmaq lazımdır.

Aqressiv davranışın meydana gəlməsinin təyində, bu davranış növünün normativlərinin qiymətləndirilməsində, əlavə xüsusiyyətləri də nəzərə almaq lazımdır. Norma

pozuntularının aspektlərinin özünün də aqressiyanı müəyyən edən xüsusiyyət kimi qəbul edilməsində də müəyyən fikir ayrılıqları var. Məsələn, müəllimlər tərəfindən qəbul olunmuş sərt intizam qaydaları və ya fiziki özünümüdafiə - bu misallar təsvir olunan “qurbanın” qaçmaq istədiyi məqsəd, ümid və arzu kimi kriteriyaları təmin edirsə, o aqressiv davranış kimi təsnif edilməlidir. Lakin onlar qəbul olunmuş sosial davranış formalarına çevrilərək sosial normalarla qorunur. Ona görə də, davranışın aqressiv olduğunu onun sosial normaları pozduğu zaman da iddia etmək olar. Lakin Berkoviçin [1, c. 18] qeyd etdiyi kimi, aqressiyanı təyin etmək üçün onun sosial normaları pozduğu və ya sosial cəhətdən bəyənilməyən olması deyil, əksər hallarda tərəflərin baxışları ilə müəyyənləşir. Məsələn, bəzi şəxslər fiziki cəzanı uşaqların tərbiyəsində qəbul edilən və effektiv metod hesab etdikləri halda, digər qrup insanlar isə belə davranışa və münasibətə aqressiv davranış növü kimi baxa bilər.

Bu olduğu halda, qanuni və qeyri-qanuni aqressiyanın da sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məsələn, fiziki cəza, Beron və Riçardsonun təyinatına görə: belə münasibətdən qaçmağa çalışan insanlara yönəlmiş olmaqla, kriteriyaları təmin edir. Lakin bu hərəkətlər bir çox

ölkələrin qanunvericiliyində qanuniləşdiyindən ona aqressiya kimi baxmaq olmaz. Ona görə ki, onlar qanunu proseduraları yerinə yetirirlər. Bəzi insanlar və mədəniyyətlər belə mövqe ilə razılaşmadıqlarına baxmayaraq, digərləri belə mövqeni müdafiə edirlər. Dəqiq hüquqi göstərişin olmadığı təqdirdə, bu kimi davranışın qanuniliyi şübhə doğurursa, vəziyyət daha da mürəkkəbləşir. Zorakı hərəkətlər, radikal azlıqların törətdikləri separatik hərəkətlər qanuni və qeyri-qanuni aqressiya formasıdır mı? Aydın ki, bu suallara cavab verən insanın mövqeyi cavabın necə olacağına təsir edir. Bu tərzdə, normaların pozulması ilə bağlı sualların əhəmiyyəti böyük olsa da, qrupdaxili toqquşmalarının analizində, aqressiv davranışın haqlı olduğu qeyd olunan zaman, aqressiyanın təyinatı ilə bağlı çətinlik çəkilir.

Aqressiv davranışın təyinatı üçün qısa olaraq bir-birilə bağlı 2 terminə baxmaq lazımdır- məcburiyyət və zorakılıq. Məsələn, Tedeşi və Felson [2, ch. 6] tərəfindən məcburiyyət “başqa insana zərər yetirmək və onu tabe etmək məqsədi ilə edilən hərəkət” kimi təyin qiymətləndirilir. Məcburi hərəkət hədə, cəza və fiziki gücün tətbiq olunması kimi formalarda ola bilər. Tedeşi və Felson görə, “aqressiya” sözünün “məcburiyyət” sözü ilə əvəz olunmasının bir

neçə üstünlüyü ola bilər. Tedeşi və Felsona görə; a) məcburiyyət, mümkün hədələrdən istifadə etməklə digər şəxsdən tabe olmağı tələb etmək məqsədi daşdığından dar “aqressiya” anlayışına sığmır; b) məcburiyyət, ilk öncə sosial təsirə malik hərəkət kimi qiymətləndirilərək, konseptual olaraq, aqressiya kimi öyrənilməyən kommunikasiya və qarşılıqlı təsir kimi proseslərə yaxınlaşdırılır; c) məcburiyyət, aqressiyadan az aspektlənərək, qanunilikdən qaçır. Tedeşi və Felson görə, “uşağının davranışına nəzarət məqsədi ilə, məcburetmədən istifadə edən valideynlərin qarşılıqlı təsiri və motivləri, öz qurbanından tabe olmağı və qənimət əldə etməyə çalışan soyğunçunun hərəkətlərindən heç nə ilə fərqlənmir” [2, ch. 6].

Məcburetmə anlayışının aqressiya anlayışından daha geniş mənaya malik olduğunu qeyd etdiyimiz kimi, “zorakılıq” anlayışının da aqressiya tiplərindən olub, fiziki aqressiyanın ifrat formalarından hesab edə bilərik. Zorakılıq, “insanlara, onların mülkiyyətini dağıtmaq, cəzalandırmaq və nəzarət məqsədilə olunan güclü təsir” kimi xarakterizə olunur. Arçer və Broun isə [3, p. 19] zorakılığı “sosial nöqtəyi-nəzərdən qanuniləşməyən fiziki hücum” kimi müəyyənləşdirməyi təklif edir. Göstərdiyimiz təyinat, qrupda fərqli fərdlərin

və ya tək subyektlərin törətdikləri şəxsi zorakılığı da əhatə edir. Mattayn, Tvimen, Çin və Li [1, 21] isə zorakılığın funksional tipologiyasını təqdim edirlər; onlar zorakılığın təzahürünü altı potensial funksiyasını ayırırlar: 1) xoşagəlməz situasiyalardan qaşma və ya dəyişmə; 2) müəyyən məqsədə çatmaq üçün pozitiv yardım; 3) neqativ emosional həyəcanlanmadan azad olma; 4) konfliktli situasiyaların həlli; 5) ətrafdakıların hörmətini qazanmağa çalışmaq; 6) “düşmən” kimi hesab olunmuş, yəni ətrafdakıların nifrətini qazanan fərdə hücum;

Aqressiya anlayışına müxtəlif psixoloji izahatları, nəzərə çatdırmaqla, “aqressiya” terminini izah etməyə, kriteriyalarını təyin etməklə, aqressiyanın mahiyyətini açmağa çalışdıq. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, haqlı olaraq, aqressiyanın mahiyyətinin açılmasının müəyyən çətinlik tərtədiyini hesab edirik. Azərbaycan reallığını, mentalitetini, dəyərlərini, milli-mənəvi, etik, əxlaqi normalarını nəzərə alaraq, aqressiv davranışı bəzi hallarda pisləsək də, paralel olaraq, situasiyadan asılı olaraq haqq qazandıra da bilərik. Gəlin etiraf edək ki, bir çox hallarda bizim tərbiyə metodlarımız, istər ailədə, istər isə də məktəbdə zor üzərində, məcburetmə üzərində, bəzən isə təhdid üzərində qurulub. Belə yanaşmalar bədii əsərlərdə, folklorda

da öz əksini tapıb. Məsələn, “Qızını döyməyən, dizini döyər” və s. Məktəb paktikasından çıxış edib, deyə bilərik ki, məktəblərdə bir çox müəlimlər fiziki cəzadan, məcburetmədən istifadə edir və bu kimi cəzaların uşağın tərbiyyəsində və yaxşı təlimə yiyələnməsində effektiv metod hesab edir. Şahidi olduğumuz situasiyalarda belə munsibəti, yəni şagirdlərə qarşı fiziki cəza və məcburetməni valideynlər əksər hallarda, razılıq və rəğbət hissi ilə qarşılayırlar. İki situasiyaya diqqətinizi cəkmək istədik. Uğurlu, mövqə sahibi olmuş bir çox insanların dəfələri eşitdiyimiz xatirələrində yaxşı oxumalarının və ciddi insan olmalarının, ümumiyyətlə müvəffəqiyyət qazanmalarının səbəbi kimi valideynlərinin və müəlimlərinin onun tərbiyəsi və oxuması üçün, lazım gəldikdə fiziki güc tətbiq etmələrindən minnətdarlıq hissi ilə danışdığının çox şahidi olmuşuq. Ancaq, bəzən də məktəbdə və ya ailədə fiziki gücün, təhdidin tətbiq olunması bədbəxt və faciəvi sonluqla bitir. Bir neçə il öncə oxuduğumuz bir xəbər bizi sarsıtdı. “İki yeniyetmə qız “2” qiymət aldıklarına görə analarının onları döyəcəklərindən qorxub evə getməyiblər. Təcrübəsiz və köməksiz qızlar aldadılaraq başqa bir zorakılığın qurbanına çevriliblər.” Belə situasiyalara nəzər salanda, birinci halda zorakılığın,

aqressiyanın, fiziki cəzanın həyatda uğur qazanmış, mövqe sahibi olmuş bir insana köməklik etdiyinə görə aqressiv davranışı pozitiv davranış kimi qəbul edirik, ikinci halda isə aqressiv davranışın faciə və bədbəxtliklə sonuçlandığı üçün təhdidi, məcburiyyəti və fiziki gücü çalışdığımız qədər pisləyirik.

Aqressiyanın mahiyyətini araşdırarkən, psixoloji ədəbiyyatda aqressiyanın mövcud nəzəri yanaşmalarını

xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Aqressiyanın zərərli cəhətlərini və cəmiyyətdə geniş yayıldığını nəzərə alarkən, onun yaranma səbəblərinin axtarışı da diqqəti cəlb edir. İndiyə qədər olan bütün nəzəriyyələrin heç biri aqressiyanın səbəblərini açmaq üçün mükəmməl bir model təqdim etməyib. Aqressiyanın mahiyyətini açmaq üçün olan əsas nəzəriyyələri aşağıdakı cədvəldə təqdim edək. [1, s. 38]

Cədvəl 2.

Aqressiyanın nəzəri izahı

Nəzəri yanaşma	Aqressiya necə qəbul olunur	Stabilliyin aksenti (S) Dəyişkənlik (D)
Bioloji izah		
Etologiya	... daxili enerji kimi	S
Sosialbiologiya	...təkamülün məhsulu kimi	S
Davranışın genetikası	... irsi meyllilik	S
Psixoloji izah		
Freydin psixoanalizi	... dağıdıcı instinkt kimi	S
Aqressiyanın frustrativ nəzəriyyəsi	...məqsədyönlü təhrikedilmə kimi	D
Koqnitiv neoassosianizm	... mənfi emosiyalara reaksiya kimi	D
Həyəcanın keçirilməsi metodu kimi	...neytral həyəcanlara əsaslanmış	D
Sosial- koqnitiv yanaşma	...informasiyanın normadan artıq işlənməsi funksiyası	D
Öyrənmə nəzəriyyəsi	...təqlidə əsaslanmaqla öyrədilmə nəticəsində təzahür etmə kimi	D
Sosial qarşılıqlı model kimi	...qərar qəbul etmə prosesi-nin nəticəsi kimi	D

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, ilk üç yanaşma bioloji anlayışlara və prinsiplərə əsaslansa da, qalan nəzəri izahlarda psixoloji kriteriyalardan istifadə olunur. Aqressiyanın bu izahlarına, rəqabət aparan və ya bir-birini inkar edən, bəzən bir-birini tamamlayan, aqressiya formalarını mürəkkəb sosial davranış növü kimi müxtəlif aspektlərini öyrənən nəzəriyyələr kimi baxmaq daha düzgün olardı.

Ümumiyyətlə, aqressiyanın psixoloji mahiyyətini açmağa cəhd etməklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, aqressiv davranışdan qaçmaq olar. Aqressiv davranışın təzahür etmə səbəblərini araşdırarkən, belə ehtimal etmək olar ki, bəzən şəxsiyyətin özü ilə və bəzən də ətraf mühitlə bağlı çoxsaylı faktorlar aqressiv davranışın qarşısını ala bilər və ya onun təzahürünə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Барбара Крэйхи Социальная психология агрессии. Питер2003, 335 с.
2. Tedeschi J.T., Felson R.B. Violence, aggression and coercive actions. Washington, 1994, American Psychological Association, ch. 6

3. Anderson C.A. & Bushman B.J. External validity of “trivial” experiments: The case of laboratory aggression. Review of General Psychology, 1, p. 19-41.

АГРЕССИЯ И ЕЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ

Абстракт

В статье, мы старались дать психологические определение агрессии, в котором указываются следующие три аспекта: пагубные последствия, намерение и ожидание причинения вреда и желание объекта агрессии избежать пагубного воздействия.

В общем, попробуя раскрыть психологическую сущность агрессии, делали вывод, что агрессивное поведение можно избежать. Исследуя, причины возникновения агрессивного поведения, можно предположить, что иногда множество человеческих факторов, могут предотвратить агрессивное поведение, или же стать причиной их проявления.

Учитывая пагубность агрессивного поведения и его распространенность в человеческих обществах, неудивительно, что поиск объяснений того, почему люди его проявляют, всегда имел наибольшее значение в исследовании агрессии. Не создав одной всеобъемлющей

теоретической модели, это стремление найти объяснения породило множество теоретических подходов, каждый из которых рассматривает различные механизмы, задействованные в проявлении агрессивного поведения.

Теоретические подходы, объясняющие агрессивное поведение, включают в себя биологическое и психологическое направления рассуждений и исследований.

В статье, мы пытались раскрыть полное понятие агрессии, исследуя термин «агрессия», и находя критерию к этим объяснениям.

AGGRESSION AND ITS PSYCHOLOGICAL ESSENCE

Abstract

In this article, we tried to define aggression in which the following three aspects are specified: fatal consequences, intention and expectation of causing harm and desire of object of aggression to avoid fatal influence.

In general, to define psychological essence of aggression, we can say that aggressive behavior is avoidable. Investigating aggressive behavior, a condition in favour of, it is possible to assume that occurrence of reasons, sometimes with number of human factors can prevent the aggressive behavior.

Considering seriousness of aggressive behavior and its frequency in human societies, it is no wonder, that research on explanations to why people show it, always had the greatest value in research of aggression. Not having one universal theoretical model, an aspiration to find explanations has generated set of theoretical approaches, each of which considers the various mechanisms in display of aggressive behavior.

Theoretical approaches, explaining aggressive behaviour, includes biological and psychological explanations.

In this article we tried to explain term “aggression” with different psychological terms and criticisms, trying to give it a clear definition.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Yaş fiziologiyası və psixologiya şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 02 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

EMOSİYALARIN ELMİ-NƏZƏRİ İDRAKI (FƏLSƏFİ-QNOSEOLOJİ KONTEKST)

Qəhrəmanova K.N.

Fəlsəfə doktoru

E_mail: qəhrəmanova@mail.ru

Açar sözlər: *psixika, hiss, emosiya, adaptasiya, kommunikatıvlik, affekt, stress, ehtiras, əhval-ruhiyyə, həyat tonusu, təəccüb, şərti refleks, nevroz.*

Ключевые слова: *психика, чувство, эмоция, адаптация, коммуникация, аффект, стресс, страсть, настроение, жизненный тонус, удивление, условный рефлекс, невроз.*

Key words: *psychology, sense, emotion, adaptation, communication, fit of passion, stress, passion, mood, vitality, astonishment, conditional reflex, neurosis.*

İnsanın mənəvi dünyası və ya ruhi aləmi maddi dünyanın özü kimi zəngin olub, rəng-rəng hadisələrdən və mənəvi proseslərdən təşkil olunmuşdur. Bu aləmin elementləri olan duyğular, qavrayıcılar, təsəvvürlər, anlayışlar, mühakimələr, ideyalar, prinsiplər, qanunlar, kateqoriyalar, hipotezlər, nəzəriyyələr və s. ideal varlıqlardır. Bütün bu hadisələrin ümumi cəhəti isə bundan ibarətdir ki, onlar məzmunca obyektiv olsalar da, formaca subyektiv olub, yalnız dərk edən subyektlə bağlıdır. İnsanın mənəvi dünyasını yaradan mühüm elementlərindən biri də emosiyalardır [1; 15-26].

Oxucuların istifadəsinə verdiyimiz bu məqalədə biz emosiyalardan söz açıb, onların insan həyatındakı

rolunu fəlsəfi kontekstdən qiymətləndirməyə çalışacağıq.

Müasir psixologiyada emosiyaların mənşəyini, onların üzvi proseslərlə əlaqəsini izah edən və bir-birindən asılı olmayaraq amerikan psixoloqu Y.Cems və danimarka alimi K.Lange tərəfindən irəli sürülmüş «Cems-Lange» nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır [2; 7]. Bu nəzəriyyəyə görə insanlarda emosional halların yaranmasının ilkin səbəbi orqanizmdə baş verən fiziki xarakterli dəyişikliklərdir. Xarici və ya daxili stimulların təsiri ilə yaranan bu dəyişikliklər sonradan əks əsəb əlaqələri sistemi vasitəsilə insan beynində inikas olunaraq orada müəyyən emosional duyğular toplusu yaradırlar. Cems-Lange nəzəriyyəsinə görə orqanizm-

də əvvəlcə qəbul edilən stimulların təsirinə cavab reaksiyası kimi müvafiq üzvi dəyişikliklər baş verir və yalnız bundan sonra onların subyektiv inikasının nəticəsi kimi hissi emosiyalar meydana çıxırlar.

Emosiyaların təzahürünə münasibətdə sonralar Y.Cems və K.Lanke-nin baxışları arasında müəyyən fərqlər yaranırsa da, lakin bu fərqlər bir o qədər də kəskin olmadı. Y.Cems belə düşünürdü ki, maddi dəyişikliklər yalnız həyəcanlandırıcı stimullardan sonra baş verir, emosiyalar isə artıq baş vermiş üzvi dəyişikliklərin yaratdığı hisslər kimi meydana çıxır [2; 138-140]. K.Lan-geyə görə isə sensor stimullar bilavasitə qan daşıyıcı damarların reseptorlarında yaranır və bu damarlar xarici təsirlərə cavab verdiyi halda emosiyalar onlarda baş verən dəyişikliklərin inikası kimi meydana çıxır.

Beləliklə, Cems-Lange konsepsiyasına görə insanda emosiyaların yaranması prosesi aşağıdakı fazaların ardıcılığı ilə baş verir:

a) mövcud situasiyanın qavranılması;

b) üzvi təzahürlərin meydana çıxması;

3) bu təzahürlərin dərk olunması

Məlumdur ki, insan özündə eyni zamanda bir neçə emosiya yarada biləcək hərəkətə qabil deyil, b.s. o, özündə bir neçə emosiyanın eyni

zamanda yaşada bilməz. Özündə yaranan emosiyanı dəyişə bilməsi üçün insan ya hərəkətini dəyişməli, ya da yeni emosiyanın təsirini öz üzərində hiss etməməlidir. Bu fakt əslində emosiyanın üzvi və psixi aspektlərinin daxili əlaqəsini əks etdirir. Lakin Cems daha irəliyə gedərək belə bir mülahizə irəli sürdü ki, emosiya üzvi dəyişikliklərin dərk olunmasından başqa bir şey deyil. Cemsə görə emosiyaların fiziki təzahürü ləngidyi hallarda onlar daha da güclənirlər. Məsələn, insan gülməyi saxlamaq istədikdə gülüş daha da güclənir. Əksinə, axıdılan göz yaşları insana mənəvi yüngüllük gətirir və s.

Qeyd edək ki, psixologiyada emosiyalar haqqında Cems-Lange konsepsiyası razılıq hissi ilə yanaşı bir sıra hallarda etirazlarla da qarşılanmışdır. Bu konsepsiya əleyhinə ən ciddi iradları əsasən Y.Kennon söyləmişdir. Y.Kennon belə bir vəziyyətə xüsusi diqqət yetirmişdir ki, müxtəlif emosiyaların baş verməsi zamanı yaranan maddi reaksiyalar bir-birinə çox bənzəsələr də, onlar insanda mövcud olan emosiyaların rəngarəngliyinin izahı üçün heç də məqbul sayıla bilməz [3; 224-232]. Digər tərəfdən, daxili üzvi strukturlar, xüsusilə qan daşıyıcı damarların həssaslığı az olduğundan onlar həyəcanlanmış hala çox ləng gəlib çatırlar. Emosiyalara gəldikdə isə

onlar subyektiv hal kimi emosiojen situasiyaya yarandıqda ani olaraq meydana çıxırlar.

Y.Kennon emosiyaların mənşəyi haqqında Cems-lange konsepsiyasına alternativ nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə insanın emosional hissləri və onlara uyğun üzvi dəyişikliklər eyni zamanda və vahid mənbədə yaranırlar. Y.Kennonun təbirincə emosiyaları insanların yalnız daxili yaşantılarına və yaxud fizioloji pozuntularına münbər etmək olmaz. Emosiya - şəxsiyyətini orqanizminin onun adaptasiya edə bilmədiyi bütün situasiyalara qarşı cavab reaksiyasıdır.

Bu reaksiyaların mahiyyətinə varmaq üçün emosiyanın fəlsəfi-qnoseoloji aspektlərinə nəzər yetirmək vacibdir.

Biososiopsixi varlıq olmaq etibarilə insan yalnız ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. İnsanın idraki və praktiki fəaliyyətinin, davranış və hərəkətlərinin tənzimlənməsi onu əhatə edən mühitin təsiri ilə baş verir. Bu fəaliyyətin gedişində ona istiqamətlənən xarici qıcıqları motivlərə çevirən, orqanizmin ətraf mühitə adaptasiyasını təmin edən, onda baş verən idraki və yaradıcılıq dəyişikliklərini şərtləndirən amillər içərisində insanın daxili mexanizmini yaradan emosiyalar xüsusi yer tutur. Buna görə də hər bir fərdin

özünəməxsusluğu bir çox cəhətdən onun emosional reaksiyaları ilə müəyyən olunur. Bizim insanlara, onların hərəkət və davranışlarına münasibətimiz, özümüzün hərəkət və davranışımızı qiymətləndirmək bacarığımız da emosiyalardan asılıdır. Bundan əlavə, emosiyalar orqanizmin toxuma və orqanlarının funksiyalarına və deməli, insanın səhhətinə də təsir gücünə malikdirlər. Emosiyalar ünsiyyət parametrlərinin seçilməsinə, onların üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərməklə insanlararası ünsiyyətin tənzimləyicisi rolunu da oynayır.

Emosiyalar-insanların aktual tələbatlarını təmin edən və onların praktiki fəaliyyətinin nəticələrini bilavasitə həyəcanlanmalar vasitəsilə əks etdirən subyektiv psixoloji halların xüsusi kompleksidir.

İnsanın ixtiyari fəaliyyəti son nəticədə müxtəlif tələbatların ödənilməsinə xidmət etdiyindən onun fəallığının istənilən formada tənzimlənməsi emosional hisslərlə müşayiət olunur.

Ç.Darvinə görə emosiyalar təkamül prosesində yaranır və canlı varlıqlar özlərinin tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan şəraitin əhəmiyyətini məhz emosiyalar vasitəsilə müəyyənləşdirirlər.

Məşhur rus fizioloqu akad. P.K.Anoxin emosiyaların insan hə-

yatı üçün mobilləşdirici, integrativ müdafiəedici rolunu aşkar etmişdir [4; 240-272]. O, bu münasibətlə yazırdı: «Emosiyalar orqanizmin bütün funksiyalarının integrasiyasını həyata keçirməklə özlüyündə və birinci növbədə orqanizm üçün faydalı və yaxud zərərli ola biləcək təsirlərin mütləq siqnalları rolunu oynaya bilirlər». Doğrudan da, orqanizm ilk növbədə emosiyalar hesabına ətraf mühitə effektiv şəkildə uyğunlaşmaq imkanı qazanır, xarici təsirlərin tipini, formasını və digər konkret parametrlərini müəyyənləşdirmədən belə, xilasedici sürətlə onların təsirlərinə cavab reaksiyası verə bilir. Orqanizm mürəkkəbləşdikcə onun mümkün emosional hallarının sayı da bir o qədər zənginləşir. Bütövlükdə insan tələbatlarının kəmiyyət və keyfiyyəti onun üçün səciyyəvi olan emosional həyəcan və hisslərin sayına uyğun olur. Həm də, insan tələbatları özlərinin sosial və mənəvi əhəmiyyətinə görə nə qədər yüksək olarsa, onların hisslərlə bağlılığı da bir o qədər möhkəm olur.

Emosiyaların elmi-nəzəri idrakı göstərir ki, orqanizmdə cərəyan edən psixi və üzvi proseslər insanın emosional halları ilə tənzimlənir. İnsanın davranış və hərəkətləri differensiallaşmış dilə çevrilərək onun özünün həm daxili halı, həm də ətraf aləmlə informasiya mübadiləsinə girməsini

təmin edirlər. Buradan isə emosiyaların kommunikativ rolu irəli gəlir. Qədim insanların özlərinə bənzər varlıqlarla ünsiyyətə girməsində emosiyalar mühüm vasitə rolunu oynamışlar. Canlı varlıqlar arasında yayılmış emosional həyəcanlanmaların ən sadə və geniş yayılmış forması üzvi tələbatlardan doğan həzz olmuşdur.

Orqanizmin emosiyaları ilə fəaliyyəti arasında sıx əlaqə mövcuddur. Belə bir əlaqənin mövcudluğunu belə bir faktdan görmək olar ki, insanın hər bir emosional halı onun orqanizmində baş verən bir sıra fizioloji dəyişikliklərlə müşayiət olunur.

İnsanın məruz qaldığı əsas emosional hallar məxsusi emosionalara, hisslərə və affektlərə bölünür [5; 10]. Emosiyalar və hisslər ideal xarakterli olub, tələbatların ödənilməsinə doğru istiqamətlənən prosesin insan tərəfindən duyulmasıdır. Bir qayda olaraq bu prosesin başlanğıc mərhələsində yaranan emosiyalar baxılan anda insan üçün müəyyən aktuallıq kəsb edən situasiyanı ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda insanın real və ya xəyali situasiyalar tərəfindən yaradılan daxili həyəcanlar kimi digər insanlara da ötürülə bilirlər.

Hiss-insanın mədəni-emosional inkişafının ən yüksək məhsuludur. Hisslər insanın mədəniyyət sferasına daxil olan predmetlərlə, onun fəaliyyəti

yət növləri ilə, insanı əhatə edən digər insanlarla bağlıdır. Müxtəlif tarixi və sosial hadisələr insanın hissi münasibətlərinin predmeti rolunda çıxış edə bilirlər. Ətraf mühitin ayrı-ayrı xassələrinin insana təsirinə cavab reaksiyası kimi meydana gələn emosiyalardan fərqli olaraq hisslər insan beynində konkret obrazlar formalaşırlar. Hisslər şüurun fəaliyyəti ilə bağlı olsalar da, onları ixtiyari tərzdə tənzimləmək mümkündür. İnsan ətraf aləmə münasibətində həmişə özünün müsbət hisslərini möhkəmləndirməyə çalışır. İnsanda hər hansı bir əşyaya və ya insana istiqamətlənən güclü və dayanıqlı müsbət hissin təzahürü ehtiras adlanır. Uzun müddət təsir edən zəif dayanıqlı hisslər isə əhvalruhiyyə adlanır.

İnsana məxsus güclü hisslərdən biri də affektdir. Affekt-insanın hərəkətlərində aydın görünən dəyişikliklərlə müşayiət olunan emosional haldır.

Affekt davranışdan əvvəl gəlməyib, onun yalnız sonunda müşahidə olunur. Affektin inkişafı aşağıdakı qanuna tabedir: affektin səbəbi nə qədər güclü olarsa və bu səbəbin reallaşdırılmasına nə qədər çox cəhd göstərilərsə, lakin alınan nəticə nə qədər zəif olarsa, orqanizmdə yaranan affekt də bir o qədər güclü olur. Emosiya və hisslərdən fərqli olaraq affektlər sürətlə baş verir, onlar

kəskin şəkildə ifadə olunan üzvi dəyişikliklər və hərəkətedici reaksiyalarla müşayiət olunurlar. Affektlər bir qayda olaraq davranışların normal təşkilinə və ağıllı qurulmasına mane olur, yaddaşda uzun müddətli güclü və dayanıqlı iz buraxırlar. Affektlərdən fərqli olaraq emosiyaların və hisslərin fəaliyyəti qısa müddətli olub, operativ yaddaşla bağlıdır. Affektogen situasiyaların nəticəsi kimi yaranan və tədricən toplanaraq yüksək həddə çatan emosional gərginliyə orqanizmi tərk etməyə, onun tədricən boşalmasına imkan verilməzsə, bu vəziyyət insanda yorğunluq, əzginlik, depressiya halları yarada bilər.

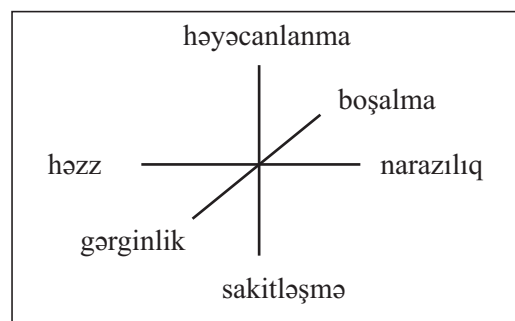
Yaşadığımız günlərdə affektin geniş yayılmış növlərindən biri stressdir [6; 9]. Stress-ə səbəb sistemi əlavə emosional yüklə yüklənən insanda yaranan uzun müddətli, güclü psixoloji gərginlikdir. Məhz bu əlavə emosional yükün hesabına stress insan fəaliyyətinin təbii gedişini pozaraq onun davranışlarının normal fəaliyyətinə mane olur. Tez-tez baş verən və uzun müddət davam edən stresslər insanın yalnız psixoloji halına deyil, onun fiziki sağlamlığına da mənfi təsir göstərə bilirlər. Onlar insanda ürək-damar və mədəbağırsaq xəstəliklərinin kəskinləşməsinin başlıca amillərindən hesab olunur.

Ehtiras-yalnız insanda müşahidə olunan mürəkkəb, özəl keyfiyyət müəyyənliyinə malik emosional haldır. Ehtiras-müəyyən fəaliyyət və ya insan ətrafında təmərküzləşən emosiyaların, motivlərin və hisslərin sintezidir. S.L.Rubinşteyn yazır: «Ehtiras həmişə fikirlərin və qüvvələrin bir yerə toplanması və vahid bir məqsədə doğru istiqamətlənməsində ifadə olunur. Ehtiras özünü şəxsiyyətin bütün təşəbbüs və qüvvələrinin vahid bir istiqamətə yönəldilməsində, onların vahid bir məqsəd ətrafında birləşdirilməsində biruzə verir» [7; 47].

Emosiyaların yuxarıda təsvirini verdiyimiz hər bir konkret növünün daxilində müxtəlif parametrlərə, o cümlədən, intensivliyə, sürəkliliyə, dərinliyə, dərk olunma dərəcəsinə, genetik mənşəyinə, meydana gəldiyi və aradan qalxdığı şəraitə, orqanizmə təsir gücünə, inkişaf dinamikasına, istiqamətinə, neyrofizioloji əsaslarına görə və s. amillərə görə dəyərləndirilən alt növləri də vardır. Amma bütövlükdə emosiyalar nə qədər müxtəlif olsalar da, onların hamısı öz substratından – şəxsiyyətdən ayrılmazdır. İnsanı maraqlandıran, ona sevinc və ya kədər gətirən, onu həyəcanlandıran, ona gülməli və ya kədərləndirici görünən hər şey onun mahiyyətini, xarakterini, fərdliyini xarakterizə edir. C.Bundt bu

münasibətlə yazır: «Hisslərin bütün sistemini 3 ölçünün çoxcəhətliyi kimi təyin etmək olar və bu ölçülərdən hər biri digərini rədd edən iki əsas istiqamətə malikdir».

Bundta görə emosional proseslərin və halların əsas ölçülərini aşağıdakı sxem üzrə müəyyənləşdirmək olar:

S.A.Rubinşteynin fikrincə şəxsiyyətin emosional təzahüründə 3 sferanı fərqləndirmək vacibdir:

- a) şəxsiyyətin üzvi həyatı;
- b) şəxsiyyətin maddi tələbatları;
- v) şəxsiyyətin mənəvi tələbatları.

Rubinşteyn bu sferaları müvafiq olaraq affektli-emosional hisslər predmetli hisslər və ümumiləşmiş-dünyagörüşü hisslər adlanır [7; 72-74].

Affektli-emosional hisslər spektrinə əsasən orqanların tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı hisslər, predmetli hisslər sferasına müəyyən predmet və məşğuliyyətlər ilə bağlı hisslər, dünyagörüşü hisslərə isə insanın əxlaqi, dünyaya, insanlara, sosial hadisələrə, əxlaqi kateqoriyalara və

dəyərlərə münasibəti ilə bağlı hisslər daxildir.

Emosiyalar aydın ifadə olunmuş uyğunlaşma xarakteri daşıyır. Buna görə də insan və heyvan emosiyaları arasında ümumi cəhətlər vardır. Ç.Darvin «Heyvanlarda və insanlarda emosiyaların ifadə olunması» əsərində zəngin faktiki materiallara söykənərək aclıq, qəzəb, qorxu və s. duyğuların xarici hərəkətlərlə ümumiliyini açıqlamışdır.

Hazırda elmə emosiyaların müxtəlif tipləri və formaları məlumdur. Mövcud emosiyaları şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: a) stenik emosiyalar: insanı fəaliyyətə cəlb edən, onun həyat tonusunu qaldıran, insanı həyəcanlandıran emosiyalar. Sevinc, kin, qəzəb hadisələri emosiyaların bu sferasına daxildir. Belə güman edilir ki, stenik emosiyalar orqanizmi aktiv fəaliyyətə hazırlayaraq, onun yaradıcılıq imkanlarını səfərbərliyə alırlar; b) astenik emosiyalar: bu qəbildən olan emosiyalar insanı tormozlayan, onu təqətdən salan, üzən emosiyalardır. Bura qüssə, kədər, həyəcan, ürəkyumşaqlığı və s. emosiyalar daxildir [8; 541-574]. Bu emosiyalar şüurlu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə mane olur. Qeyd edilməlidir ki, emosiyaların hər iki növü həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şey onların necə qavranılmasından asılıdır.

İnsanlara ləzzət verib-verməməsindən asılı olaraq emosiyaları müsbət, mənfi və neytral emosiyalara ayırmaq olar. Müsbət emosiyalar sisteminə sevinc, məhəbbət, simpatiya, xoşbəxtlik daxildir. Bu emosiyalar insanlarda faydalı vərdişlərin və hərəkətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edirlər.

Mənfi emosiyalara qüssə, qəm, kədər, şübhə, nifrət, utancaqlıq, paxıllıq, peşmançılıq, qısqancılıq, qorxu, həyəcan aid edilə bilər. Bu emosiyalar insana əlverişsiz amillərin təsirindən yayınmağa imkan verir.

Neytral emosiyalara sakit vəziyyət, seyrətmə, təəccüb, hər şeylə maraqlanmaq, laqeydlilik, saymazlıq aiddir.

Belə güman edilir ki, insan həyatı üçün müsbət emosiyaların rolu daha önəmlidir. Bununla belə insan həyatı yalnız müsbət emosiyalar deyil, həm də mənfi və neytral emosiyalar da vacibdir. Əgər insan emosiyalarını itirmiş olsaydı, o sadəcə robota çevrilər, emosiyaları ilə birlikdə inkişaf və təkmilləşmə qabiliyyətini də, həyata, ətraf hadisələrə marağını da itirmiş olardı.

Elmi ədəbiyyatda emosiyaların digər təsnifatı da özünə yer alıb. Belə ki, insan tələbatları ilə şərtlənməsi üsuluna görə emosiyaları bəsit və ali emosiyalar kimi qruplaşdırmaq olar [9; 273-276].

Bəsit emosiyalara aşağıdakı proseslər daxildir: aclıq, susuzluq və

s. Bu emosiyalar insanda onun bioloji ehtiyacları, yaşamaq həvəsi, həyat eşqi ilə bağlı yaranırlar. İnsan bəsit emosiyalar sayəsində ona edilən təsirlərin xarakterini sürətlə qiymətləndirmək və onları adekvat cavablandırmaq imkanı qazanır. Ali reaksiyalar ətraf mühitin dərkli prosesində fərddə yaranan sosial və ya intellektual emosiyalardır. Ali emosiyalar etik və estetik emosiyalara bölünürlər. Etik emosiyalar cəmiyyətdə insan davranışlarının tənzimləyicisi rolunu oynamaqla, utancaqlıq, günah, borc, məsuliyyət, həmrəylik, vətənpərvərlik, dostluq formalarında təzahür edirlər. Estetik emosiyalar isə insanın ətraf aləmin gözəllik və harmoniyasının mənimsəməsi qabiliyyətinə əsaslanır. Bu emosiyalar hər hansı bir cismin və ya hadisənin gözəllik və ya eybəcərlik, faciəvilik və ya komiklik baxımından qiymətləndirilməsi deməkdir.

Hisslərin təsir gücünə və gərginlik dərəcəsinə görə emosiyaları üç qrupa ayırmaq olar [2; 112]: a) əhval-ruhiyyə emosiyaları. Bu qəbildən olan emosiyalar insanın nisbi dayanıqlı emosional hallarını əks etdirir. İnsanda əhval-ruhiyyənin yaranmasının mühüm amilləri hava, hal-əhval, xatirələr, oxunmuş məktub və ya kitab, digər adamlarla aparılan söhbətlər, işin gətirib-gətirməməsi, xətrə dəyən söz, saymamazlıq,

yerinə düşən tərif, haqsız tənqid və s. ola bilər.

b) ehtiras emosiyaları. Bunlar uzun müddət yaşaya bilən güclü və dərin emosional hisslərdir. İnsanda ehtiras yalnız o zaman yaranır ki, insanda ödənilməsi onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hər hansı bir arzu meydana çıxır. Belə hallarda insanın bütün fikir və hərəkətləri həmin ehtirasa tabe edilir.

c) affektlər-qısa müddətli, son dərəcə parlaq, yüksək səviyyəli emosional həyəcanlanmalar olub, sevinc, şadlıq, fərəh, vəcd, şövq, qəzəb, qorxu və s. formalarda təzahür edirlər [10; 64-68].

Emosiyalar insanın psixi fəaliyyətinin tərkib hissələri olmaqla yanaşı onun iş qabiliyyətinə də güclü təsir xüsusiyyətinə malikdirlər. Emosiya müsbət olduqda onun insana təsir gücü artır. Buna görə də insanın özündə və ətraf insanlarda müsbət emosional halın qorunmasına göstərdiyi cəhd onun sağlamlığının, gümrahlığın və xoşbəxtliyin başlıca rəhnidir.

İnsanın ruhi aləmində emosiyalarla bağlı daha bir hadisə diqqəti cəkir: təəccüb. Təəccüb-emosiyanın mühüm səbəbidir. Qasto göstərir ki, təəccüb reaksiyası özlüyündə ilkin emosional reaksiyadır. Psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, davranışların fəallaşdırılmasının müxtəlif sə-

bəbləri vardır və emosiyalar belə səbəblərdən yalnız biri, daha doğrusu, güclü aktivləşdirməyə verilən cavab reaksiyasıdır. Qeyd edək ki, neyrofiziologiyanın ən yeni kəşfləri bu nöqteyi-nəzəri təsdiqləməklə, daha da inkişaf etdirmişdir.

İnsanda emosiyaların təzahürü, birtərəfdən konkret situasiya ilə, digər tərəfdən şərti əlaqələrin yaranması prosesi ilə bağlıdır [11; 423-427]. Məsələn, uşaq psixologiyası üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, eksperimentin başlanğıcında ağ siçandan əsla qorxmayan uşaq, sonradan hər dəfə siçana toxunduqda onun çıxardığı səsdən qorxaraq göz yaşları axıtmağa başlayır. Sonrakı günlərdə isə uşaq siçanı gördükdə qışqırıb qaçmağa başlayır. Uşaqda yaranan qorxu hissi şərti refleksdir. Şərti refleksin qanunlarına görə belə qorxu hissi yalnız ağ rəngli siçanlara qarşı deyil, digər heyvanlara, hətta yumşaq predmetlərə də şamil edilir. Halbuki, aparılmış eksperimentə qədər bu stimullar neytral xarakter daşıyırdı.

Emosiyaların səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların sirayətedici xarakterli olmasıdır. Bunu ondan görmək olar ki, bəzən elə hallara rast gəlinir ki, əgər ətrafımızdakı adamlardan biri və ya bir neçəsi emosiyaların təsirinə məruz qalmayırdı, biz onların təsirini əsla hiss

etməzdik. Nəzərə almaq lazımdır ki, qorxu hissi də sevinc hissi kimi sirayətedicidir.

Emosiyaların sirayətedici (yoluxucu) xassəsinin iki tipini fərqləndirmək olar: Onlardan biri bundan ibarətdir ki, eyni bir situasiya əvvəlcə bir, daha sonra isə bir neçə adamda eyni bir qorxu, qəzəb, və ya sevinc reaksiyası yarada bilər. Belə hallarda qrupların mövcudluğu affekt halın və emosional reaksiyanın güclənməsinə səbəb olur.

Emosiyaların sirayətedici xassəsinin digər bir tipi isə daha spesifik təbiətlidir. Bu tip elə bir hala uyğundur ki, bu zaman emosiya bizim varlığımıza hakim kəsilərsə də, biz hələ mövcud situasiyanın təsirini hiss etmirik. Məsələn, iki adamın dalaşması hadisəsi bizim nəzərimizi cəlb etdiyi kimi, bizi özünə qarşı laqeyd qoya da bilər, bu hadisə bizdə hətta özünə qarşı güclü əsəb də yarada bilər. Bütün bu hallarda biz özümüzü dalaşan adamlardan biri ilə eyniləşdiririk.

Eynilə gülüş də sirayətedici səciyyə daşıyır. Ətrafımızdakı adamlar gülməyə başladıqda biz də özümüzü onlardan biri ilə eyniləşdirib gülüşə qoşula bilərik. Əks halda, biz mövcud hadisəyə ya biganə qalmalı, ya da qıcıqlandırılmış halda olmalıyıq.

Emosiya mənbələri qısa müddətli və xroniki ola bilər [3; 121-124].

Adətən emosional reaksiyaların yaradıldığı hallara adaptasiya etmək mümkün olmadığı situasiyalarda insanda həyəcanlı, hətta nevroz hallar inkişaf etməyə başlayır. Nevrozun bünövrəsində isə həyəcanlanmaların ritmik təkrarlanması hadisəsi durur. Belə motivatsiyaların mənbəyi adətən sosial xarakterli olur: qadınlar həmişə sevdikləri adamdan ayrılmaqdan, fəhlə işdən çıxarılmağından, əsgər isə öldürülməsindən qorxur. Xarici təzahürünü tapmayan belə daxili qorxu hissləri insanda emosional gərginliyini həyəcanlı hallarının qorunub saxlanmasına səbəb olur.

Q.İ.Kositski insanda yarana bilən emosional gərginliyin dörd fazasını fərqləndirir. Gərginliyin birinci fazası ağıl hədudlarında fizioloji funksiyaların səfərbərliyə alınması ilə xarakterizə olunur. Əgər insanın hərəkətləri sağlam düşüncəyə ziddirsə, deməli, onda artıq emosional gərginliyin ikinci fazası başlanmışdır. Gərginliyin üçüncü fazası fizioloji funksiyaların təzyiqə məruz qalması ilə bağlı olub, insanın emosional şoka düşməsi ilə nəticələnir. Nəhayət, insanda emosional gərginliyin dördüncü fazası onda müxtəlif xəstəliklər törədə biləcək nevrozun başlanması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Ə.B., İsmayılov B.İ., Məmmədov F.Ə. Rasionallıq və qeyri-rationallıq. Bakı: Elm, 2010. 880 s. s.15-26.

2. Джемс Ё. В мире эмоций. М.: Наука, 1987, 241 с.

3. Кенон Ё. Эмоции и мышление. М.: Наука, 1989, 324 с.

4. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. М.: Наука, 1979, 454 с.

5. Немов Р.С. Психология. М.: Владос, 1997, 688 с.

6. Ланге К. Эмоции и поведение. Л.: Наука, 1989, 347 с.

7. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание человек и мир. СПб.: Питер, 2004, 512 с.

8. Грушевицкая Т.Г., Садохин А.П. Концепции современного естествознания. М., ЮНИТИ: 2003, 670 с.

9. Никандров В.В. Психология. М.: Wolters Kluwer, 2009, 1008 с.

10. Гасто. Эмоции человека. М.: Знание, 1980, 439 с.

11. Роджер Р.Хок. 40 исследований которые потрясли психологию. СПб.: Прейм-Еврознак, 2008, 509 с.

**«НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ПОЗНАНИЯ ЭМОЦИИ»
(ФИЛОСОФСКО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

Абстракт

Статья посвящена гносеологическому анализу понятия эмоции как одного из фундаментального элемента нравственного мира человека. В статье также подвергается критическому анализу различных теоретических обобщений об эмоциях. Автор подходил к анализу понятия эмоции на основе самых современных данных. Она стремился выявлять специфику эмоциональных процессов в различных личностях. И пришла к выводу о том, что эмоции нельзя рассматривать как однозначный процесс, они проявляют себя в различных формах в одной и той же ситуации. Ее интересовала именно философская характеристика их проявлений, к чему уделено мало внимания в различных исследованиях данной проблемы.

В статье на основе системно-структурного подхода подвергается анализу различные типы и формы эмоций, в частности их стеническая и астеническая, положительная, отрицательная, нейтральная, примитивная и высшая форма эмоций. Помимо этого подвергается исследованию другие виды эмоций, таких как настроение, пафос, аффекты, стрессы. Формы эмоций в ней получили философско-психологическую характеристику. Автор убежден в том, что эмоции не нейтральны, они не остаются без реакций. Именно здесь кроется их внушительный характер, на что в литературе уделено мало внимания. Дело в том, что именно этот внушительный характер эмоций важен с точки зрения науки. Вопреки традиционного подхода к эмоций тут речь идет о том, что эмоции не остаются без последствий, что значить они помимо других видов воздействия на человека играют очень важную роль в человеческом взаимоотношении. Здесь дается характеристика в типов внушения с точки зрения науки совершенно новизна. Автор выявляет четыре вида напряженности эмоций: первая фаза дает физиологические функции в рамках разума, вторая фаза получают эмоции, которые вызывают у людей действия, несовместимые с здравым смыслом, третья фаза вызывают физиологические неполадки в образе действия человека, четвертая фаза в конечном счете вызывает у людей неврозы.

**«SCIENTIFICO-THEORETICAL ASPECTS OF THE COGNITION
OF» (PHILOSOPHICO-GNOSIOLOGICAL ANALYSES)**

Abstract

The thesis is dedicated to the analysis of the notion of emotion as one of the fundamental elements of the moral world of a man. Here as well were being exposed the critical analysis of various theoretical generalizations on emotions. The author is coming to a conclusion of emotion on the basis of the most contemporary data of course. She tried to expose the specificity of the emotional processes in rather different persons. And then she came to a conclusion that emotion can not be analysed as a simple process, but they appear in various forms in the same situation. She mainly was interested just with the philosophical characteristics of their manifestations, to which was paid less attention in various research works of the given problem.

In this article on basis of the systematico-structural approach is being subjected to the analyses of various types and forms of emotion, in particular their stenic and the astenic, positive, negative, neutral, primitive and the highest form of the emotion. Besides this were being subjected to the analyses some other types of emotion, as the mood, pathos, temporary insanity and stresses. The forms of emotion in them were gained the philosophico-psychological characteristics. The author believes that the emotions are not neutral and they never become without any reaction. Namely, here can be found their impressive character, to which is given less consideration. The point is that just this impressive character of emotion is important from the point of view of a science. Reregardless of the traditional approach to emotions here meant that the emotion can't be remained without any consequences, that means that they besides other types of influences to man play an important role in human interrelation given here the characteristics of the types of suggestions from the point of view of a science are rather new. The author reveals out four types of intensity of emotion. The first stage gives some physiological functions in the frame of a mind, the second stage becomes the emotion which causes the people to an action, in compatible with the common sense, the third stage arouses some physiological discrepancies in the image of the action of a man, the fourth stage in the end causes neuroses for men of course.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 03 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur.

MÜXTƏLİF TAKTİKİ TİPLİ SAMBOÇULARIN BƏZİ PSIXOFİZIOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İbrahimbəyova R.F.,

*BDU-nun Gender və tətbiqi
psixologiya kafedrasının dosenti,*

Abdullayev Y.B.,

*AzDBTİA-nın Güləşmə və onun
metodikası kafedrasının baş müəllimi,*

E-mail yaqub-sambo@mail.ru

Dadaşov F.H.

*Milli Aviasiya Akademiyasının Psixofiziologiya
və reabilitasiya kafedrasının müəllimi,*

E-mail dfh54@rambler.ru

Açar sözlər: *taktiki tiplər, samboçu, Lüşer testi, psixofizioloji göstəricilər, korrelyasiya xəritəsi.*

Ключевые слова: *Тактические типы, самбист, тест Люшера, психофизиологические показатели, корреляционная карта.*

Key words: *Tactical types, sambist-wrestler, Lusher's test, psychological results, correlation map.*

Tədqiqat işi müxtəlif taktiki tipə aid olan yüksək dərəcəli samboçuların bəzi integrativ psixofizioloji xüsusiyyətlərinin təhlilinə [1] həsr edilmişdir.

Təlim-məşq prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinə və bu proseslərdə avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Təlim-məşq prosesinin səmərəli idarəedilməsində çoxmərhləli psixofizioloji vəziyyətin identifikasiyası proseslərin qarşılıqlı əlaqədə olmasını tələb edir. Samboçunun strat-

laşdırılmış “ümumiləşmiş portretində taktiki aspekti ilə mürəkkəb psixofizioloji səviyyə arasındakı bəzi qanunauyğunluqların aşkarlanması bu işin əsas məqsədidir.

Müxtəlif taktiki tipə aid olan (hücum, əkshücum, müdafiə) samboçuların [7], [8] təlim-məşq proseslərində və yarış dövründə taktiki fəaliyyətlərinin səmərəliliyi psixofizioloji göstəricilərin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Bu səbəbdən samboçuların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlim-məşq proseslərinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə yaradılan və

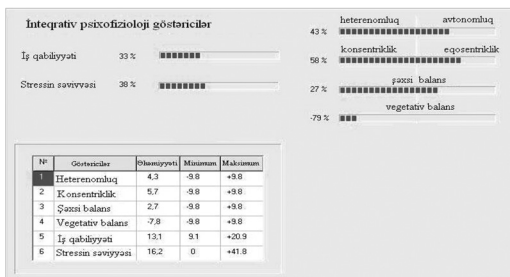
taktiki hazırlığın psixoloji strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verən, interaktiv sistemlərin biliklər bazasının formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir [6].

Təlim-məşq proseslərində və yarış dövründə aparılan müşahidələrin nəticələrinə əsasən müxtəlif taktiki tipə aid olan samboçular aşağıdakı üç qrupa ayrılmışdır:

Hücum (17 nəfər), əks-hücum (21 nəfər) və müdafiə (13 nəfər) taktikalı samboçular qrupu.

Tədqiqat zamanı hücum taktikasını seçən 17 samboçunun 5-i birinci dərəcə, 5-i idman ustası, 7-si idman ustalığına namizəd, əks-hücum taktikasını seçən 21 samboçunun 12-si idman ustası, 6-sı idman ustalığına namizəd, 2-si birinci dərəcə, müdafiə taktikasını seçən 13 samboçunun 3-ü idman ustası, 6-si idman ustalığına namizəd, 4-ü isə birinci dərəcə normativini ödəmiş idmançılar olmuşdur.

Tədqiqatın gedişatı göstərdi ki, əks-hücum taktikasını daha çox təcrübəli samboçular seçir.

Şəkil 1. Adaptə edilmiş Lüşer testinin kompüter variantının interfeysi

Müxtəlif taktiki tipli samboçuların psixofizioloji vəziyyətinin uyğun səviyyəsini identifikasiya etmək üçün Lüşerin proyektiv testindən [4] istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı mahiyyəti xüsusi seçilmiş 8 müxtəlif rənglər (seçim ardıcılığından asılı olaraq) və 6 müxtəlif integrativ kəmiyyət ölçüsü ilə əks olunan riyazi üsulun [3] kompüterləşmiş variantı (müəllifi F.H. Dadaşov) tətbiq edilmişdir. Test imkanı çərçivəsində kəmiyyət göstəriciləri aşkarlanan psixofizioloji xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Heterenonluq-avtonomluq (H) – qiyməti 0-dan +9.8-ə qədər olduqda, subyekt heterenondur, passivdir, ətrafdan asılı vəziyyətə, gözlənilməz davranışa meyllidir, həssasdır; 0-dan -9.8-ə qədər olduqda isə avtonomdur, aktivdir, təşəbbüskardır, sərbəstdir;

2. Konsentriklik-eqosentriklik (K) – qiyməti 0-dan +9.8-ə qədər olduqda, subyekt konsentrikdir, diqqəti öz problemlərinə yönəlmişdir; fikirlərini cəmləşdirə bilir; 0-dan -9.8-ə qədər olduqda isə subyekt eqosentrikdir, ətrafla təsir obyektinə və ya kömək mənbəyi kimi baxmaqla asılı vəziyyətdə olur;

3. Şəxsi balans (Ş) – qiyməti 0-dan +9.8-ə qədər olduqda subyekt ziddiyyətli, dayanıqsızdır; 0-dan -9.8-ə qədər olduqda isə şəxsi keyfiyyətlər balanslaşdırılıb, tam kompleks təşkil edir;

4. Vegetativ balans (V) – qiyməti 0-dan +9.8-ə qədər olduqda, simpatik sinir sisteminin tonusu güclənir, katobolik mübadilə prosesləri üstünlük təşkil edir, 0-dan -9.8 qədər olduqda isə parasimpatik sistemin tonusu üstünlük təşkil edir bərpa prosesi gedir.

5. İş qabiliyyəti (İ) – qiyməti 0-dan 41.8-ə qədər intervalda yerləşir; yüksək qiymətlərə yüksək iş qabiliyyətinə uyğundur;

6. Stress ölçüsü (S) – qiyməti 0-dan + 41.8-ə qədər olsa stress artır, 0-41.8-ə qədər olsa orqanizm aktiv reaksiya göstərir.

Alınan psixofizioloji göstəricilərə riyazi statistikanın üsulları tətbiq edilmiş, korrelyasiya göstəriciləri [2] aşkarlanmışdır. Statistik fərqlilik Styudentin t- meyarı ilə öyrənilmişdir.

Senso-motor göstəricilərə görə sinir sistemi tiplərinin təyini üçün “Tepping” testindən istifadə edilmişdir. Avtomatlaşdırılmış sistemə daxil edilmiş bu testin işlənmə prinsipi aşağıdakından ibarətdir. 6 kvadrata 5-saniyə ərzində maksimal sayda nöqtə qoymaq (kompüter siçanı vasitəsi ilə) lazımdır. Nəticə isə 30 saniyə ərzində alınmış dinamikada əks edilir.

Bu dinamikaya görə aşağıdakı sinir sistemi tipləri ayrılır:

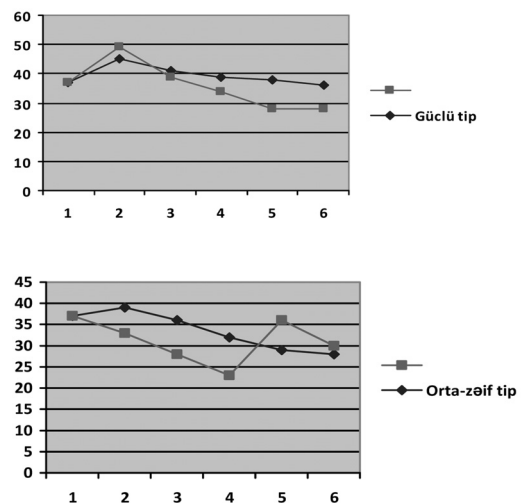
- güclü tip – qabarıq tip. Bu tipdə temp maksimuma ilk 10-15 saniyədə çatır. Sonra 25-30 saniyə üçün o,

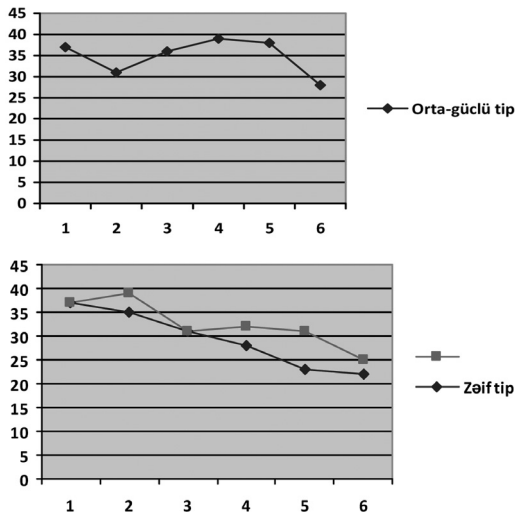
ilkin səviyyədən aşağı düşə bilər. Bu tip samboçular güclü sinir sisteminə malikdirlər.

- orta-güclü tip – hamar tip. Maksimal temp bütün iş vaxtı təxtimən bir səviyyədə saxlanılır; Əyrinin bu cür forması samboçularda orta-güclü sinir sisteminin olmasına göstərir;

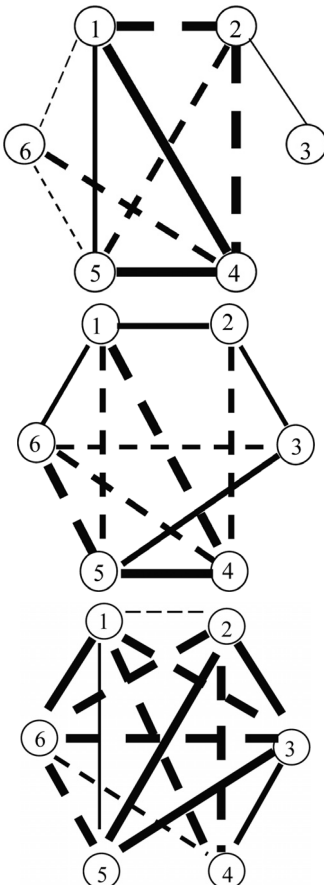
- orta-zəif tip – aralıq və çökük tip. İşin tempi ilk 10-15 saniyədən sonra enir və ya maksimal tempin ilkin enməsi sonradan tempin ilkin səviyyəyə qədər qısa müddətli artması ilə müşaiət olunur. Əyrinin bu cür dəyişkənliyi samboçuların orta-zəif sinir sisteminə malik olduqlarını göstərir;

- zəif tip – enən tip. Maksimal temp 2-ci 5 saniyədən sonra enir və bütün qalan iş ərzində aşağı səviyyədə qalır. Əyrinin bu cür formada olması samboçuların sinir sisteminin zəifliyindən xəbər verir.

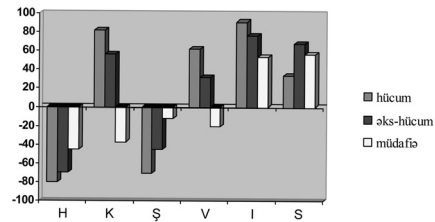

Şəkil 2. Maksimal hərəkət tempi dinamikası tipləri

—————	0.39 ÷ 0.48
—————	0.49 ÷ 0.58
—————	0.59 ÷ 0.68
—————	0.69 ÷ 0.78
—————	0.79 ÷ 1
- - - - -	-0.39 ÷ -0.48
- - - - -	-0.49 ÷ -0.58
- - - - -	-0.59 ÷ -0.68
- - - - -	-0.69 ÷ -0.78
- - - - -	-0.79 ÷ -1

Şəkil 3. Müxtəlif taktiki tipli samboçuların integrativ psixofizioloji göstəricilərinin korrelyativ xəritələri. 1, 2 və 3 uyğun olaraq hücum, əks hücum və müdafiə taktikalı samboçulara aiddir.

Şəkil 4. Müxtəlif taktiki tipli samboçuların integrativ psixofizioloji göstəricilərinin (absis oxu üzrə işarələnmiş). Ordinat oxunda uyğun şkaladakı faiz qiyməti əks edilmişdir. Mənfi qiymət şkaladakı mənfiqiymətə uyğundur. Göstəricilərin uyğun qrupdakı ədədi orta qiyməti əks olunmuşdur.

Şək.3-də taktiki əlamətlərinə görə ayrılmış 3 qrupun yuxarıda göstərilən psixofizioloji göstəriciləri arasındakı korrelyativ əlaqələri qraflar şəklində təsvir edilmişdir. Qrafların müqayisəsi göstərir ki, hər 3 qrafa xas əlaqələr və fərqlənən əlaqələr mövcuddur.

Oxşar əlaqələrdən, məsələn, konsentriklik göstərici ilə vegetativ balans göstəricisi arasında mənfi korre-

lyasiya mövcuddur. Eyni əlaqəni vegetativ balansla stress ölçüsü arasındakı əlaqəyə görə də demək olar. Kəmiyyətcə fərqli işarəcə eyni olan digər əlaqələr də mövcuddur.

Fərqləndirici əlaqələr haqqında aşağıdakıları demək olar.

Birinci onu qeyd etmək lazımdır ki, korrelyasiya əlaqələrin təyin etdiyi struktura görə üç qraf həm etibarlı əlaqələrin sayına, həm də quruluşuna görə fərqlənir.

Belə ki, $K_{2i,s} = -0.713$ və $K_{3i,s} = -0.64$ olduğu halda, $K_{1i,s} = -0.161$ ($P > 0.05$). Bu onu göstərir ki, hücum və əks hücum taktikalı samboçularda iş qabiliyyəti stress ölçücü arasında əks korrelyasiya mövcuddur.

Vegetativ balans ölçüsü ilə iş qabiliyyəti arasındakı korrelyativ əlaqələr uyğun olaraq $K_{1i,v} = 0.673$, $K_{2i,v} = 0.754$ və $K_{3i,v} = 0.196$ kimidir. Bu iki göstərici arasında müsbət korrelyasiyanın olması, simpatik sinir sisteminin dominantlığı və parasimpatik sinir sisteminin aktivliyinə meyliliyin olmasının iş qabiliyyətinin yüksəlməsi üçün səbəb əlamət kimi olmasına dəlalət edir. Lakin burada şəxsi keyfiyyət olan fəaliyyət motivasiyası – “işə maraq” amilinin vegetativ sistemin tənzimindəki rolunu nəzərə almaq lazımdır.

Qruplar arası fərqləndirici əlamətlərdən biri də iş qabiliyyəti ilə konsentriklik ölçüsü arasındakı əlaqəyə

aiddir. Belə ki, hücum taktikalı qrupda konsentriklik və iş qabiliyyəti mənfi $K_{1H,k} = -0.637$ korrelyasiyaya, müdafiə qrupunda isə müsbət $K_{3i,k} = 0.703$ korrelyasiyaya malikdir.

Korrelyativ qiymətlərdən savayı proqnostik dəyəri olan göstəricilər hər 3 qrupda psixofizioloji göstəricilərin paylanması ilə əks olunmuşdur. Şəx.4-dən göründüyü kimi heteronumluq ölçüsü hər üç qrupda mənfi qiymət alır və hücum taktikalı qrupda ən böyük qiymətə malikdir. Konsentriklik ölçüsü isə birinci 2 qrupda müsbət, 3-cü qrupda isə mənfi qiymətə malikdir ($P < 0.01$).

Şəxsi balans ölçüsü hər 3 qrupda mənfi qiymət almaqla yanaşı ayrılmış üç qrupda statistik etibarlı fərqlər aşkarlanır. Belə ki, 1-ci, 3-cü və 2-ci, 3-cü qruplar arasında ($P < 0.001$),

1-ci və 2-ci qrup arasında isə ($P < 0.05$) olmuşdur, bu da şəxsiyyətin balanslaşmasına dəlalət edir.

Vegetativ sistemdə birinci iki qrup simpatik sinir sistemin dominantlığı ilə xarakterizə olunursa, üçüncü qrup üçün parasimpatik sinir sisteminin dominantlığı aşkarlanmışdır ($P < 0.05$).

İş qabiliyyəti göstəricisi hər üç qrupda yüksək olsa da 1-ci ilə 3-cü qrup arasında statistik etibarlı fərq aşkarlanmışdır ($P < 0.05$).

Ən az stres ölçüsü 1-cü qrupa xasdır və digər iki qrupdan fərqlənir ($P < 0.05$).

Cədvəl 1**Müxtəlif taktikali samboçuların sinir sistemi tipləri**

S-R tipi Taktika	Güclü	Orta-güclü	Orta-zəif	Zəif
Hücum (17)	11 (65%)	4 (24%)	2 (11%)	-
Əks-hücum (21)	6 (29%)	8 (38%)	7 (33%)	-
Müdafiə (13)	1 (8%)	2 (15%)	9 (69%)	1 (8%)

Cədvəl 1-də müxtəlif tip taktikali samboçuların “Tepping” testinə görə sinir sistemi tiplərinin paylanması əks etdirilmişdir.

Göründüyü kimi hücum taktikali samboçuların əsas 65%-i güclü sinir sisteminə malikdir. Orta-güclü və orta-zəif tipləri isə uyğun olaraq 24% və 11%-dir.

Əks-hücum taktikali samboçuların sinir sistemi tipləri demək olar ki, güclü, orta-güclü və orta-zəif sinir sistemi tiplərinə aiddir. Uyğun olaraq - 29%, 38% və 33%.

Müdafiə taktikali samboçuların çoxu - 69%-i orta-zəif tipinə aiddir.

Alınan nəticələr əsasən samboçuların “ümumiləşdirilmiş portretinin” stratlararası qanunauyğunluqlarının aşkarlanması istiqamətində atılmış addımdır. Belə ki, tədqiqat işində taktiki cəhətləri əks etdirən stratla

psixofizioloji stratların ayrı-ayrı aspektlərinin əlaqələrini əks etdirən qanunauyğunluqlar aşkarlanmışdır. Lüşer testindən alınmış nəticələrin korrelyativ əlaqələr daxili əlaqəyə aiddirsə, həmin göstəricilərin paylanması taktikaya görə fərqliliyi əks etdirir və stratlararası əlaqəyə görə differensasiyaya kömək edə bilər. Sinir sistemi tiplərinin məhz sensor-motor reaksiya göstəricilərinin dinamikasına görə aşkarlanması həm fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar olmaqla yanaşı, həm də daha dayanıqlı fərdi xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Beləliklə taktikasına görə fərqlənən samboçu qrupundan alınan müqayisəli psixofizioloji göstəricilər təlim-məşq prosesinin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı həm də avtomatlaşdırılmış testlərin layihələndirilməsində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Y.B. Samboçuların integrativ psixofizioloji göstəricilərinin korrelyativ əlaqələrinə dair. // Bədən tərbiyyəsi və idmanın aktual prob-

lemlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları, 2006. s. 83-85.

2. Абиев А.Г.— Математические и статические основы спортивной

метрологии с применением персональных ЭВМ. Баку, Аз.ГИФК, 1989. С 15-17

3. Аминев Г.А. Математические методы в инженерной психологии. Изд. БГУ, УФА, 1982. –С.19-24.

4. Собчик Л.Н. Методы психологической диагностики. М., 1990. – 94 с.

5. Психологические тесты.// под. ред./ Ахмеджанов Э.Р., Москва. 1996. -320 с.

6. Pashayev A.M., Dadashov F.G., Abdullaev Y.B., Dadasheva K.G.

To optimization of psychophysiological conditions of sportsman in a consulting program

2nd International Conference on Mathematics in Sport/ IMA Sport 2009

Groningen, The Netherlands, 17-19 June 2009

7. Харлампиев А.А. Тактика борьбы самбо. М.; Физкультура и спорт, 1958. С.5-8

8. Чумаков Е.М. Тактика борца самбиста. М.; Физкультура и спорт, 1976. С.12-15

К НЕКОТОРЫМ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИМ ХАРАКТЕРИСТИКАМ САМБИСТОВ С РАЗЛИЧНЫМИ ТИПАМИ ТАКТИКИ

АБСТРАКТ

Хорошие результаты и неудачи в официальных международных соревнованиях самбистов высшей степени дают основания определить процесс эффективности учебных тренировок.

Повышение эффективности процесса учебных тренировок ставит ряд требований перед тренерами и спортсменами.

Одно из этих требований – определение тренерами тактического типа занимающихся с ними спортсменов, обеспечение удачной реализации тактики нападения, контратаки и защиты, давая им особенные задачи во время проведения условных встреч.

Но, так как тактика не любит идентичности, то спортсмены, реализуя эти требования, должны иметь в виду возможности и индивидуальные психофизиологические особенности соперников и решать проблемы возможности воздействия на него.

По этой причине во время исследовательской работы для определения соответствующего уровня структуры психофизического состояния самбистов разного тактического типа, было использовано проективный тест Люшера.

Во время проведения учебных тренировок и сборах, с целью подготовки самбистов высшей степени к плодотворительным результатам в официальных международных соревнованиях, членам национальной команды были даны тестов связанные с разными восьми (8) цветами, которые были особенно выбраны.

В результате проведенных тестов было изучено отличие взаимодействия психофизиологических показателей самбистов различных тактических типов.

Полученные сравнительные психофизиологические показатели в результате исследовательской работы могут использоваться как для повышения полезности учебно-тренировочного процесса, так и для конструирования автоматизированных тестов.

**THE HUMAN FACTOR IN DIALOGUE SYSTEM
DIRECTED ON OPTIMIZATION OF EDUCATIONAL-TRAINING
PROCESSES AT SAMBIST
ABSTRAKT**

The shown high and unsuccessful results of the high qualified sambo - wrestlers in official international competitions give chance to determine the efficiency of the training process.

For increasing the efficiency of the training process some requires were given to coaches and sportsmen.

One of them is to define the tactic characters of each sportsman, to provide the successful realization of attack, counter offensive defense tactic features during special exercises.

Carrying out requires Sportsman have to take into account the possibilities and psycho – physiological features of their opponents and to solve the problem.

The aim of this investigation is to define the related psycho – physiological structure of sambo – wrestlers of different tactics, features. The test of Lusherin was used in this investigation.

In order to provide the efficiency of the training process of the high qualified wrestlers and their preparation to official international tournaments the eight different colored tests were given to the members of the national team.

According to the results the psycho – physiological results of sambo-wrestlers belonging to different tactical type, and the statistic differences of mutual interaction were studied.

According to the research work these gained various psycho- physiological results besides raising the potential of trainings they can be also used in automatic test projects.

Məqalə Azərb.DBTİA-nın “İdman Təkmübarizlik Növləri” Fakültə Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilmiş və çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol № 7)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksuyaya 16 mart 2011-ci ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLILARDA HƏDÇS-IN (Hiperaktivliklə əlaqədar diqqət çatışmazlığı sindromu) ƏSAS GÖSTƏRİCİLƏRİ

Əhməd xanova Z.R.

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Psixologiya kafedrasının baş laborantı*

E-mail: zulya1518@yahoo.com

Açar sözlər: *sindrom, diqqət, diaqnostika, patoloji, davranış, hiperaktivlik, hiperaktiv uşaqlar, məktəbəqədər yaş dövrü*

Ключевые слова: *синдром, внимание, диагностика, патологический, поведение, гиперактивность, гиперактивные дети, дошкольный возраст*

Key words: *Syndrome, attention, diagnostics, pathological, behavior, hyperactive, hyperactive children, preschool age*

Uşaqların psixi inkişafının ən maraqlı və eyni zamanda mürəkkəb mərhələsi məktəbəqədər yaş dövrünə təsadüf edir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli alim A.Eynşteyn tanınmış psixoloq Jan Piajenin “Uşaq psixologiyası” əsərini oxuduqdan sonra belə qənaətə gəlir ki, uşaq psixologiyası nəzəri fizika ilə müqayisədə həm çətin, həm də maraqlıdır. (1, səh. 3) Yüksək hərəkətli aktivlik, diqqətin davamsızlığı və impulsivlik məktəbəqədər yaşlıların normal inkişafının xarakteristikasıdır. Hərəkətdə - fəaliyyətdə olmaq onlara təbiətən verilib. Elə uşaqlar da var ki, bu tələbat patoloji xarakter kəsb edir. Belə uşaqlar hiperaktiv uşaqlar adlanır.

Bu problem yalnız psixoloji deyil sosial mənə də kəsb edə bilər, çünki,

psixomotor narahatçılıq, oyanıqlıq, yüksək qıcıqlanma belə uşaqlara cəmiyyətdə həyata adaptasiya olmağa maneə yaradır, məktəb proqramını çətinləşdirir. Bir sıra neqativ hallarda yeniyetməlik yaşında hiperaktiv uşaqların davranışı deviant xarakter daşıyır. HƏDÇS-in əsas göstəricisi hiperaktivlik, diqqət çatışmazlığı və impulsivlik hesab olunur. Buna əlavə olaraq ünsiyyət çətinliyi və zəif çatdırmanı aid etmək olar. (2, səh.23) A.D.Qoneyev uşaqlarda diqqət çatışmazlığının kliniki göstəricilərini ayırd edirdi:

- bir yerdə otura bilməmək
- kənar qıcıqlandırıcılara asan yayınma
- səbirsiz, dözümsüz
- başladığını axıra çatdırmağı bacarmayan

- bir işdən başqasına asan keçən
- söhbətçil, boşboğaz
- oyun oynamağı, sakit və yavaş danışmağı bacarmayan
- öz hərəkətlərinin nəticələrini praqnozlaşdırmağı bacarmayan
- fəaliyyətin düşünmədən, öz-özünə əmələ gələn, daxili səbəbdən törəyən
- boş-boşuna vurnuxma, boş-boşuna əlləşmə, tələskənlik, qərarlısızlıq
- kiçik motorikanın formalaşmaması
- yatarkən çətinliklə yatması və yuxunun az davamlı olması (3. səh. 68)

HƏDÇS az-çox aydın göstəriciləri 3-4yaşda görünür, lakin erkən uşaqlıqda belə uşaqlar öz həmyaşıdlarından fərqlənir. (kənar qıcıqlandırıcılara yüksək həssaslıq, yüksək əzələ tonusu, pis yuxu)

Hiperaktiv uşaqların əhvalı davamlı deyil, onlarda aqressivlik, özündən çıxma, hirs müşahidə olunur, bu isə ətrafdakılarla tez-tez konfliktə gətirib çıxarır. Çox çətinlik öz həmyaşıdları kollektivi ilə olur, çünki, həmyaşıdlar onunla münasibətə girməkdən imtina edir, səbəb kimi isə onun davakar, dalaşkan və oynamağı bacarmayan kimi olması göstərilir.

Hiperaktiv uşaqlar incikliyi, küslüyü uzun müddət saxlamırlar. Buna görə də belə uşaqlar haqqında deyirlər ki, onlar hissiyyatsız və bəzən çox acımasızdırlar. Bu faktı onunla

izah etmək olar ki, neyrofizioloji səviyyədə həmin uşaqlarda HƏDÇS-də ağrı sahəsi aşağıdır (azdır). Yəni onlar öz həmyaşıdlarına nisbətən ağrıya çox az hissiyyatlıdırlar. Onlar özləri ağrını hiss etmədiklərinə görə diqqət yetirmirlər ki, başqalarına zərər yetirərlər və bunu başa düşmürlər.

Onların emosional sərtliyi ətrafdakılarla dostluq münasibəti qurmağa çətinlik törədir. Böyüklər belə uşaqları nizamsız, tərbiyəsiz və idarə olunmaz adlandırırlar. Uşaq bağçasında onlar həmişə rejimi (planı) pozurlar və özlərində olduğu kimi başqalarına da qarşı utanma (pərtlik, sıxılma, bacarıqsız) və öz hərəkətlərinin nəticəsini praqnozlaşdırma bilmir.

Hiperaktiv uşaqların maraqları da emosiyaları olduğu kimi səthi başdan sovmə xarakter daşıyır. Onları nə iləsə maraqlandırmaq çətinidir. Onlar öyrənmək həvəsindən çox maraqlanırlar. Həmişə hərəkətdə olduğuna görə uşaq (HƏDÇS) hər dəqiqə nəyə isə əl vurur, tutur və çoxlu suallar verir. Dinləməyi bacarmadıqlarına görə cavabın 1-ci sözü ilə kifayətlənir və hadisənin mahiyyətini öyrənməyə çalışmırlar. Ona görə də onun biliyi çox azdır, amma ətrafdakılar haqqında fikirləri isə qatışıq və bəsit-sadə formadadır. İşin belə olması məktəbdə sistemli təlimdən geri saxlayır. Diqqətini mərkəzləşdirə bilməməsi təlim uğursuzluğunu şərtləndirir (sə-

bəbi olur), belə ki, L.S.Viqotskinin fikrincə, diqqət vacib funksiyalardan biridir və təfəkkür, obstraksiya (mü-cərrəd) və motivasiyada 1-ci dərəcəli rol oynayır. Həmdəki HƏDÇS uşaqlarda intellekt əmsalə normadan yuxarı olur. Diqqət çatışmazlığından başqa bu uşaqlarda tez yorulma, hafizə pozuntusu və az (aşağı) əqli iş qabiliyyətinə malik olur. Tez yorulmanın sübutu bu və ya digər tapşırı yerinə yetirilərkən vaxtın artımından (uzunluğundan) asılı olaraq unutmazlığın, huşsuzluğun, fikri dalğınlığın güclənməsidir. HƏDÇS olan uşaqların əqli fəaliyyətinin əsas xarakteristikası dövrü, dövrlər üzrə işdir,

hansı ki, iş qabiliyyəti (5-15 dəqiqə) beynin istirahəti (3-7 dəqiqə) əvəz olunur. HƏDÇS olan uşaqların qeyri-adi davranışı böyüklərin hesab etdikləri kimi pis xarakterin, tərsliyin və tərbiyəsizliyin, ədəbsizliyin nəticəsi deyil. Təsdiq etmək lazımdır ki, bu psixikanın spesifik xüsusiyyətidir, fizioloji şərtləndiyi kimi (beynin ayrı-ayrı strukturlarının fəaliyyətinin pozulması, genetik (irsi), hamiləlik və doğum vaxtı patologiya, həyatın ilk ilində infeksiya (yoluxma xəstəlik törədən mikroorqanizm) və intoksikasiya (orqanizmin zəhərlənməsi), psixososial faktorların da rolu var. (3. səh. 78)

Cədvəl №1

Hiperaktivliyin səbəbləri	
Prenatal patologiya	1. Toksikoz (bədənin zəhərli maddələrin təsirindən xəstələnməsi); 2. Anada xroniki xəstəliyin şiddətlənməsi; 3. Infeksiya xəstəlikləri; 4. Qarın nahiyəsində travmalar; 5. Döl ilə (rezusfaktor) immun uyşmazlığı; 6. Hamiləliyi dayandırmaq təşəbbüsü; 7. Siqaret çəkmək və alkoqol qəbulu
Doğuş vaxtı çətinliklər	1. Doğum fəaliyyətinin stimulyasiyası (yəni uşağa kimyəvi yada fiziki təsir); 2. Döln yalnış vəziyyəti; 3. asfiksiya 4. Daxili qanaxma; 5. vaxtından əvvəl, tez inkişaf etmiş və ya ləngidilmiş (yubadılmış) doğum zamanı.
Psixoloji səbəblər	1. Ailədə tərbiyənin qeyri-adekvat tərzii; 2. Psixotravma; 3. İstənilməyən uşaq; arzuolunmaz uşaq.

Adətən uşağın tibbi bioqrafiyasını öyrənərkən HƏDÇS-nun inkişafını stimullaşdıran bir sıra səbəblər ayırd edilir. Belə uşaqların hər birinin fərdi iş planı olmalıdır.

Belə ki, HƏDÇS çoxlu səbəbləri olur. Ona görə də həm diaqnostik, həm də korreksiya işi müxtəlif mütəxəssislərlə - həkim, psixoloq, pedaqoq və valideynin aktiv iştirakı ilə qarşılıqlı aparılmalıdır. HƏDÇS diaqnostikasının çox səviyyəsi tibbə aiddir. Diaqnozun qoyulması üçün uşaq həm tibbi, həm psixoloji, həm də pedaqoji müayinədən keçməlidir. HƏDÇS digər xəstəliklərə oxşadığına görə həkimin fərdi diaqnostikası tez-tez çətinliklərlə üzləşir.

İ.P.Bryazqunov və E.V.Kaçatikova sübut edirlər ki, diqqət pozuntusu və hiperaktivlik disqrafiya (yazının pozulması), diskalkuliya (hesab işlərinin pozulması) və disleksiya (oxumanın pozulmasında) 11 dərəcəli simptomlardır.

Tibbi bioqrafiyanı yığarkən istənilən müayinədə 1ci və vacib addım odur ki, (ümumi nəticəyə gəlmək üçün) uşağın inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün yaş psixologiyası və fiziologiyasını bilmək vacibdir. Başqa sözlə bilmək lazımdır ki, narahatlıq yaradan xüsusiyyətlər məktəbəqədər yaşının xarakterik xüsusiyyətidirmi (normal), onların fərdi xüsusiyyətinə aiddirmi (temperament

tipi) və ya bu simptomlar patolojiidir. Hər şeydən əvvəl bilmək vacibdir ki, (yadda saxlamaq lazımdır ki) məktəbəqədər yaşlı uşaqların çoxu aktiv və fəaliyyətlidir. Bu yaşda olan uşaqların öz hərəkətlərinin nəticəsini əvvəlcədən müəyyən etmə qabiliyyəti zəifdir, öz davranışını idarə edə bilmək qabiliyyəti yuxarı məktəbəqədər yaş dövründə (6-7 yaş) formalaşır. Bundan başqa ailədəki vəziyyəti də öyrənmək lazımdır, belə ki, HƏDÇS-nin əlamətləri olan diqqətsizlik, impulsivlik və s. ailə münasibətlərindəki böhran və ya ailədəki hər-hansı bir dəyişikliyə (boşanma, II uşağın doğulması, köçmə və s.)-yə fərdi reaksiyası ola bilər. Belə ki, HƏDÇS olan uşaqların psixoloji müayinəsi özündə bir neçə istiqaməti birləşdirməsi vacibdir: diqqətin, hafizənin, təfəkkürün inkişaf səviyyəsi; şəxsiyyətin emosional xüsusiyyəti; ailə iqlimində uşağın qavrayışının öyrənilməsi;-evdə və bağçada davranışın xüsusiyyətləri.

Psixoloji – pedaqoji – tibbi müayinə zamanı əldə olunan informasiya qarşı – qarşıya qoyulur və analiz olunur. Onun əsasında tibbi və psixopedaqoji müalicə olunur. Eyni zamanda aşağıdakı diaqnostik proqram da bu məqsədlə istifadə oluna bilər. Proqramda göstərilən metodikalar uşaqların idrak imkanlarını genişləndirmək, valideynlərə və ailəyə kömək məqsədilə işlədilər bilər. (3. səh. 75)

Diagnostika proqramı

Diagnostika obyekti	Metodika, müəllif	Mənbə
uşaqlar	1. Diqqət: diqqətin mərkəzləşməsi və davamlılığının öyrənilməsi metodikası (modifikasiya metoda Пьерона – Рузера)	Ануфриев А.Ф., Костромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. М., 1999
	2. Hafizə: “10 söz” metodikası, A.R.Luriya	Ничипорюк Е.А. Содержание и организация диагностической работы в дошкольном образовательном учреждении. Ч. 1,2. Ростов-на – Дону. 2001
	3. Təfəkkür: “Verilmiş qanunauyğunluğa görə təsnifat” metodikası, E.A.Ağayev	
	4. Emosional-şəxsiyyət xüsusiyyətləri, ailə münasibətlərinin qavranılması: - “Ailə şəkli”; - “Ailənin kinestetik şəkli”; - “Mövcud olmayan heyvan”; - “Ev. Ağac. İnsan”	Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты. М., 2003. Ануфриев А.Ф., Костромина С.Н. Как преодолеть трудности в обучении детей. М., 1999
	Tuluz – Peron testi	Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. М., 2003
Valideynlər və ailənin digər üzvləri	1. (ACB rusca) ASV	
	2. diaqnostik intervyu	Лютова Е.К., Моница Г.Б.Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. СПб., 2000
	3. Valideynlər üçün anket	Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок. М., 2001
pedaqoqlar	Pedaqoqlar üçün anket	Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок. М., 2001

Hiperaktiv uşaqlarla işləmək çox çətinidir. Bu həm valideynlər üçün, həm müəllimlər üçün, həm də tərbiyəçilər üçün böyük problemlər yaradır. Ona görə də həm valideynlər, həm, müəllimlər, həm də tərbiyəçilər hiperaktivliklə əlaqədar diqqət çatışmazlığı sindromu diaqnozu qoyulan uşaqlarla işləmək üçün proqramla tanış olmalı, onlara təsir etmə üsullarını öyrənməlidir. Valideynlərin kiçik yaşlı uşaqlardan şikayətlənmələri ilə az rastlaşmamışıq. “ Bu uşaq bir yerdə durmur, bütün günü hərəkətdədir, durmaq bilmir, onu yatızdırmaq çətin olur “ və s. bu kimi şikayətlərlə psixoloqları tez-tez rastlaşırlar. Belə uşaqlarla işləyərkən səbr ön plana keçməlidir.

Belə uşaqları olan valideynlərə aşağıdakı məsləhətlər vermək olar:

1. Uşaq günahkar deyil ki, o belə “zirək”dir, ona görə də onu danlamaq, cəzalandırmaq mənasızdır. Bütün bunlarla siz yalnız bir şey əldə edə bilərsiniz – uşağın özünüqiymətləndirməsinin aşağı düşməsinə, ata-anasına layiqli olmamağının günahkarlıq hissi.

2. Sizin birinci vəzifəniz – uşağın özünüidarəetməsini öyrətməkdir.

“Aqressiv” oyunlar ona öz emosiyalarını idarə etməyə kömək edəcək. Neqativ emosiyalar hər kəsdə olduğu kimi sizin övladınızda da var. Yalnız ona müəyyən qadağalar qoyun, ona deyin: “Döymək istəyirsən

- döy, amma canlı varlığı yox (insanı, bitkiləri, heyvanları)”. Taxta ilə yeri vurmaq olar, insanlar olmayan yerlərə daş atmaq olar, ayağı ilə nəyisə təpikləyə bilər. Uşağa enerjini üzə çıxartmaq vacibdir.

3. Belə uşaqların tərbiyəsində 2 şeydə ifratçılığa varmaq lazım deyil: həddindən artıq yumşaqıq göstərmək və onun qarşısına çoxlu tələblər qoymaq. Uşaqlara hər şeyə icazə vermək olmaz: onlar müxtəlif situasiyalarda düzgün hərəkət qaydalarını bilməlidirlər.

4. Hər dəfə uşaq bir işi axıra çatdırdıqda onu tərifləmək lazımdır. Belə uşaqlara sadə bir misal əsasında enerjini düzgün paylamağı öyrətmək lazımdır. (4. səh. 98)

Bu kimi məsləhətlər çox vermək olar. Lakin hər bir uşaq fərdiyyətdir. Onların hər birinin özünəməxsus xarakteri, temperamenti olduğu kimi də onlara təsiretmə texnikası da müxtəlifdir. Bunu hər bir valideyn, hər bir tərbiyəçi, hər bir müəllim öz fəaliyyətində nəzərə almalıdır. Əgər bu xüsusiyyət nəzərə alınmazsa, bu gələcəkdə böyük problemlərə gətirib çıxaracaqdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, şəxsiyyətin formalaşmasında önəmli olan məktəbəqədər yaş dövrü xüsusi diqqət tələb edir. Bu yaş dövründə qoyulan düzgün istiqamət böyükliklərin münasibəti gələcək vətəndaşın hərtərəfli inkişafına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, "Nurlan", 2006
2. Мони́на Г.Б. Гиперактивные дети: психолого-педагогическая помощь. СПб, Речь, 2007
3. Широкова Г.А. Практикум для детского психолога. Ростов н./Д: Феникс, 2010
4. Крафт А., Лэндрет Г. Родители как психотерапевты. М., 2000
5. Бодалева А.А., Деркача А.А., Лаптева Л.Г. Рабочая книга практического психолога. М., изд-во Института Психотерапии, 2001
6. <http://adhd - kids.narod.ru>
7. <http://adalin.mospsy.ru>

**ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ СДВГ
(синдром дефицита внимания с гиперактивностью)
У ДОШКОЛЬНИКОВ
Абстракт**

Одним из наиболее сложных и интересных этапов психического развития детей выпадает на долю дошкольного возраста. Не случайно видный ученый А.Эйнштейн прочитав книгу известного психолога Жана Пиаже «Детская психология», пришел к такому выводу, что детская психология по сравнению с теоретической физикой является сложной и интересной. повышенная двигательная активность, непродолжительность внимания и импульсивность является характеристикой нормального развития дошкольного возраста. Находиться в движении и деятельности дается им от природы. Существует также дети, у которых эта потребность приобретает патологический характер. Такие дети называются гиперактивными детьми.

Настроение гиперактивных детей не постоянно у них наблюдается агрессия, они быстро выходят из себя, что приводит к частым конфликтам с окружающими людьми. Особенно, трудности проявляются в коллективе из-за того, что сверстники отказываются входить с ним в контакт, высказывая такие причины, что он является задирой и драчуном и не способным играть.

В том числе у детей с СДВГ уровень интеллекта превышает норму.

**THE BASIC PARAMETERS OF SİAH
(a syndrome of insufficiency of attention with hyperactivity)
AT CHILDREN OF PRESCHOOL AGE**

Abstract

One of the most difficult and interesting stages of mental development of children falls to a lot of preschool age. Not casually visible scientist A.Eynshteyn having read through the book of known psychologist Jean Piaje « Children's psychology » has come to such conclusion, that the children's psychology in comparison with theoretical physics is difficult and interesting. The increased impellent activity, short duration of attention and impulsiveness is the characteristic of normal development of preschool age. To be in movement and activity it is given by him by nature. There are also children at whom this need gets pathological character. Such children refer to as hyperactive children.

Mood of hyperactive, children not constantly. At them aggression is observed, they quickly leave themselves, that leads to frequent conflicts to surrounding people. Especially, difficulties are shown in collective of that contemporaries refuse to contact with him, stating such reasons, that he is the tease and the fighter and not capable to play.

Məqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun "Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət" fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 6)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 28 yanvar 2011- ci ildə daxil olmuşdur

QRUPLARARASI KONFLİKTƏRİN SƏBƏLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Babayeva T.T.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dosenti

E_mail: tt_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: *konflikt, funksiya, ziddiyyət, qruplararası, rifah, sosial proses, lider, etnos, sosial psixoloji, anipatiya, simpatiya, situasiya, strategiya, kəskin, kompromis.*

Ключевые слова: *конфликт, функция, противоречие, межгрупповой, блага, социальный процесс, лидер, этнос, социально-психологический, антипатия, симпатия, ситуация, стратегия, острый, компромисс.*

Key words: *conflict, function, contradiction, intergroup, benefit, social process, leader, ethnos, socially-psychological, antipathy, liking, situation, strategy, poignant, compromise.*

Müasir sosial həyatda konfliktlərin artması onların sosial-psixoloji aspektlərinin tədqiqinə diqqəti artırır. Məlumdur ki, konflikt ziddiyyətlərin mübarizəsi zəminində baş verir ki, bura bir-birinə zidd mövqelər, maraqlar, baxışlar, əqidələr, adətlər, inkişaf səviyyələri və s. daxildir. Konflikt başlanğıcda tərəflərdə mənfi emosiyalar yaratsa da bəşəriyyət ziddiyyətlərin mübarizəsi fonunda inkişaf edir.

Son dövrlərdə artıq konfliktlərin tədqiqi daha geniş vüsət almağa başlamışdır. Müasir psixologiya yalnız şəsiyyətlərarası konfliktlərin tədqiqi ilə kifayətlənməyərək, qruplararası konfliktlərin tədqiqinə geniş yer verir ki, bu da müasir həyatımızın aktual problemlərindəndir. Müasir

psixoloji ədəbiyyatlarda nəsillərarası, sosoial təbəqələrarası, cinslərarası, etnoslararası konfliktlər tədqiq olunmağa başlamışdır. Əslində bütün bunları müasir dövrün problemləri kimi qiymətləndirmək səhv olardı. Dahi Nizami hələ 12ci əsirdə bu problemlərə münasibət bildirmişdi (1,28).

*Derirlər ki,ləl olur qartıyanda
daş belə,*

*İnanmıram mən buna, olur-olsun
kaş belə*

*Paxıllıqdan qocalar gənci bada
verəndi,*

*Hər sözünə dağ kimi əks səda
verəndir*

*Bir südəmər uşaqsan ahılların
gözündə,*

*Şirin sözün zəhərdir,paxılların
gözündə.*

Cavanların qədrini çətin bilər qocalar,

Sanma qayğı göstərər, uğur dilər qocalar.

Bu sətirlərdə Nizami nəsillərarası konfliktin mövcudluğunu və ona səbəb olan insan hisslərini açıq-aydın əks etdirmişdir. Ümumiyyətlə böyük mütəfəkkir Nizamini əsərlərində sosial təbəqələarası münasibətlər və konfliktlər, onların səbələri geniş təhlil olunaraq onların aradan qaldırılması yolları da göstərilir. Nizami konfliktlərin əsas səbəbi olan insan hisslərini, istəklərini, nəfsini ön plana çəkərək, onların aradan qaldırılması prosesində insan humanistliyini, xüsusən də idarəedən rəhbərin ağıllı, tədbirli, səbirli, nəfsini saxlamaq bacaran, xalqını sevən, vətənpərvər xüsusiyyətlərə malik olmasını əsas götürür. Bu gün müasir psixologiya elmi də şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin tədqiqində həmin müddəaları əsas götürür.

Qruplararası konfliktlərin səbəbləri. Qruplararası konfliktlər müxtəlif səbəblərdən yaranır. Baxmayaraq ki, konflikt özü sosial-psixoloji hadisə kimi ancaq vahid konsepsiya daxilində nəzərdən keçirilir, bir qayda olaraq onun bir çox səbəbləri fərqləndirilir və təsvir olunur.

Müasir dövrdə sosial psixologiyada konfliktlərin öyrənilməsində müxtəlif istiqamətlər formalaşmış

dır. Bunlar qrup dinamikası məktəbi, sosiometrik istiqamət, biheviyistik istiqamət, humanistik istiqamət və koqnitiv yanaşmadır. Onların hər birində şəxsiyyətlərarası və qruplararası konfliktlərin əsasları və səbəblərini tədqiq edərək alimlər müxtəlif əlamətlərə diqqət yetirirlər. Kiçik qrupda baş verən prosesləri əsas götürən və onun tərkibində kommunikasiya kanalları, liderlik, rolların paylaşması, qrup normaları, şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi parametrləri fərqləndirən qrup dinamikası məktəbi hesab edir ki, konfliktlər qrup üzvləri arasındakı fikir ayrılığı fonunda yaranı bilər. Məsələn, onun tərkibinin heterogenliyi konfliktin əsas səbəbi ola bilər. Kommunikasiya kanallarının məhdudluğu və ya onların qrup üzvlərinin maraq və tələbatlarına uyğun gəlməməsi də qrup konfliktinə səbəb ola bilər.

Demokratik düşüncəli qrup üzvləri üçün yolverilməz olan avtoritar liderlik lider və qrup arasında konfliktə gətirib çıxara bilər. Əgər bir qrupda bir neçə lider olarsa müvafiq olaraq onlar arasında da konflikt yaranacaq, hansı ki, bu da sonradan qrupdaxili konflikt səviyyəsinə qalxa bilər. Aydın ki, qrupdaxili konfliktin səbəbi kimi qrup üzvləri arasında rolların bölüşdürülməsi də çıxış edə bilər. Qrup üzvlərinin hər hansı birini öz rolu təmin etmədikdə

və ya eyni bir cazibədar rola bir neçə nəfər birdən namizədlik etdikdə, qrup üzvləri qrup daxilində davranışları zamanı müxtəlif, bir-birinə uyğun olmayan normalardan çıxış edir və bu da həmçinin öz növbəsində konfliktin yaranmasına səbəb olur ki, nəhayət münasibətlərin bütün növlərində - rəsmi və qeyri-rəsmi, şəxsi və işgüzar, koordinasiya və subordinasiya rast gəlinən xoşagəlməyən, mənfi, uyğunsuz münasibətlər müxtəlif qrupdaxili konfliktlərin məşhur səbəblərinə çevrilir və bütün bunlar təbii ki, qruplararası münasibətlərdə də özünü göstərir.

Sosiometrik istiqamət konfliktlərin öyrənilməsində simpatiya və antipatiya tipli qarşılıqlı münasibətlərə daha çox diqqət yetirir və müvafiq olaraq bu istiqamətin tərəfdarları da məhz belə qarşılıqlı münasibətlərdə qruplararası konfliktin ilkin səbəblərini tədqiq edirlər. Bu istiqamətin banisi Y. Moreno hesab edir ki, insanlar arasındakı simpatiya və antipatiya onlarda "tele" adlı müsbət şəxsiyyətlərarası enerjinin nə dərəcədə olması ilə şərtlənir. Morenonun yetərincə mübahisə doğuran bu nəzəriyyəsinə əsasən (belə həyat enerjisinin mövcudluğu haqda heç bir elmi sübut yoxdur) belə enerji ehtiyatına malik insanlar konfliktə girmir, əksinə onun defisitini yaşayan insanlar potensial konflikt mənbəyidir.

(8,179) Öz növbəsində şəxsiyyətlər və sosial qruplar arasındakı simpatiya və antipatiyanın aşağıdakı formalarda vəhdəti də konfliktli münasibətlərin səbəbi ola bilər. Konflikt-siz münasibətlər yaradan qarşılıqlı əlaqələr:

- simpatiya - simpatiya
- simpatiya - laqeydlik
- laqeydlik - laqeydlik

Potensial və ya real konfliktli qarşılıqlı münasibətlər:

- antipatiya - laqeydlik
- antipatiya - antipatiya

Biheviyistik istiqamətə əsasən konfliktlər yalnız əməli əsasə malik olub fərd və sosial qrupların hərəkət və davranışlarının uyğunsuzluğu şəklində təzahür edir. Konflikt iştirakçıların hərəkətləri, davranışları və reaksiyalarına əsasən müvafiq konfliktlərin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. "Hərəkət - hərəkətsizlik" tipli konflikt. Bu onunla xarakterizə olunur ki, məqsədə çatmaq üçün qruplara birgə fəaliyyət zəruri və labüddür. Tərəflərdən biri belə fəaliyyəti qəbul edir, digəri isə əksinə fəaliyyətsizdir;

2. "Hərəkətsizlik - hərəkətsizlik" tipli konflikt. Bu tip konfliktin mahiyyəti ondadır ki, hər iki tərəf öz məqsədinə nail olmaq üçün müəyyən birtərəfli fəaliyyət göstərdiyini qəbul edir. Ancaq tərəflərdən hər biri bunu qarşı tərəfin reallaşdıracağını

gözləyir. Son nəticədə konfliktin hər iki tərəfi hərəkətsizlik nümayiş etdirir;

3. “Hərəkət - ziddhərəkət” tipli konflikt. Konfliktin bu növü onunla fərqlənir ki, tərəflərdən biri müəyyən istiqamətdə hərəkət edir, o biri isə ona qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmağa mane olaraq zidd hərəkət edir. Belə konfliktlər daha kəskin və çətin həll olunan olunurlar.

Humanistik psixologiya sosial psixologiyada növbəti konflikt anlayışları və təsnifatını təqdim edir. Bu insanlar arasında psixoloji ziddiyyət yaradan onların tələbatları arasındakı konflikt ola bilər. Bu həmçinin dəyərlər və həyat məqsədləri ilə bağlı konflikt də ola bilər. Humanistik nəzəriyyənin nümayəndəsi K.Rocersin “Mən” konsepsiyasından çıxış etsək deyə bilərik ki, müxtəlif “Mən” konsepsiyalarının ziddiyyət və uyğunsuzluğunda da konflikt üçün əsas tapmaq olar. A.Masloununun özünüreallaşdırma nəzəriyyəsinə görə konflikt şəxsiyyətin özünüreallaşdırma səviyyəsində təzahür edir. Məsələn, bir insan (qrup) özünü reallaşdırmağa çalışır, digəri isə ona mane olur. V.Franklin humanistik konsepsiyasına əsasən isə konfliktlər “həyat mənalı” səviyyəsində mövcud olur.(4,137)

Konfliktlərə koqnitiv yanaşma nöqtəyi - nəzərindən baxdıqda isə konfliktlərin səbəbləri insanların

(qrupların) koqnitiv sferasında mövcud olan ziddiyyətlərdə görülür. Belə ziddiyyətlər çoxsaylı ola bilər. Məsələn, biliklər, mühakimələr, dəyərlər, münasibətlər və s. arasındakı ziddiyyətlər.

Konfliktlərə ümum nəzəri yanaşmalardan başqa psixologiyada məşhur olmayan xüsusi və ya müəllif yanaşmaları da mövcuddur. Məsələn, N.V.Qrişina konfliktin aşağıdakı konsepsiyalarını sadalayır:

1. Konfliktin aqressiyanın təzahür forması kimi başa düşülməsi (C.Dollard, L.Dub, N.Müller, A.Bandura, L.Berkovits);

2. Konfliktin rəqabətə və ya başqa potensial konfliktli situasiyaya reaksiya kimi başa düşülməsi (M.Doyç, M.Şerif). (8,181)

Konfliktlərin səbəblərinin müzakirə olunduğu elmi ədəbiyyatlarda konfliktlərə meylin insan şəxsiyyətinin dərinliklərində olması ilə bağlı nöqtəyi nəzər də mövcuddur. Bunla əlaqədar olaraq “konfliktogen” (potensial konfliktə meyli) və “sülhpərəst” (potensial konfliktə meylsiz) qruplar, şəxslər fərqləndirilir.

Bu yanaşma istiqamətlərinin hər biri qrupda konfliktlərin tədqiqində özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir ki, bu da problemə kompleks yanaşmanı təmin edir.

Qruplararası konfliktlərin davranış strategiyası, xəbərdarlıq və həlli

üsulları. Nəticələrinin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq mənfi sonluqlu konfliktlərin sayının çox olması alimləri qruplararası konfliktlərin xəbərdarlıq edilməsi və uğurlu həlli yollarını tapmağa vadar edir. Konfliktlərin əsasən arzu edilən olmadığını qəbul edərək deyə bilərik ki, onların mənfi nəticəsi müsbətdən daha çoxdur. Bununla əlaqədar konfliktli situasiyalarda insanların optimal davranış strategiyası, onlara xəbərdarlıq edilməsi və həllinə istiqamətlənmiş vasitələrin axtarılması mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunan aktual problemlərdəndir.

Konfliktli situasiyada iştirakçıların davranış strategiyası dedikdə onların qarşılarına qoyduqları məqsədlərə çatmaq vasitələri nəzərdə tutulur (bu müvafiq olaraq xəbərdarlıq, saxlanma, kəskinləşmə və ya konfliktin həlli ola bilər). Özləri üçün bu məqsədlərdən birini seçərək konfliktin iştirakçıları qarşılarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün davranışlarını müvafiq yolla planlaşdırırlar. Konfliktdən əvvəl və konfliktli situasiya zamanı konkret hərəkətlərdə reallaşan bu plan “davranış strategiyası” adlanır.

Amerikan psixoloqu K.Tomas konfliktli situasiyalarda insanların davranışlarının 5 müxtəlif və tipik strategiyasını fərqləndirir və bundan başqa onların müəyyənləşdirilməsi

və qiymətləndirilməsi üçün xüsusi sosial-psixoloji test təklif edir. Müəllifin təklif etdiyi bu 5 strategiya: qaçış, rəqabət, uyğunlaşma, güzəşt və həmkarlıqdır. Lakin daha dolğun olaraq həmin strategiyaları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: qaçış; rədd etmək; adaptasiya; mülayimləşmə; güzəşt; kəskinləşmə; rəqabət; kompromis (həmkarlıq). (12,126)

Qaçış strategiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman tərəflər söylə konfliktdən qaçırlar, onu yarıdan və gücləndirə biləcək hərəkətlərə yol verirlər.

Rədd etmə strategiyası zamanı isə tərəflər konfliktin xəbərdarlıq edilməsi istiqamətində, yarandıqdan sonra isə onun həlli və ya kəskinləşməsi istiqamətində heç bir iş görmürlər. Başqa sözlə tərəflər konfliktə heç bir əhəmiyyət vermir, onu rədd edirlər.

Adaptasiya strategiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman konfliktə olan tərəflər konflikt barəsində xəbərdarlıq etməkdən və ya onu həll etməkdənsə onunla barışmağa üstünlük verirlər. Bu strategiyadan adətən konfliktin tərəflərə əsaslı zərər vermədiyi təqdirdə istifadə olunur.

Mülayimləşmə strategiyasında isə tərəflər konfliktin xəbərdarlıq və aradan qaldırılması istiqamətində müəyyən işlər görsələr də, konfliktin

kəskinliyinin azalması və stabil saxlanması (kəskinləşdirməmək şərtiylə) ilə kifayətlənilir.

Geri çəkilmə strategiyası zamanı tərəflərdən biri öz iddialarından imtina edir və tamamilə qarşı tərəfə güzəştə gedir. Nəticədə konfliktdə iştirak edən tərəflərdən yalnız biri qazanır.

Kəskinləşmə konfliktin yaranmasına, onun maksimum kəskin olmasına, saxlanmasına, çətin həll olunan və ya tamamilə həll olunmayan şəkil almasına istiqamətlənmiş davranış strategiyasıdır. Hal-hazırda ermənilər Azərbaycana qarşı həmin strategiyayı əsas tuturlar.

Rəqabət strategiyası zamanı iştirakçılar qarşılarına konflikti kəskinləşdirmək məqsədi qoymasalar da, onun həllində də çox maraqlı deyilirlər. Onların əsas məqsədi öz mövqelərindən bir addım geri çəkilməməkdir. Belə davranış strategiyası zamanı konflikt adətən daimi və həllolunmaz olur.

Konfliktli situasiyada kompromis həll və ya həmkarlıq öz maraqlarını maksimum qoruyub saxlamaqla qarşı tərəflə müəyyən razılığa gəlmək və onun istəklərini nəzərə almaqdan ibarət davranış strategiyasıdır. Lakin bu zaman şəxsi maraqlar maksimum təmin edilməlidir.

Konfliktli situasiyada tərəflərin sadalanan xüsusi davranış strategi-

yalarından başqa iki ümumi davranış strategiyası da mövcuddur. Bunlar konflikt iştirakçılarının bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə əxlaq və etik normalara riayət edib-etməməsi ilə bağlıdır ki, bunlar konfliktli situasiyada “konstruktivistlər” və ya “manipulyatorlar” adlanır.

Konstruktivist insanlar konfliktli situasiya zamanı öz davranışlarında əxlaq və etika normalarına riayət edir və problemi konfliktə cəlb olunan hər kəsin maraqlarına uyğun şəkildə həll etməyə çalışırlar.

Manipulyator insanlar isə əksinə əxlaq və etik normaları pozur, qarşı tərəfin maraqlarını rədd edir və problemi ancaq öz mənafeələrinə uyğun həll etməyə çalışırlar.

Konstruktiv tipli konfliktlərdə qarşı tərəfin mövqeyi yaxşı başa düşülür, onu qəbul etməyə hazır olur və ona inanırlar.

Manipulyatorlar isə qeyri-səmi-mi, mənafepərəst olurlar. Partnyorlarına inanmırlar, onları çaşdırırlar. Ancaq özlərini dinləməyə və başa düşməyə hazırdırlar. Qarşı tərəfin maraqlarını inkar edib onları aldatmağa çalışırlar.

Beləliklə, qruplarası konfliktlər çox mürəkkəb sosial-psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. Qruplarası konfliktlərin tədqiqi istiqamətlərinin təhlili, qruplarası konfliktlərin strukturu, növləri, funksiyalarının

tədqiqi qrupları sınıflandıran konfliktlərin mü-
rəkkəb bir proses kimi hər bir aspek-
tinin geniş tədqiqinə ehtiyac oldu-
ğunu sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. N.Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı-1981, s.194.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı 2001, 374 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı 2003, 297s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri. Bakı- 1986, 350 s.
5. Аниупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. М., 2002, 137-201с.
6. Гришина Н.В. Психология конфликта. Питер. 2007, 464с.
7. Кэрл Ойстер. Социальная психология групп. Москва 2004, 222с.
8. Р.С.Немов, И.Р.Алтунина. Социальная психология. Питер, 2008, 427 с.
9. Майерс Д. Социальная психология. М., 1997, 684с.
10. Психология 21 века. Под ред. В.Н.Дружинина. М.,2003, 863 с.
11. Позняков В.П. Психология взаимоотношений в малых групп. (Современная психология. Отв. Ред. Дружинин) М.,1999, 524- 532 с.
12. Психология конфликта. Хрестоматия. СПб.,2001, 67-76, 113-164с.
13. Степанов Е.И. Современная конфликтология. Издательство: ЛКИ. 2008, 176с.

**Причины межгрупповых конфликтов и
пути их решения
Абстракт**

В статье анализировалась суть межгрупповых конфликтов и изучались социально-психологические особенности подхода к конфликтом. Одновременно виды, структура и причины межгрупповых конфликтов широко анализировались в этой статье. В современное время исследования конфликтов в разных направлениях (социометрическое направления, школа групповой динамики, бихевиористическое направления, гуманистическое направления) широко анализировалось и дало определенные результаты. Какими бы ни были последствия межличностных или межгрупповых конфликтов – положительными или отрицательными, – наличие немалого количества отрицательных следствий конфликтов вынуждает ученых и практиков искать пути активного предупреждения и успешного разрешения конфликтов. Признается, что конфликты в общем случае нежелательны, так как их отрицательные последствия являются более заметными, чем положительные. В связи с этим в научной и практически ориентированной литературе специалистами обсуждаются оптимальные стратегии поведения людей в конфликтных ситуациях, направленные на их предупреждение или разрешение. Исследования стратегий, методов предупреждения и путей разрешения межгрупповых конфликтов тоже отражалось в статье.

**The reasons of intergroup conflicts and
the ways of their decision
Abstract**

In article the essence of intergroup conflicts was analyzed and socially-psychological features of the approach to the conflict were studied. Simultaneously kinds, structure and the reasons of intergroup conflicts were widely analyzed in this article. During modern time of research of conflicts divergently (sociometric directions, school of group dynamics, behavioristic directions, humanistic directions) it was widely analyzed and has yielded

certain results. Whatever were the consequences of interpersonal or intergroup conflicts – positive or negative, - presence of considerable quantity of negative consequences of conflicts compels scientists and experts to search for a way of the active prevention and a successful resolution of conflicts. Admits that conflicts are generally undesirable, as their negative consequences are more appreciable, than positive. In this connection in the scientific and almost focused literature experts discuss optimum strategy of behavior of people in the conflict situations, directed on their prevention or the permission. Researches of strategy, methods the prevention and ways the permission of intergroup conflicts too was reflected in article

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)

Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 03 mart 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

ОСНОВНЫЕ ГРУППЫ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНЧЕСТВА

Велиева В.И.

(диссертант кафедры психологии
Бакинского Государственного Университета)

Ключевые слова: группы ценностных ориентаций, молодёжь, студенчество, современные социальные условия, образования, индивидуализм, личность, воспитание, трансформация.

Açar sözlər: *sərvət meyllərinin qrupları, gənclər, tələbələr, müasir sosial şərait, təhsil, fərdiyyətçilik, şəxsiyyət, tərbiyə, transformasiya.*

Key words: *group value orientations, youth, students, current social conditions, education, individualism, personality, education, transformation.*

Ставка на молодёжь – это императив современной истории. Нельзя построить демократическое экономически эффективное общество, уважающее традиции народов, его составляющих, без заинтересованного отношения молодёжи. Изучение молодёжи всегда увязывалось с поиском ключа к пониманию будущего. Молодёжь глубже всех других возрастных групп улавливает «дух времени», острее переживает и точнее различает в нем подлинность и фальшь. Нынешняя система образования и воспитания молодого поколения не уделяет должного внимания формированию у молодёжи духовности, ценностных ориентиров, гражданственности. Эта система не способствует формированию у

молодых людей стремления стать полноценными участниками социально-политического и экономического процесса. В то же время, наше будущее в огромной степени зависит от готовности молодого поколения активно и профессионально включиться в политическую деятельность.

Система ценностных ориентаций имеет динамический, подвижный характер. В современной теории ценностных ориентаций вся система делится на три большие группы. Они подразделяются на рациональные; духовно-гуманитарные; материально-экономические.

1) Материально-экономические ценностные ориентации. Этот вид ценностей сегодня распределяется по оси «плановая экономика-ры-

ночная экономика». Выбор на ней определяется экономического статусом человека, его принадлежностью к той или иной социальной группе, экономически активной или экономически пассивной. Если та или иная социальная группа является экономически зависимой частью общества и нуждается в поддержке государства, оно крайне заинтересовано в государственном управлении экономикой и в развитии государственного сектора экономики и поддерживает идею социально ориентированной экономики. Экономически активные субъекты и сообщества уверены в необходимости развития рыночных отношений, экономической самостоятельности. Поскольку студенчество является экономически зависимой частью общества и нуждается во всемерной поддержке государства, оно крайне заинтересовано в государственном управлении экономикой и в развитии государственного сектора экономики. Студенчество, являясь революционно – реформаторской частью общества, оно уверено в необходимости развития рыночных отношений, чьи принципы неотделимы от принципов экономической самостоятельности. Поскольку экономическая независимость основа политиче-

ской независимости и гарантия политических свобод, студенты наиболее активно ратуют за либерализацию экономики.

Большую заинтересованность современное студенчество проявляет к знаниям и образованию в надежде на возможную адекватность материального вознаграждения реализуемым на профессиональном поприще знаниям и умениям. Важнейшей жизненной ориентацией студенческой молодежи является материальная обеспеченность. С другой стороны имеет место «феномен гипертрофированного стремления иметь материальные блага, не обеспеченное равнозначным стремлением эти блага создавать»[3]. В распределении ценностных ориентаций в экономической сфере имеет место раздвоение, — «наблюдается явное противоречие в жизненных установках студентов»[1]. «Близость двух позиций (жизненный комфорт, успех возможны, прежде всего, благодаря собственным усилиям, предприимчивости; но одновременно подчеркивается важность знакомства с нужными людьми, помощи влиятельных лиц) является отражением в сознании студенчества специфики экономики, в которой эклектически сочетаются принципы двух раз-

ных моделей экономики. Дух предпринимчивости, характерный для рыночной экономики, причудливо уживается с бюрократическим «рынком связей», определяющим пути и средства получения, обретения материальных, статусных, профессиональных благ и ценностей.» [2]. Большинство студентов намерены попытаться себя в бизнесе, или, по крайней мере, устроиться в частный сектор экономики. Вместе с тем повсеместно бытует нигилистическое отношение к государству, чиновникам, политической, финансовой и др. элите. Многие студенты утверждают, что, закончив институт, они не будут работать по специальности и рассматривают в качестве единственного критерия будущей деятельности уровень дохода.

Особое значение имеет то, что новое поколение учится «делать» деньги в условиях «дикого» рынка, вместе с рыночным образом жизни в его худшем варианте впитывает в себя и все присущие ему черты: агрессивность, нравственный нигилизм, неуважение к закону, презрение к созидательному труду.

2) Духовно-гуманитарные ценностные ориентации традиционно делятся на индивидуально направленные или этические и коллек-

тивно направленные или политические ценностные ориентации.

Этические ценностные ориентации у студентов распределяются по вертикальной оси «утилитаризм — духовность» и горизонтальной оси «коллективизм — индивидуализм».

В настоящее время студенчество исповедует философию, согласно которой человек должен следовать естественным законам природы и общества как высшему проявлению мудрости и отсутствие общественного идеала. Брошенные на произвол судьбы молодые люди ищут идеал самостоятельно. Утилитаризм этических ориентаций студенчества связан с утратой духовных идеалов, засильем бездуховных подделок массового искусства, «которая стала ведущим началом в формировании мировоззренческих установок и определяющим образом влияет на самоидентификацию молодежи». И все-таки, несмотря на утрату духовных ориентиров, само высшее образование и высокий культурный статус студенчества накладывает на него печать образованности и интеллигентности, благодаря которым студенчеству удастся «противостоять прагматизму общества и напору массовой культуры»[2].

Доминантным мировоззренческим комплексом современного студента является индивидуализм. Обычный студент - молодой человек в возрасте до 22-24 лет: заиклен на себе; занят самопознанием; психологически одинок и отчужден от родителей; озабочен вопросом полового самоопределения; переживает неопределенность будущего в сочетании с временностью настоящего; испытывает страх выделиться и боязнь раствориться. В результате увеличивается количество студентов, нуждающихся в психологической поддержке. Агрессивные, застенчивые, тревожащиеся были всегда, но сегодня уже заметно влияние этих личностных характеристик на учебный процесс.

Среди новых явлений в сфере этических ценностных ориентаций, выделяется возвращение к религиозности. Однако здесь имеются свои нюансы, - обращение к религии имеет зачастую характер моды и пока речь идет о своеобразной психологической религиозности как определенном состоянии души (вера в Бога) и практически не проявляющейся обрядовой традиционной религиозности.

3) Рационально-ценностные ориентации основаны на ограни-

чении субъектом смыслов ценностных объектов и делятся на субъективно-рациональные и объективно-рациональные ориентации. Субъективно-рациональные ориентации, как правило, основаны на идеалистических воззрениях, в которых человек автономен, независим от внешних факторов, на ценностях свободы. Предельными полюсами субъективистской теории ценностей становятся ценностной индивидуализм, экономическая самостоятельность и политическая независимость. Объективно-рациональные ориентации основаны на реалистическом и коллективном понимании человеческой природы, на том, что человек является неотъемлемой частью общественного коллектива, совокупностью социальных отношений. Сам способ существования студенческой группы по отношению к другим социальным группам уже носит замкнутый, закрытый характер. Крайне редки случаи коммуникативного взаимодействия студенческого сообщества и представителей не студенческих сообществ. Таким образом, внутренний коллективизм студенчества спокойно сочетается с внешним индивидуализмом.

Наиболее актуальные проблемы молодежи связаны с духовно-

нравственной сферой бытия: отсутствие мировоззренческих основ смыслоориентации и социально-культурной идентификации молодежи; разрушение механизма преемственности поколений вследствие общей дезинтегрированности культуры, размывания ее ценностных основ и традиционных форм общественной морали; снижение интереса молодежи к отечественной культуре, ее истории, традициям, к носителям национального самосознания; падение престижа образования как способа социальной адаптации, культурной преемственности и формы личностной самореализации; низкая активность молодежи в решении общенациональных, региональных и местных проблем.

Социологи молодежи отмечают, что с 80-х годов происходит «снижение ценностей общественно значимых (приносить пользу обществу, исполнять свой долг перед государством, быть нужным людям и т.д.)»[4]. Это все объясняется процессом прощания с «социалистическим» детством, сопровождаемого послушностью излишне «заботливому» Западу. Таким образом, все общество уподобилось студенчеству в его двоякой отчужденности от прошлого «детства» и будущего «отцовства», а

само студенчество оказалось возведенным в квадрат.

Особенностью этого процесса является ценностный конфликт молодого и взрослого поколения». «Возрастает стремление студенчества к экономической самостоятельности, автономности, независимости, но растет значение родительской семьи, усиливается зависимость от нее»[4]. Кризис в обществе породил особый нетрадиционный конфликт поколений. Он касался философских, мировоззренческих, духовных основ развития общества и человека, базисных взглядов на экономику и человека, материальную жизнь общества. Поколение «отцов» оказалось в положении, когда передача материального и духовного наследия преемникам практически отсутствует. В то же время, при анализе динамики ценностных ориентаций студенческой молодежи, необходимо учитывать действие двух механизмов -преемственности и изменчивости. Изменение социальных условий, смена общественных ориентиров ведут к тому, что механизм воспроизводства ценностных ориентаций перестает быть ведущим, уступая место адаптационным механизмам.

В большей части теоретических исследований студенческой моло-

дежи выявляется факт сходства нынешней динамики ее ценностных ориентаций с коренным переломом ценностных устремлений студентов начала XX в.

Итак, подводя итог вышесказанному, можно сделать следующие выводы:

1. Диапазон трансформации ценностных ориентаций студенчества шире, чем у других общественных слоев. Это дает возможность включения студенчества в самые разнообразные социальные группы.

2. Между полюсами старых и новых общественных ценностей (духовных, экономических, рациональных), студенчество оказалось

ближе к принятию новых ценностей, но по форме. Что касается необходимости реальных действий по их достижению, то здесь больше наблюдается уход от личной ответственности и готовность переложить ее на других.

3. Историческое развитие студенчества показывает его неоднозначную роль в социальных процессах в различные исторические периоды. Но прослеживается закономерность: студенчество первым вступает в процессы трансформации, но, по мере увеличения их массовости, отходит на второй план в случае, если для него обществом не выделена своя активная социальная ниша.

Литература:

1. Вишневский Ю.Р. Шапко В.Т. Студент 90-х – социокультурная динамика. //Социологические исследования. №2. М., 2000, с. 64.

2. Гаврилюк В.В. Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход). // Социологические исследования. 2000, № 12, с.96-98

3. Могильчак Е.А. Диспозиции студентов относительно собственности. // Социологические исследования. №2. М., 2001, с.92-96

4. Соколов А.В., Щербакова И.О. Ценностные ориентации постсоветского гуманитарного студенчества.//Социологические исследования. 2000, №6, с.122

MUASİR TƏLƏBƏLƏ GƏNCLƏRİN SƏRVƏT MEYLLƏRİNİN ƏSAS QRUPLARI

Abstrakt

Müxtəlif dövrlərin sosial proseslərində tələbələrin tarixi inkişafı birmənalı xarakter daşımır. Belə bir qanunauyğunluq izlenir: transformasiya proseslərinə ilk olaraq tələbələr daxil olunur, lakin bu proses kütləvi şəkil aldıqda və cəmiyyət tərəfindən onlar üçün aktiv sosial təbəqə ayrılmayanda tələbəlik ön plana keçir. Başqa kütləvi təbəqələrə nisbətən tələbəliyin sərvət meyllərinin transformasiya diapazonu genişdir. Bu da tələbəliyin müxtəlif sosial qrupların tərkibinə daxil olmasına imkan yaradır. Başqa yaş qruplarından fərqli olaraq cavan nəsil “zamanın nəbzini” tuta bilir, yalanı gercəklikdən ayıra bilir. Müasir təhsil və tərbiyyə sistemi cavan nəsildə mənəviyyətin, sərvət dəyərlərinin, vətənpərvərliyin formalaşmasına lazımı qədər diqqət yetirmir. Bu sistem cavan nəslin sosial-siyasi və iqtisadi proseslərin tamdəyərli iştirakçısı olmağa şərait yaratmır. Eyni zamanda bizim gələcəyimiz cavan nəslin aktiv və professional olaraq siyasi fəaliyyətə qatılmasına hazır olmasından aslıdır. Sərvət dəyərləri sistemi dinamik və dəyişkənlik xarakteri daşıyır. Sərvət dəyərlərinin müasir nəzəriyyəsində sistem bütövlükdə üç böyük qrupa bölünür: rəasional;mənəvi-humanitar; maddi-iqtisadi. Mənəvi-humanitar sərvət dəyərləri ənənəvi olaraq fərdi yönəldilmiş və ya etik və kollektiv sürətdə yönəldilmiş və ya siyasi sərvət dəyərlərinə bölünür. Rəasional sərvət dəyərləri subyektiv və obyektiv rəasional dəyərlərə bölünür.

THE BASIC GROUPS OF VALUABLE ORIENTATIONS OF MODERN STUDENTS

Abstract

Historical development of students shows its ambiguous role in social processes during the various historical periods. But law is traced: the students the first enter transformation processes, but, in process of increase in their mass character, fade into the background in case for it the society does not allocate the active social niche. The range of transformation of valuable orientations of students is wider, than at other public layers. It gives the chance inclusions of students in the diversified social groups. The youth is the deepest than other age groups catches «spirit of the age», worries more sharply and more precisely distinguishes in it authenticity and falseness. The present education system and education of young generation does not give due attention to formation at youth of spirituality, valuable reference points, civilisation. This system does not promote formation at young men of aspiration to become high-grade participants of sociopolitical and economic process. At the same time, our future in huge degree depends on readiness of young generation actively and professionally to join in political activity. The system of valuable orientations has dynamic, mobile character. In the modern theory of valuable orientations all system shares on three big groups: the rational; spiritually-humanitarian; is material-economic. Spiritually-humanitarian valuable orientations traditionally share on individually directed either ethical and collectively directed or political valuable orientations. Is rational-valuable orientations share on is subjective-rational and objectively-rational orientations.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə 19 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

**VALIDEYN-ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİN
FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ
AMİLLƏRİN TƏHLİLİ**

*Nəsrullayeva Z.N.
ARTRİ-nin dissertantı
E-mail: grayi1@mail.ru*

Açar sözlər: *Valdeyn, övlad, münasibət, qarşılıqlı münasibət, özünü-qiyətləndirmə, ailə, psixi inkişaf, koqnitiv inkişaf, ailədaxili münasibət*

Ключевые слова: *родитель, дети, отношения, взаимоотношения, самооценка, семья, психические развитие, когнитивное развитие, внутрисемейные отношения*

Key words: *Parent, Child, Attitude, Mutual Attitude, Self-evaluation, Family, Psychical development, In-family attitude*

Müxtəlif qruplar və sosial institutlar içərisində uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun şüur və mənlilik şüurunun inkişafında ailənin xüsusi rolu vardır. Ər-arvad, valideyn-övlad, müxtəlif yaşlı övladların qarşılıqlı münasibətləri, ailənin mənəvi-psixoloji iqlimi bu prosesdə az əhəmiyyət kəsb etmir. Ailədəki psixoloji mühitə öz növbəsində ailənin maddi təminatı, ailə üzvlərinin təhsil səviyyəsi, xüsusilə mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr öz təsirini göstərir.

Valideynlərin özlərinin, eləcə də öz övladları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin necə qurulması yuxarıda göstərilən amillərlə yanaşı daha çox təsirə malikdir. Tədqiqatlar (V.P. Levkoviç, F.A. Kovan, C. Belski və b.)

göstərir ki, ailədə ilk uşağın dünyaya gəlməsilə valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərində dəyişiklik baş verir. Bu, valideynlərin koqnitiv, şəxsi və sosial inkişafına təsir edir. Məsələn, özünüqiyətləndirilməsi aşağı olan ailə başçısının ilk uşağı dünyaya gələrkən bir sıra psixoloji çətinliklərlə üzləşir. O, bir tərəfdən özünün doğulub boya başa çatdığı ailə tərbiyəsindən fərqli tərbiyə işini qurmağa çalışır, diskomfort hissi keçirir ki, bu da həm onun fəaliyyətinə təsir edir, həm də ailədə qarşılıqlı münasibətlərdə gərginlik yaranır.

Azərbaycan ailələrində nənə və babanın da gəlmini, oğlu ilə birgə yaşayışı bu münasibətlərə təsir edir. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsi, münasibətləri ya daha da yaxşılaşdırır,

ya da pislilyə doğru kəskinləşdirir. Bu isə ilk növbədə ananın özünüqiymətləndirməsində dəyişikliyə səbəb olur.

Problemin digər cəhəti onunla bağlıdır ki, ər və arvadın uşaq dünyaya gəldikdən sonra bir-birlərinə qarşı iradları da artır. Qadınlar istəyirlər ki, ərləri onlara qarşı daha diqqətli, qayğıkeş olsunlar, ev işlərində daha çox köməklik etsinlər. Kişilər də qadınlarının onlara qarşı biganələşdiyini səliqə-səhməna az fikir verdiklərini söyləyirlər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, (C.Kovan, K.Peyn və b.) ailənin vəziyyəti, valideynlərin yaş dövrlərindən asılı olaraq uşağın dünyaya gəlməsi kişi və qadınlara fərqli şəkildə təsir edir, onların qarşılıqlı münasibətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişiklikləri psixoloji baxımdan özünüqiymətləndirmə, qarşılıqlı münasibətlərin qavranılması, ərin (arvadın) valideynlik funksiyasını necə yerinə yetirməsi ilə bağlı qiymətləndirmə, əks tərəfin ailə təsərrüfatında necə iştirak etməsi baxımından nəzərdən keçirmək olar. Müşahidələr göstərir ki, ər-arvad münasibətlərində daha çox gərginlik, konflikt, stress vəziyyəti hamiləliyin son dövrlərindən başlayaraq uşaq altı aylığına çatanadək özünün pik vəziyyətində olur.

Ər və arvadın qarşılıqlı münasibətlərində gərginlik həm də tərəflə-

rin bir-birlərindən gözləmələrindən və o gözləmələrin reallaşmamasından da baş verə bilər. Başqa sözlə, hamiləlik dövründə, eləcə də çağalıq dövründə ərinin ona az köməklik etdiyini və ya az diqqət yetirdiyini düşünən qadın daha aqressiv olur. Bu aqressivlik ərinə, eləcə də özünə qarşı ola bilər.

Ər-arvad münasibətləri və valideynlik üslubu arasında asılılığın olduğu da tədqiqatın gedişində müşahidə olundu.

Ailə həyatından razı olan ər-arvad cütliyünün davranış və münasibətlərində bir istilik, səmimilik özünü göstərir, onların arasında münasibətlər az-az hallarda baş verir. Körpə uşaqlarına qulluq edəndə də, onunla oynayanda da onların arasında bir səmimilik, qarşılıqlı kömək başlıca yer tutur. Müşahidələr göstərir ki, ailə həyatından razı qalan analar oğlanlarına qarşı daha həssas və mehriban olurlar. Razı olan atalar isə, bir qayda olaraq, qızlarına qarşı daha çox tələbkərlilik göstərir. Təbii ki, burada psixoloji xüsusiyyətlərlə yanaşı milli xüsusiyyətlərin, adət-ənənənin də təsiri olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bir-birlərinə qarşı daha çox emosional bağlılıqları olan valideynlər qızlarına oğlanlarına nisbətən daha tələbkərlər olurlar.

Ər-arvad münasibətlərindəki gərginlik, narahatlıq əsasən uşağın 4 ya-

şına qədər davam edir. Aydınır ki, burada ilk uşağın dünyaya gəlməsi və bununla bağlı baş verən diskomfort nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın gedişində bizi cəlb edən məsələlərdən biri də valideynlərin qarşılıqlı münasibətlərinin uşağın psixi inkişafına necə təsir etməsini müəyyənləşdirməklə bağlı idi.

Maraqlıdır ki, uşağın psixi inkişafının müxtəlif sahələri ailədaxili münasibətlərin müxtəlif sferalarından birbaşa asılıdır. Hələ vaxtilə J.Piajenin tədqiqatlarında da göstərilirdi ki, uşağın koqnitiv inkişafı valideynlərin uşağın təlim fəaliyyətinə, onunla ünsiyyətdə hansı cəhətə diqqət yetirmələrinə uyğun şəkildə inkişaf edir. Burada başlıca yeri valideynlərin özlərinin qarşılıqlı münasibətləri və onların uşağa münasibətləri tutur.

Valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri, uşağın dünyaya gəlməsilə valideynlərin davranışında baş verən dəyişikliklər digər amillərlə yanaşı cinsi xüsusiyyətlərlə də bağlıdır. Valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri, davranış üslubları ilə yanaşı ata-oğul, ana-qız, ata-qız, ana-oğul münasibətlərində də fərq özünü göstərir. Ailə həyatından o qədər də razı olmayan ata qızına qarşı daha aqressiv olur, nəinki oğluna. Ailə həyatından razı olan ana həm qızına, həm də oğluna qarşı eyni dərəcədə mehriban olur.

Maraqlıdır ki, ata ailə həyatının necə olmasından asılı olmayaraq oğluna qarşı xeyli yumşaq münasibət bəsləyir, nəinki qızına. Psixoloqlar (C.Belski, C.Kovan və b.) göstərir ki, ata oğul münasibətlərində oğulun ataya bənzəməyə çalışması vacib rol oynayır. Ailə münasibətlərində gərginlik yaşandıqda ana ilə qızın identifikasiyası onların arasında özünəməxsus bağlılığın olması atanın eyni zamanda qızına qarşı aqressiv olmasının səbəblərindən biri kimi meydana çıxır.

Ailədaxili münasibətlər, ər-arvad və ata-oğul münasibətləri eyni zamanda boşanmalara da təsir göstərir. Bizim ər və arvadın ayrıldığı 10 ailədə qadın və kişilərlə apardığımız söhbətlərdən məlum oldu ki, burada ilk uşağın oğlan və ya qız olması da müəyyən qədər təsirə malik olub. Ayrılmış 10 ailədən 8-də ilk uşaq qız, 2-sində isə oğlan olmuşdur. Əlbəttə, bu faktın özü bir daha göstərir ki, ilk övladın oğlan və ya qız olması da ailənin sabitliyinə, bütövlüyünə, oradakı psixoloji mühitə müəyyən qədər təsir edir.

Göründüyü kimi, ailə həyatının ilk illəri kifayət qədər psixoloji gərginliklərlə müşayiət olunur. Bunun ilkin səbəbi gənc ailədə ər və arvadın yeni şəraitə, münasibətlər sisteminə adaptasiya olunması ilə bağlıdır. Çünki ailə həyatı subayçılıq

dövrü ilə, onun həyat tərzini ilə xeyli fərqli mühitin olması ilə fərqlənir. Valideynlərin öz nikahlarına, bir-birlərinə münasibəti onların övladlarına da münasibətlərinə təsir göstərir. Övlada münasibətin özü isə uşağın psixi inkişafına təsir edir. Müşahidələr göstərir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşağın psixi inkişafına onun fərdi xüsusiyyətlərindən daha çox ailədaxili münasibətlər, xüsusilə uşağa münasibət daha çox təsir edir. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, ər-arvad, valideyn-övlad münasibətlərinə uşağın oğlan və ya qız olması da xeyli təsir göstərir.

Ailə mühitinin uğurlu, rahat və ya diskomfort olması problemi ciddi psixoloji problem olmaqla ailə həyatının ilk illərində, adaptasiya dövründə bir sıra profilaktik tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

Qadınlar isə ilk övladı olduqdan sonra ailə işlərinə daha çox vaxt ayırdıqlarını, bu işlərdən əvvəlki kimi narazı qalmadıqlarını bildirmişlər.

Qadınların ilk uşağın dünyaya gəlməsi ilə bağlı keçirdikləri psixoloji gərginliklərə başlıca olaraq aşağıdakıları aid etmək olar. Qadınların cavablarına uyğun olaraq onları narahat edən başlıca amilləri onların qiymətləndirməsinə əsasən aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

1. Ərinin əvvəlki kimi ona diqqət yetirməməsi;

2. Ailə məişət işlərində ərinin ona yardımçı olmaması;

3. Ərinin deyingənliyinin artması;

4. Ərinin öz işini ailədən üstün tutması;

5. Zəhəri görkəminin pisləşməsi;

6. Kollektivdən müəyyən müddət ayrı düşməsi.

Əlbəttə, qadınları narahat edən, narazı salan səbəblər daha çoxdur. Lakin onların bir qisminin ötürü hissələr olması, situativ xarakter daşımasını nəzərə alaraq onların üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmədik. Qadınları narahat edən, psixoloji diskomfort yaradan başlıca amilləri aşağıdakı cədvəldə veririk. Aydın ki, göstərilən bu altı amilin bir qismi bir qrup üçün əsas götürülürdüsə, digər qrup üçün digər amillər əsas sayılırdı.

İlk uşağın dünyaya gəlməsi ilə kişilərin də narahatçılığı artır, ailədə diskomfort yaranır. Təbii ki, dediklərimizdən heç də belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, uşağın dünyaya gəlməsi ilə ailədə yalnız diskomfort artır. Əksinə, uşağın doğulması ilə ailənin bütövlüyü, ər-arvadın məsuliyyət hissəsinin artması, onların bir-birlərinə bağlılıqlarının möhkəmlənməsini heç kim inkar edə bilməz. Bununla belə, bizi ailədə yaranan gərginlik, narahatçılıq hissələri maraqlandırdığından burada əsas diqqəti ona yönəldirik. Sorğu nəticəsində müəyyənləşdirildi

ki, ər və arvadı, qadın və kişini uşağın dünyaya gəlməsilə fərqli amillər narahat edir. Bu isə bir çox hallarda ziddiyyətlərə səbəb olur. Yəni eyni situasiyanı ər və arvad fərqli şəkildə qavrayır və ona müvafiq olaraq özlərini aparırlar. Kişiləri ilk növbədə ailədə rahatlığın pozulması, səliqə-sahmanın pozulması, arvadın daha çox uşağa diqqət yetirməsi, vaxt ayırması narahat edir. Əgər qadınları bu situasiyada məsələnin daha çox psixoloji tərəfi narahat edirsə, kişiləri məsələnin məişət tərəfi narahat edir.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı məlum oldu ki, gənc oğlan və qızın hələ ailə qurmamışdan əvvəl ailə həyatına hazırlanmaları xüsusi önəm daşıyır. Ailə qurmamışdan əvvəl onların la bilmirlər. Təbii ki, romantik düşüncələrlə ailə həyatına başlayan gənclər bir çox hallarda elə ilk günlərdən üzləşdikləri çətinliklərə dözümsüzlük göstərir. Ümumiyyətlə, ailədaxili münasibətlərin qurulması bir neçə mərhələdən keçir. İlk uşaq olanadək keçən bir ilin çətinlikləri. Bu, iki müxtəlif ailədə böyüyən, tərbiyə edilən və birgə həyata başlayan gənclərin bir-birlərinə adaptasiyası dövrüdür. Onlar nikaha qədər bir-birlərini nə qədər yaxşı, yaxından tanısalər belə birgə həyat keçirməyə başladıkları vaxtdan başlayaraq əsl tanışlıq özünü

göstərir. Sanki gənclik romantikası bir anın içərisində dəyişir, yeni məzmun kəsb edir. Bu, həm də yeni həyat tərz, yeni məsuliyyət hissi deməkdir. İkinci mərhələ ailədə uşağın dünyaya gəlməsilə başlayır. İlk növbədə ailənin yeni bir üzvü artır. Bununla bərabər, ər və arvadın psixikasında, həyata baxışında, özünə və başqalarına münasibətində öz əksini tapır. Üçüncü mərhələ övladların böyüməsi, müstəqil olmaları, dördüncü mərhələ isə nənə-baba olmaqla davam edir. Bu mərhələlərin hər biri insan həyatı üçün vacibdir, lakin övlad tərbiyəsi, ər-arvad münasibətləri bunların içərisində daha vacib bir amildir.

Psixoloji ədəbiyyatda (Ə.Ə.Əlizadə, İ.S.Kon, L.Y.Verba, D.N.İsayev, V.E.Kaqan, A.Q.Xripkova və b.) ailədaxili münasibətlərin həm üfüqi (ər-arvad münasibətlər), həm də şaquli (valideyn-övlad münasibətləri) istiqamətdə qurulduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, övladların psixi inkişafı və tərbiyəsində valideynlərin özlərinin qarşılıqlı münasibətləri valideyn-övlad münasibətlərindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hətta övladlar böyüyüb öz ailələri olduqda belə valideynlərinin bir-birilə münasibətləri öz təsirini saxlayır.

Ailədaxili münasibətlərin təsiri kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda özünün əksini daha bariz şəkildə göstərir. Bu

yaş dövründə ailə tərbiyəsi formalaşmaqda olan uşaq şəxsiyyətinə, onun psixi inkişafına daha ciddi təsir edir. Ailə tərbiyəsinin özünəməxsusluğu ilk növbədə onunla şərtlənir ki, burada böyüklərin təsiri daha güclü olur.

Ailədaxili münasibətlərin tədqiqində kiçik məktəb yaş dövrünün götürülməsi həm də onunla bağlıdır ki, məhz bu dövrdə uşaqda ilkin ustanovka yaranır, motivasiya-tələbat sferası formalaşır, ailəyə mənəvi dəyər kimi münasibət bəslənilməsi təşəkkül tapır. Valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri, övlada qarşı münasibətləri uşağın özünü qiymətləndirməsini, hisslərinin tamlığını, insanlarla ünsiyyətinin səmərəliliyini müəyyənləşir. Tədqiqatlar belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, müxtəlif ailə şəraiti, xüsusilə uğursuz ailə münasibətləri uşağın öz ailəsi haqqında təsəvvürlərində neqativ təəssürat formalaşdırır. Bu isə öz əksini insanlara münasibətdə, şəxsiyyətin formalaşmasında, özünə və başqalarına emosional münasibətdə tapır. Bu mənada ailədaxili münasibətlərin strukturu və kiçik məktəblinin onu necə qavramasının öyrənilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir.

Ailədaxili münasibətlərdə valideynlərin nüfuzu xüsusi önəm daşıyır. Bəzi ailələrdə valideynlərdən biri, bəzilərdə hər ikisi, bəzilərdə

isə heç biri yüksək nüfuz sahibi olmur. Bu fikrin doğruluğunu və yeniyetmə şəxsiyyətinə onun təsirini yoxlamaq üçün 98 nəfər yeniyetmə arasında sorğu keçirdik. Sorğunun nəticəsində ailədə valideynlərin nüfuz dərəcəsinə görə onları iki qrupa ayırdıq. Birinci qrupa valideynlərdən hər ikisinin və ya birinin yüksək, digərinin orta səviyyədə nüfuzu olanları aid etdik. İkinci qrupa isə valideynlərdən hər ikisinin nüfuzunun qismən aşağı olanları daxil etdik.

Birinci qrupa daxil olan ailələrdə yeniyetmələr üçün daha çox valideynlərinin fikirləri önəm daşıyır. Onlar hətta yaşıdlarından, yoldaşlarından da çox valideynlərinin sözlərinə, məsləhətinə inanır, əməl edirlər.

İkinci qrupdan olanlar üçün yaşıdları, referent qrup üzvləri daha çox təsir göstərilir. Birinci qrupdan ailəyə daxil olan yeniyetmələr daha çox valideynlərinə oxşamağa çalışdıqları halda, ikinci qrupdan olanlar isə özlərini başqa yaşlı adamlara, yaxud da kino qəhrəmanlarına bənzətmək istəyirlər.

Aydındır ki, valideyn nüfuzu ailədə yeniyetmə şəxsiyyətinə təsir göstərən amillərdən biridir. Burada vacib şərtlərdən biri, həm də başlıcası valideyn-övlad münasibətidir. Biz valideyn-övlad arasındakı emosional münasibəti öyrənmək üçün Şeferin metodikası əsasında V.P.Lev-

koviç və L.D.Kuzmiskaytenin modifikasiya etdiyi metodikadan istifadə etdik.

Bu metodikaya əsasən ailədaxili münasibətlərdə «məhəbbət-düşmənçilik», «müstəqillik-nəzarət» öyrənilir. Valideyn-övlad münasibətlərindəki «məhəbbət» ona əsaslanır ki, valideyn övladını başa düşür, onun təşəbbüs və müstəqilliyinə hörmətlə yanaşır, arzu və istəklərini nəzərə alır.

«Sərtlik-laqeydlik» münasibətlərində isə valideyn yeniyetmənin daxili aləmini nəzərə almır, onun maraq və meyllərinə əhəmiyyət vermir və s.

V.P.Levkoviç və L.D.Kuzmiskayte bu münasibətlərin aşağıdakı kimi təsnifatını verir:

1. «Məhəbbət-nəzarət». Valideyn bu vəziyyətdə yeniyetməyə məhəbbətlə yanaşır, bütün işlərdə qəyyumluq edir, lakin onun bütün addımlarını nəzarətdə saxlayır, sərbəstliyinə imkan vermir.

2. «Məhəbbət-müstəqillik». Bu, demokratik münasibətdir. Burada yeni-yetməyə hörmətlə yanaşılır, onun təşəbbüs və müstəqilliyinə imkan və şərait yaradılır.

3. «Sərtlik-nəzarət». Valideynin yeniyetmə ilə münasibəti avtoritar üslubda qurulur. Yeniyetmənin fikri ilə valideyn hesablaşmır, onun bütün hərəkət və davranışını nəzarətdə saxlayır. Məqbul hesab etmədiklərinə görə yeniyetməni ciddi cəzalandırır.

4. «Laqeydlik-müstəqillik». Burada valideyn övladına qarşı laqeyddir, onun daxili ailəmi ilə maraqlanmır, heç bir hərəkətinə əhəmiyyət vermir (71).

Ailədə ilk uşağın dünyaya gəlməsilə valideynlərin öz aralarındakı münasibətlərdə keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Ər-arvad münasibətləri ya pozitiv istiqamətdə güclənir, ya da neqativ xarakter daşıyır. Kiçik məktəb yaş dövründə ər-arvad münasibətləri eyni zamanda onların psixi inkişafına, eləcə də təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Yeniyetmələrlə valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri özünəməxsus mahiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər artıq birtərəfli yox, qarşılıqlı münasibətlər xarakteri daşıyır. Valideyn-övlad (yeniyetmə) münasibətlərini yeniyetmələr bir, valideynlər isə başqa cür qiymətləndirirlər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikas. Bakı: Mütərcim, 2008, 226 s.
2. Ağayev Ə.A. Həyatın astanasında. Bakı: Maarif, 1983, 100 s.
3. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin tərbiyəsinə diqqəti artırmalı //Azərbaycan məktəbi, 1998, № 8, s.9-13.
4. Əliyeva L.A. Tələbələrin ailə həyatına hazırlanmasının psixoloji xüsusiyyətləri: Psixol.elm.nam.... dis. avtoref. Bakı, 2005, 24 s.
5. Əliyev B.H., Cəbbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi (monqrafik tədqiqat). Bakı: Təhsil, 2008, 136 s.
6. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006, 264 s.
7. Həmzəyev M.Ə. Ailədə uşaqların oyunlarına rəhbərlik. Bakı: Maarif, 1965, 66 s.
8. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1972, 198 s.
9. Алёшина Ю.Е. Цикл развития семьи. Исследования и проблемы //Вест. Моск. ун-та. Психология. Сер. 14, 1987, № 2, с. 60-72.
10. Гамаль Абдуль-Карим Абдо. Психологический анализ взаимоотношений родителей и детей в Йеменской семье. Автореф.дис... канд. пси-хол.наук. Баку, 1955, 25 с.
11. Гозман Л.Ю., Шлягина Е.И. Психологические проблемы семьи //Вопросы психологии, 1985, № 2, с.186-190.
12. Дичюс П. Развод и его причины в Литовской ССР //Человек после развода. Вильнюс, 1985, № 2, с.13-20.
13. Ковалев А.Г. Воспитание характера: родителям о детях. Минск: Народна асвета, 1976, 126 с.
14. Ковалев В.С. Психология современной семьи. М.: Просвещение, 1988, 208 с.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ,
ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ
МЕЖДУ РОДИТЕЛЕЙ И РЕБЕНКОМ**

Абстракт

В статье дается анализ социально-психологических факторов, воздействующих на формирование отношений между родителями и ребенком. Автор указывает, что отношения между родителями и ребенком носит своеобразный характер и в зависимости от этого может меняться. В статье систематизируются исследования относительно данной сферы и на первый план выдвигается авторитет родителей во внутрисемейных отношениях. Оказывая свое критическое отношение к семейным отношениям в отдельных исследованиях, автор отмечает, что с момента появления ребенка во взаимоотношениях родителей происходят изменения. Эти отношения в отдельных случаях, если и развиваются в положительном аспекте, то в ряде случаев эти отношения хотя и протекают в положительном аспекте, то в ряде случаев становится причина формирования негативной направленности. Автор приходит к такому выводу, что в семьях, где имеются более прогрессивные традиции, культурные привычки, которые проявляются в виде позитивной направленности, развиваются в большей степени в позитивной направленности. Наряду с этим автор указывает, что в семьях, независимо от изменений в социальном окружении положительные устои, в семье не дают возможность разрушить отношения родителей и детей, а также функцию семьи. Семейные отношения, обуславливают качественные функции изменений в обществе.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF PARENT-CHILD ATTITUDES

Abstract

The article surveys the social-psychological factors influencing the formation of parent-child attitudes. The author explains nevertheless the parent-child attitudes possess a unique character, they might be modified corresponding to family type, attitudes' characters. The investigations belonging to this field are systemized, the problems of parents' power at in-family attitudes are promoted in the article. By approaching the family attitudes in various investigations critically, the author conveys that there occurs differences in parents' mutual attitudes in the reason of the first baby appearing. In one side, these attitudes rise into positive direction in different moods, on the other side they might cause the forming negative enhancement. Consequently the author thinks that the habit of progressive cultural behaviour customs, quality indicators and attitudes of the families possessing mutual attitude regulation develops into positive direction. Moreover the author submits that supreme values existing in the family don't give any chance the parent-child attitudes to be shaken unless the modifications in social atmosphere. Furthermore these values define the function of family, in-family attitudes, quality modifications and social spirit.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Yaş fiziologiyası və psixologiya şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi C.A. Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə 2 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYA PROBLEMİNİN TƏDQIQİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yıldız K.Y.

BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının
magistri

e-mail:k_yildizkayseri@hotmail.com

Açar sözlər: sosial-psixoloji adaptasiya, psixoloji problemlər, bəzi məsələlər, tədqiqi istiqamətləri, adaptasiyanın aspektləri, dəyişilmələr

Ключевые слова: социально-психические адаптации, психологические проблемы, некоторые задачи, исследованные направления, адаптационные аспекты, изменения

Key words: Social adaptations-psychological, psychological problems, some problems, the investigated directions, adaptable aspects, changes.

Sosial adaptasiya fenomeni müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilmişdir. Həmin istiqamətlərdə adaptasiya sosial-psixoloji fenomen kimi müxtəlif kollektivlərdə (Gerogiyev İ.A., Sviridov E.K. Taranov E.İ.və b.), müxtəlif təhsil müəssisələrində (Qalanova, Dmitriyev və b.), istehsalat sahəsində (Jımırkin, Proxvatilov, Şalto və b.) və s. kimi sahələrdə tədqiq olunmuşdur.

Psixoloji ədəbiyyatın (2,4,8,10) təhlili göstərir ki, sosial-psixoloji adaptasiyanın daha çox tətbiqi aspektlərindən sayılan istehsalat adaptasiyası daha çox öyrənilmişdir.

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq istər qərbdə, istər amerika psixologiyasında, istərsə də rus və Azərbaycan psixologiyasında bu

sahədə ciddi tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. Bu tədqiqatlarda başlıca məqam sosial adaptasiyanın istehsalat kontekstindən tədqiq olunmasıdır.

Sosial-psixoloji adaptasiya fenomeninin bu aspektinin tədqiqi zamanı B.N.Beznosikov göstərir ki, adaptasiyanın istehsalat sahəsində iki aspektini fərqləndirmək olar: peşəkar adaptasiya və sosial-psixoloji adaptasiya (1,s.16). Müəllif peşəkar adaptasiyanı bir çox hallarda fərdin özünü təsdiqi ilə əlaqələndirir.

E.B.Taranov özünün tədqiqatlarında (2) göstərir ki, gənc işçinin əmək kollektivinə sosial-psixoloji adaptasiyası çoxcəhətli proses olub, müxtəlif amillərin təsir dərəcəsi ilə ölçülür. Bu proses cəmiyyətin müx-

təlif səviyyələrində müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, sosial-psixoloji adaptasiya prosesində fərddə yeni sabit keyfiyyətlər formalaşır, kollektivə pozitiv münasibət ortaya çıxır, ənənələrə və tapşırıqlara müsbət münasibət təşəkkül tapır (2,s.57).

Adaptasiyanın öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar (3,5,13,14) göstərir ki, fərdin sosial adaptasiyası o zaman müvəffəqiyyətlə həyata keçir ki, həmin müəssisədə və ya kollektivdə, sinifdə, tələbə qruplarında onun fəallığı üçün, özünü təsdiqi üçün əlverişli şərait yaranır. Belə şərait olmadıqda yalnız psixoloji adaptasiya baş verir və fərd özünün imkanlarını üzə çıxara bilmir.

O.İ.Zotova və İ.K.Kryajeva aparılmış tədqiqatları təhlil edərək göstərir ki, fərdin sosial-psixoloji adaptasiyasına hər şeydən öncə həyat şəraiti və fəaliyyət sferası ciddi təsir göstərir. Həyat şəraitinin adekvat qavranılması və qiymətləndirilməsi bu prosesin optimal təşkilinə zəmin yaradır (3,s.12).

Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, şəxsiyyətin motivasiya sferasından və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fəaliyyət şəraiti adaptasiyanın sürətlənməsinə və uğurluğuna zəmin yaratmış olur.

Kollektiv şəraitində adaptasiya fərdin sosial fəallığını artırır, sosial

fəallıq isə öz növbəsində sosial-psixoloji adaptasiyanın keyfiyyətinə təsir göstərir. Fərdin adaptasiya olunmağa çalışdığı kollektiv də, qazanılan bilik bacarıq və vərdislər də sosial adaptasiyanın sürətlənməsini şərtləndirən amil kimi çıxış edərək onun optimallıq səviyyəsinin göstəricisi olur. Yəni bacarıqlar nə qədər yüksək olarsa fərdin adaptasiya sürəti də bir o qədər böyük olma ehtimalı da artar.

Sadalanan fikirləri ümumləşdirsək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, adaptasiya o zaman baş verir ki, sosial gerçəklik şəxsiyyətin fərdiyyətini üzə çıxarmağa və potensial imkanları gerçəkləşdirməyə müvafiq şərait yaradır. Bunsuz fərdin sosial adaptasiyası çətinləşir və onun müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi prinsipləri pozulur.

Əksər hallarda sosial-psixoloji adaptasiyaya həsr olunmuş tədqiqatlar əsasən fərdin kollektivə uyğunlaşması və burada oratya çıxan amillərin sistemləşdirilməsinə xidmət edir. Bəs görəsən adaptasiya üçün müvafiq şərait olmadıqda o necə həyata keçir? Bu suallara birmənalı cavab vermək çətindir. Bunun üçün müvafiq tədqiqatlara nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili sosial-psixoloji adaptasiyaya həsr olunmuş tədqiqatları şərti olaraq üç qrupda təsnif etməyə imkan verir:

1. Adaptasiya fenomenin öyrənilməsində konkret amilin təhlili;
2. Adaptasiya fenomenin öyrənilməsində bir neçə amilin təhlili;
3. Adaptasiya fenomenin öyrənilməsində qrup amillərinin təhlili;
4. Adaptasiya fenomenin öyrənilməsinə sistem yanaşma.

Birinci istiqamətin tərəfdarları (Kriliseva, Markovkin və b.) qəti olaraq bildirirlər ki, adaptasiya prosesinə təsir göstərən amillər olduqca azdır və həmin amillər konkret xarakter daşıyır. Məsələn, təhsil və özünəməhsul buna misal ola bilər. Lakin energetik potensial, müvəffəqiyyətə çatmanın xarakteri və motivasiya, davranışın inteqrasiya mexanizmi, mikro sosial əhatə və s. bizi maraqlandıran fenomenin yeni adaptasiyanın mexanizmlərini bütünlüklə açmağa imkan vermir. Buna görə də ikinci istiqamətin tərəfdarları ayrı-ayrı amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməyə üstünlük vermirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən adaptasiyanın ümumi və ya universal amilinin ayırd edilməsi məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş və indi də tədqiq edilməkdədir.

Aparılmış tədqiqatlara (4,5,8,10) nəzər saldıqda görürük ki, müasir dövrdə ümumi şəkildə sosial adapta-

siyanı şərtləndirən amilləri təsnif edərkən müxtəlif prinsiplərdən istifadə edirlər: daxili və xarici, subyektiv və obyektiv, fərdi və qrup, sosial-iqtisadi, siyasi və s. Bütün bunlarla yanaşı adaptasiyanın qlobal və regional amillərini də diqqət mərkəzinə gətirirlər. Burada belə bir faktı qeyd lazımdır ki, Azərbaycan respublikasının avropaya inteqrasiyası, müxtəlif dəyərlərin özünə yer tapması, adaptasiyada ciddi dəyişikliklər və çətinliklər yaradır ki, bu çətinliklər də əsasən iqtisadi sahədə və yeni yaranmış münasibətlər sahəsində daha qabarıq özünü göstərir.

Təbii ki, qeyd olunan dəyişikliklər gənclərin, o cümlədən yaşlı adamların adaptasiya prosesində müəyyən çətinliklər yaratsa da, onları aradan qaldırmaq mümkündür. Yəni bilavasitə adaptasiyanın qlobal və regional amillərini nəzərə almaqla və ona təsir göstərən amillərin psixoloji mexanizmini tədqiq etməklə bu faktı idarə etmək və zəruri addımlar atmaq olar.

Qeyd edilən amillər içərisində diktomik olan iki amili xüsusi fərqləndirir və onların şərhini verməyə çalışırlar. Ümumiyyətlə daxili amil dedikdə şəxsiyyətin adaptasiya imkanlarını, xarici amil dedikdə isə sosial-mədəni mühitin şəraitini, onun dəyişilmə mexanizmini və s. nəzərdə tuturlar.

Sosial adaptasiyanın kollektivdə baş vermə mexanizmlərini empirik şəkildə öyrənən İ.A.Gerogiyeva daxili və xarici amillərin aşağıdakı sistemini təqdim edir:

- Daxili amillərə - sosial-demoqrafik amilləri, o cümlədən yaş, cins, ailə vəziyyəti, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi, daxili psixoloji xüsusiyyətlər aid edilir.

- Xarici amillər qismində isə qrupun fəaliyyəti ilə bağlı olan silsilə parametrlər, kollektivin sosial təşkili, spesifik amillər çıxış edir. (4)

Bu amillərin məzmununun təhlili göstərir ki, adaptasiyaya ənənəvi yanaşmada əsasən adaptasiyanın xarici amilləri daha çox tədqiq olunub və daxili amillərə elə də üstünlük verilməyib. Belə yanaşma adaptasiyanın ənənəvi başa düşülməsindən qaynaqlanır.

Ənənəvi yanaşmada adaptasiya ətraf gerçəkliyə uyğunlaşma və ya adaptasiya kimi səciyyələndirilirdi. Yəni burada xarici amillərin təsir dərəcəsi əsas götürülərək adaptasiyanın daxili imkanları hesablanmırdı. Bu isə son nəticədə həm adaptasiya anlayışının özünün məzmununun dəyişməsinə, həm də onun mexanizminin öyrənilməsində yalnız xarici amillərin üstünlük dərəcəsinin şişirdilməsi ilə nəticələnirdi. Fikrimizcə belə yanaşma tədqiqat üçün lazımi nəticələr vəd edə bilməz.

Buna görə də adaptasiyanın xarici amilləri ilə yanaşı daxili amillərini də diqqət mərkəzində saxlamaq, hətta şəxsiyyətin daxili imkanları nöqtəyi-nəzərindən adaptasiyanın tipologiyasını da vermək olar. Bütün bunlarla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, adaptasiyanın daxili amillərinin nəzərə alınmaması bir sıra amillərdən asılıdır. Bu əsasən hər bir adamın daxili psixoloji xüsusiyyətləri və daxili potensialının ölçüsünün müxtəlifliyi ilə əlaqədardır.

Hər bir adamın daxili imkanlarının ölçü vahidi olmadığından onun adaptasiyada rolunun birtərəfli qeyd olunması əlbəttə alimər üçün çətinlik yaradır. Bundan əlavə xarici mühitdə baş verən hər hansı dəyişiklik şəxsiyyətin daxili prizmasından keçərək və sınaq inikas olunur ki, bunu da birmənalı şəkildə qiymətləndirmək çox çətinidir. Məhz bu çətinlikləri nəzərə alan tədqiqatçılar adaptasiyanın daxili amillərini konkret subyektin şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri üzərində qurmuşlar və təsnifat kimi fərdi fərqləri əsas götürmüşlər.

İ.N Verişina, İ.A.Gerogiyevadan fərqli olaraq daxili və xarici amillərin aşağıdakı sistemini təqdim edir:

- Şəxsiyyət amilləri (demoqrafik amillər, şəhərdə yaşama müddəti, həyat təcrübəsi, psixoloji səciyyəsi, sosial-peşə istiqaməti);

- İstehsalat amilləri (əmək şariti, əməyin təşkili məsələləri, əmək haqqının səviyyəsi, işçilərin sosial yetkinliyi və s.);

- Enoausalatdan kənar amillər (peşə seçimi və kədar hazırlığı məsələlərinin hansı səviyyədə olması, əmək resurslarının vəziyyəti, regionun infra strukturunun inkişaf səviyyəsi və s.)

İ.N.Verişinin təsnifatına münasibət bildirsək görürük ki, tədqiqatçı daxili və xarici amilləri eyniləşdirir. Yəni bunlar arasında elə də prinsipal fərqlər qoymur. Yalnız bir parametərə görə fərqləndirmə aparır: daxili amillər sırasında şəxsiyyət amilləri, xarici amillərdə isə istehsalat amillərini önə çəkir. Fikrimizcə belə yanaşma bütünlüklə adaptasiyanın daxili və xarici amillərinin məzmununu açmır, insanın adaptasiyasında mühüm rol oynayan psixofizioloji amillər diqqətdən kənarda qalır (5).

V.E.Tamarinanın (6) apardığı təsnifat da maraqlıdır. Bu təsnifatda müəllif aparıcı və müvəqqəti amillər ayrır edir ki, bu da müəyyən dərəcədə adaptasiyanın amillərini qruplaşdırmağa kömək edir. Müəllifin qənaətinə aparıcı amillər həmişə adaptasiya prosesində müşayiət olunur, müəvvəqəti amillər isə situativ təsirlərə malik olur. Bizim qənaətimizcə bu cür təsnifat müəyyən məsələləri qaranlıqda saxlayır.

Belə ki, insana təsir göstərən amillər həmişə dəyişilir və yeni məzmun kəsb edir. Deməli daimi təsir göstərən amillər yox dərəcəsindədir. Bundan başqa insanın təlabatları periodik olduğundan onların aktuallaşması şəraiti də dəyişir ki, bu da adaptasiyada yeni amillərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Bu o deməkdir ki, hər hansı amil təlabatın aktuallaşması zamanı vacib faktora çevrilirki, bu da dəyişkən, qeyri-sabit xarakterə malik olur.

Adaptasiyada dördüncü amil kompleks amillərlə bağlıdır. P.S.Küznetsov adaptasiyanın müvəffəqiyyətli gedişinə təsir göstərən yeddi belə amil fərqləndirir:

- İqtisadi amillər;
- Özünümühafizə amilləri;
- Tənzimədi amillər;
- Təkrarədi amillər;
- Kommunikativ amillər;
- Koqnitiv amillər;
- Özünügürçəkləşdirmə amilləri

(7, s.35).

Hər bir kompleks amillər özündə istisna amilləri də ehtiva edir. Müəllifə görə iqtisadi amillər özündə insanın varlığının elementlərini inikas etdirir. Buraya əmək haqqı, alınmış məvacib, maddi stimullar və s. daxildir.

Özünümühafizə isə özündə fərdin özünümühafizəsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı olan amillərin gerçəkləş-

məsini əks etdirir. Bu amillərə fiziki sağlamlıq, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmama və s. daxildir.

Ünsiyyət amilləri insanın kollektivdə ünsiyyətin qurulması üçün şərt olan amilləri özündə ehtiva edir (ünsiyyətin genişliyi, əhatə dairəsi və qrupda yeri).

Koqnitiv amillər koqnitiv təlabatların gerçəkləşməsini özündə əks etdirir.

Özünügerçəkləşdirmə – koqnitiv, ünsiyyət və özünmühafizə amillərini kompleks şəkildə özündə birləşdirir və integrasiyaedici sistem kimi çıxış edir.

Özünügerçəkləşdirmənin kompleks amili «müəvəffiqiyyət», «nəəliyyət», «hakmiyyət» və «ustalıq» kimi anlayışlarda özünü təzahür etdirir.

Qeyd edilən kompleks amillərin hamısı insanın təlabatlarını özündə əks etdirir. Birinci dörd aml insanın birincili təlabatlarını, digər üç amil isə insanın mənəvi təlabatlarını özündə ehtiva etdirir. Əgər təlabatların ierarxiyası modelindən çıxış etsək belə bir qənaət hasil olar ki, birinci dərəcəli təlabatlar ödənməzsə, inkici dərəcəli təlabatlar ödənə bilməz. Deməli adaptasiyanın iki səviyyəsi: birincili və ikincili səviyyəsi vardır. Əgər ilkin adaptasiya həyat keçmirsə o zaman daha mürəkkəb şəraitə və mürəkkəb sosial

gerçəkliyə adaptasiya olunmaq fərd üçün olduqca çətin olacaqdır. Bu fakt nəzərə alınmalıdır.

P.S.Kuznetsov (7) adaptasiyanın müvəffəqiyyətli gedişinə təsir göstərən amillərin təsnifatı başqalarına nisbətən burada daha məqbul sayıla bilər. Lakin bununla belə müəllif adaptasiya və özünügerçəkləşdirməni eyni sistemdə nəzərdən keçirməsi bizim fikrimizcə düzgün deyildir. Ona görə ki, insan ya özünügerçəkləşdirir, ya da şaritə adaptasiya olunur. Bu iki faktordan biri seçilməlidir. Ancaq bununla yanaşı qeyd olunan yaşamanın başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada sistem-kompleks yaşamağa cəhd edilir və sosial-psixoloji adaptasiyanın mexanizmlərinin öyrənilməsinə cəhd göstərilir. Bütünlüklə aparılmış tədqiqatları təhlil etsək belə bir qənatə gələ bilərik ki, istər psixologiyada, istərsə də sosial psixologiyada aparılmış tədqiqatlar bu mürəkkəb fenomenin sosial-psixoloji mexanizmini tam şəkildə açmağa imkan vermir.

Qeyd olunmalıdır ki, adaptasiyadan fərqli olaraq sosial-psixoloji adaptasiyada bir sıra fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Sosial-psixoloji adaptasiya dedikdə yeni şəraitə uyğunlaşma, yeni mədəni dəyərləri qavrama və s. nəzərdə tutulur. Ancaq mədəni amil-

lərin nəzərə alınması da adaptasiyanın tam mexanizmini açmağa imkan vermir.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın mexanizmini açmaq üçün mədəniyyət və davranışın xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Əgər biz eyni etnik şəraitdə yaşasaydıq o zaman bizim adaptasiya prosesimizdə heç bir problem olmazdı.

Bu gün müasir dövrdə C.Berri (8) tərəfindən təqdim edilmiş akkulturasianın konseptual modeli olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu model 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq sosial-psixoloji adaptasiyanın mexanizmini açmağa yönəlmiş ən mü-tərəqqi və elmi konsepsiyadır. Müəllif akkulturasianın konfliktliyini və mürəkkəbliyini göstərməklə yanaşı, qeyd edir ki, insanlar ağrısız və asan şəkildə qeyri-milli şəraitdə adaptasiya oluna bilməzlər.

C.Berri (8) akkulturasianı mədəni proseslərlə psixoloji proseslərin qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirir. C.Berrinin fikrincə akkulturasia iki dəyişən amillə səciyyələnən dörd strategiyanı özündə əks etdirir. Həmin strategiyaları müəllif aşağıdakı kimi təsnif edir:

- Assimilyasiya-bu zaman qrup və ya fərd özünə məxsus mədəni dəyərləri itirir, anacaq başqaları ilə əlaqəni qoruyub saxlayır;

- Separasiya - bu zaman qrup və ya fərdlər öz mədəniyyətini qoruyub saxlayır, lakin başqaları ilə əlaqəni saxlamırlar;
- Marginalizasiya-bu zaman qrup və ya onun ayrı-ayrı üzvləri öz mədəni dəyərlərini itirir, lakin başqaları ilə də əlaqəni saxlamırlar;
- İnteqrasiya - bu zaman qrup və ya onun üzvləri öz mədəniyyətini saxlayır, həm də öz mədəni dəyərlərini qarşılıqlı şəkildə başqa mədəniyyətlərə uyğunlaşdırır, onlarla sıx əlaqələr qurmağa üstünlük verirlər (8, s.40).

Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, əksər hallarda fərd üzv olduğu qrupun dominatılığı sayəsində akkulturasianın strategiyalarını seçə bilmir. Çox vaxt belə strategiyanı separatizm adlandırırlar. Biz bunu qonşu Ermənistanın timsalında görə bilərik. Dağlıq Qarabağda və onun ətraf rayonlarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, özlərini yüksək tutmaları, bir etnos kimi başqalarına qarışı düşmənçilik, qənim kəsilmə və s. kimi halların onların davranışında və əməllərində üstünlük təşkil edən separatist qrupların dominatılığı və bir etnos kimi onların nekrofilliyindən irəli gəlir.

Əlbəttə akkulturasia strategiyaları içərsində inteqrasiya strategiya-

sının seçilməsi fərdin adaptasiyası prosesində ən ağrısız keçən prosesdir. Bu zaman insanlar öz mədəni dəyərlərini qoruyub saxlayır, başqa mədəni dəyərləri də öz mədəniyyətlərinə qəbul edirlər. Sosial-psixoloji adaptasiyada bu strategiyanın seçilməsinin müasir dövrdə gənclərimiz üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Bu onunla bağlıdır ki, integrasiya prosesi gəncləri öz milli-mənəvi dəyərlərini inkişaf etdirməklə yanaşı başqa pozitiv mədəni dəyərləri də özünü-küləşdirir və mədəni dəyərlər daha da zənginləşir.

Təhsil sahəsində, tibb sahəsində belə integrasiyanın aparılması təbii ki, mədəni dəyərləri daha da möhkəmləndirir və onların gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, sosial-mədəni mühitin dəyişməsi şəxsiyyətdən yeni sosial əlaqələr qurmağı və bu əlaqələr kontekstində özünün dəyərlər sistemini, peşə yönünün, peşəkar özünügerçəkləşdirməyi və potensial imkanların bu istiqamətdə aktuallaşdırmağa tələb edir.

Sosial-mədəni mühitdən irəli gələn bu tələblər şəxsiyyətdən həm sosial mühitin tələblərinə uyğun, həm də özünün dəyərlərini gerçəkləşdirməyə imkan verən davranış strategiyası və ya adaptasiya mex-

anizmi seçməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Yeni adekvat və pozitiv idetiklik yolunu seçməyə çalışan gənclər elə strategiya və ya yollar seçməlidirlər ki, mürəkkəbləşən sosial-mədəni mühit onların arzu və istəklərini sıxışdırmasın. Bununla belə seçilmiş strategiya onların qura biləcəyi yeni davranış mexanizmlərini adaptasiya etməyə imkan verməlidir. Bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, əgər fərd özünün sosial-adaptasiya prosesində geniş əlaqələr sistemi yaratmırsa və bu əlaqələri iqtisadi, siyasi-psixoloji əsaslara söykənmirsə, fərdin sosial-mühitə müvəffəqiyyətlə adaptasiya oluna biləcəyindən danışmaq çətindir. Bütün qeyd etdiklərimizlə yanaşı, fikrimizcə insan-mühit sistemində balansın pozulması yeni mexanizmlərin yaranmasına gətirib çıxarır və fərd özünün aktual tələbatlarını ödəmək üçün ciddi fiziki və psixi enreji sərf edir. Bu tələbatların özü emosional yaşantılarını əsasında dayanır. Ona görə də adaptasiyanın mexanizmini ayırd edərkən ortaya çıxan və tədqiq zəruri olan bir çox problemlər özünü göstərir ki, bunların öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə gənclərin sosial-psixoloji adaptasiya prosesinin qanunauyğunluqları və adaptasiyanın müvəffəqiyyəti

yətlə həyata keçməsinə təsir göstərən səbəblər araşdırılır və bu sahədə aparılmış tədqiqatlar qruplaşdırılır. Müəyyən edilmisdir ki, fərdin sosial-psixoloji adaptasiyasına hər şeydən öncə həyat şəriti və fəaliyyət sferası ciddi təsir göstərir. Həyat şəritinin adekvat qavranılması və qiymətləndirilməsi bu prosesin optimal təşkilinə zəmin yaradır, şəxsiyyətin motivasiya sferasından və fər-

di-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fəaliyyət şəriti adaptasiyanın sürətlənməsinə və uğurluğuna zəmin yaratmış olur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr təlim-tərbiyə prosesində və gənclərin sosial-psixoloji adaptasiya prosesində, eləcə də sosial işçilərin fəaliyyətində, xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Безносиков В.Н. Динамика первичной производственной адаптации молодых рабочих на промышленном предприятии: Дис. ... канд.психол. наук. М., 1986. 189 с.

2. Таранов Е.В. Социально-психологические проблемы адаптации молодого рабочего: Дис. ... канд.психол. наук. М., 1976. 200 с.

3. Зотова О.И., Кряжева И.К. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности //Психологические механизмы регуляции социального поведения / Отв. ред. М.И. Бобнева, Е.В. Шорохова. М., 1979. С. 219- 232.

4. Георгиева И.А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе: Автореф. дис. ...канд.психол.наук. Л., 1985. 22 с.

5. Вершинина Т.Н. Взаимосвязь текучести и производственной адаптации рабочих. Новосибирск, 1986.

6. Сущность, формы и факторы социальной адаптации / Под ред. В.Э. Тамарина. Барнаул, 1977. 250 с.

7. Кузнецов П.С. Концепция социальной адаптации. Саратов, 2000.

8. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario, 1996.

9. Байрамов Я.С. Ялизадя Я.Я. Психолоэийа. Бакы: 2003, 540 с.

10. Психологический словарь, Под. Общ. ред.А.В. Петровского, М.Г.Ярошевского. М.: Политзад,1990, 494 с.

11. Социальная реабилитация. Гапп, Полиграф корпорацийсы, /Под ред. Е.И. Холостовой. М.: 2003, 365с.
2002., 320 с.
12. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008, 134 f.
13. Байрамов Я.С., Ялизада Я.Я. Социал психолоэийа. Бакы: 1998, s.3
14. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.3

НЕКОТОРЫЕ ЗАДАЧИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ

Абстракт

В статье анализировалось разные аспекты феноменов социальной адаптации. Социальная адаптация была исследована в коллективах (Герогиев И.А., Свиридов Е.К., Таранов Е.И. и др.), в разных образовательных учреждениях (Галанова, Дмитрий и др.), в производственных областях (Жымыркин, Прохвалитов, Шалто и др.), а также в других областях. В статье показано что, одна из аспектов социально-психологической адаптации производственная адаптация была изучено больше, также были исследованы статьи Б.Н. Безносикова, Б.Таранова и других писателей, а также были выделены два различительные аспекты в производственной области адаптации.

Автор различил профессиональную адаптацию с само сознательным индивидуумом, привел к центру внимания факторов воздействовавших на создании социальной адаптации. Автор исследовавший адаптацию в разных направлениях, показал формализацию новых стабильных качеств адаптации в социально – психологических процессах, выявил позитивные отношение коллектива, а также показал основные параметры адаптации и положительные связи традиций и поручений.

В статье отмечено что, исследование посвященные обучению адаптации, социальная адаптация индивидуума в то время удовлетвори-

тельно осуществляется, если создаются приемлемые условия для их активности в учреждении или же в коллективе, в классе, с студентами по группе. Если такой возможности нет, тогда происходит психологическая адаптация и индивидуум не может выявить свои возможности.

Автор приходит к такому выводу что, на адаптацию социально-психологического индивидуума, прежде всего очень сильно воздействует жизненное положение и сфера деятельности. Адекватно принятые жизненные деятельности и их оценивание дает основу на формирование оптимального процесса, в мотивационной сфере личности и зависимый от особенностей индивидуальной–психологии дает возможность на активность ускорение адаптации и их успехов.

SOME RESEARCH PROBLEMS OF PROBLEMS OF SOCIAL ADAPTATION-PSYCHOLOGICAL

Abstract

In clause it was analyzed different aspects of phenomena of social adaptation. Social adaptation has been investigated{researched} in collectives (Gerogiev I.A., Sviridov E.K., Taranov E.I., etc.), in different educational establishments (Galanova, Dmitry, etc.), in productive areas (Jimirkin, Proxvalitov, Shalto, etc.), and also in other areas. In clause it is shown that, one of aspects of social adaptation-psychological industrial adaptation was is studied more, also have been investigated B.N.Beznosikova, B.Taranova's clause and other writers, and also two distinctive aspects in industrial area of adaptation have been allocated.

The author has distinguished professional adaptation with itself a conscious individual, has led to the center attention of factors influenced on creation of social adaptation. The author investigated adaptation in different directions, has shown formalization of new stable qualities of adaptation in socially-psychological processes, has revealed positive the attitude of collective, and also has shown key parameters of adaptation and positive communications of traditions and assignments.

In clause research the adaptations devoted training is noted that, social adaptation of an individual at that time is well carried out, if is created comprehensible conditions for their activity in establishment or in collective, in a class, with students on group. If such opportunity is not present, then there is a psychological adaptation and an individual cannot reveal the opportunities.

The author comes to such conclusion that, on adaptation of a socially-psychological individual, first of all vital position and a field of activity very strongly influences. Adequately accepted vital to activity and them estimation gives a basis on formation of optimum process, in motivational sphere of the person and dependent on features individual-psychology acceleration of adaptation and their successes enables on activity.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokod № 6)

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə 31yanvar 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

GƏNCLƏRİN SƏRVƏT YÖNÜMLƏRİ VƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİ PROBLEMİNƏ DAİR PSIXOLOJİ YANAŞMALAR

Nural S.S.

*BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının magistrantı
E_mail: nural_semir@hotmail.com*

Açar sözlər: gənclər, sərvət meylləri, mənəvi dəyərlər, milli adət ənənələr, əxlaq normaları

Key words: youth, value system, spiritual values, national customs and traditions, moral rules

Ключевые слова: молодежь, ценностные ориентации, духовные ценности, национальные обычаи и традиции, моральные нормы

Bəşər mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsindəki qazanılmış təcrübələr subut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləri, əxlaq normaları, sərvət yönümləridir. Bu səbəbdən də hər şeydən əvvəl və hər sahədə, o cümlədən mədəniyyət sahəsində mədəniyyətin təsbiti movzusuna ustunluk verilməlidir. “Milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsillərə daha da zənginləşdirilmiş halda ötürülməlidir. Şübhəsiz ki, mədəniyyət dəyişmədən və zənginləşdirilmədən varlığını qoruya bilməz. Bu məqsədlə sərvət meylləri yaradıcı səciyyəli hər cür fəaliyyət

növünün təşviq edilməsi, yeni qabiliyyətlərin kəşfedilməsi, istiqamətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi fəaliyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verilməlidir.”(1)

Hər zaman diqqətə alınmalıdır ki, yalnız milli və bəşəri dəyərlərin sintezi və dünya təcrübəsi yönündə həyata keçirilən islahatlar sayəsində dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmaq mümkündür. Sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin oyrənilməsini, kompleks əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir ki, bütün bunlara da yalnız mükəmməl mədəniyyət sayəsində nail

olmaq mümkündür. Dahi siyasətçi ulu öndər H. Əliyev məhz gənclərin milli mədəni dəyərlərimizə nə qədər önəm verdiklərinə xüsusi diqqət yetirmişdir: “Biz öz milli dəyərlərimizi, adət və ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mədəni, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik...”(2)

Mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycan və Türk gənclərinin mədəniyyət vəzifələrindən biridir. Müasir tələblərə uyğun olaraq, bu proses hər iki xalqın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilinə, dininə, milli mədəni dəyərlərinə istinad edərək həyata keçirir. Sərvət meylləri milli-mədəni dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır.

Xalqlarımızın əldə etdiyi bu böyük nailiyyət, milli sərvətimiz olan mədəni dəyərlərimizin istifadəsini, bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsi kimi inkişafını və inteqrasiyasını təmin edir.

Müasir dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunduğumuza görə, mədəniyyətimizin özündə böyük bir dəyişiklik etmədən, yəni mühafizə edilməsi zəruri olan milli şəxsiyyətimizi təşkil edən xarakterik keyfiyyətlərimizi budamadan, milli-mədəni də-

yərlərimizə xələl gətirmədən, təcrübəyə və elmin mutərəqqi nailiyyətlərinə soykənərək, forma dəyişikliklərini şüurlu surətdə aparmaq məcburiyyətində olduğumuzu qəbul etməliyik. “Bu gün gənclər istəsə-lərdə, istəməsələr də qloballaşma hərəkətindən, mədəni inteqrasiya prosesindən kənarda qala bilməzlər. Gənclərimiz bu prosesin müsbət cəhətlərini cəmiyyətimizin mədəni tərəqqisinə xidmət etdiyini danmaq şərti ilə, neqativ təzahürlərinin qarşısını almaq barədə də düşünməlidirlər.”(3, səh. 8-9)

Milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətə, əxlaqi yönümlərə, sərvət dəyərlərinə bağlı olduğunu aydın dərk edən mərhum prezident Heydər Əliyev 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında söyləmişdir: “Biz öz milli-mədəni dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yuz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mədəni dəyərlərimizi yaradıb-dır və bunlar indi bizim xalqımızın mədəniyyətini təşkil edən amillərdir”.(bax. 4) Gənclər mədəni həyatın yaradıcılığını, mədəni irsə münasibəti, mədəni sərvətlərin yayılmasını, istifadə olunmasını və qorunması kimi mühüm tərəfləri hərtərəfli öyrənməlidir.

Aparılmış Psixoloji və Sosioloji araşdırmalar göstərir ki, gənclərdə

mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi yolları müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən faktlar göstərir ki, mənəvi dəyərlərin, sərvət meyllərinin, əxlaqi normaların adekvat inkişaf etdirilməsi üçün özünü-tərbiyə, özünüqiymətləndirmə, özünəmənasibət kimi fenomenlərin adekvatlığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Gənclərdə mənəvi dəyərlər haqqında təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsi əksər hallarda onların düşülgü şəraitin sosial psixoloji çalarlarından asılıdır. Mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə gənclərdə özünü qiymətləndirmənin adekvatlığına nail olmaq lazımdır. Bunun üçün gənclərdə özünü refleksiya qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün onların özünümüşahidə, özünütəhlilə nail olmaq lazımdır.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması 3 mərhələdə həyata keçirilməlidir:

Birinci mərhələdə gənclərin mənəvi dəyərləri, əxlaqi yönümləri dərk edib qavraması prosesi həyata keçirilməli, həmin prosesə ciddi maneə olan amillər aradan qaldırılmalıdır.

İkinci mərhələdə mənəvi dəyərlər, sərvət meylləri, əxlaqi yönümlər haqqında möhkəmlənmiş təsəvvürləri praktikaya tətbiqi həyata keçirilməlidir.

Üçüncü mərhələdə isə gənclərin qavradığı təsəvvürlərin onların özünü gerçəkləşdirməsi nə və mənəvi təşəkkülünə necə təsir etdiyini araşdırmaq lazımdır.

“Qeyd etmək lazımdır ki mənəvi dəyərlər sərvət və normaların mənimsənilməsi üçün imkanlar yaradaraq gəncləri müəyyən əməllərə yönəldərək və digərlərindən qoruyaraq, onu müəyyən məqsədlərə təhrik edərək öz məzmununun, formasının, üslubunun və obrazlarının bütün varlığı ilə gəncləri mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş sosial baxımdan fəal şəxsiyyət kimi tərbiyə edir. Bu proses gənclərin yetkinləşməsində mənəvi dəyərləri, sərvət yönümlərini, əxlaq normalarını yetərinə düzgün dərk etməsində dərin iz buraxır. Məhz dəyərlərin, normaların, yönümlərin, ideaların mənimsənilməsi və yaradıcı sürətdə əks etdirilməsi vasitəsi ilə formalaşan gənclər sosial keyfiyyət qazanır, müəyyən fəaliyyət növlərində özlərini reallaşdırır. Bununla yanaşı norma və sərvətlərin mənimsənilməsi nəticəsində gənclərin şəxsiyyətlərinin formalaşması və onların davranışlarının tənzimlənməsi baş verir.”(5, səh 38-39)

Bildigimiz kimi gənclərin milli adət ənənələrimizi düzgün şəkildə qavraması və onları gələcək nəsle ötürməsi də vacib məsələlərdən biridir. Adət ənənələr gənclərin həyat

tərzinin göstəricilərini, onların davranış tərzini, hərəkətlərini tənzimləyən, müəyyən mənada məcraya salan mürəkkəb və olduqca vacib faktorlardır. Adət ənənələr sosiallaşma prosesində nəsildən nəsilə ötürülür. Bu, həmçinin ətraf mühitin təsiri altında baş verir. Gənclərin adət ənənələrinə onların yaşadığı mühitin mədəniyyəti çox fəal təsir göstərir. Azərbaycan və Türk adət ənənələri arasında oxşar əlamətlərin, yaxınlıqların olmasına baxmayaraq bir çox fərqliliklərin də mövcudluğu inkar oluna bilməz. Bu oxşar və ya fərqli cəhətlər adət ənənələrə dəyir, eyni zamanda gənclərin əxlaqi yönümlərinə, idealarına, etiqadlarına da aiddir. Gənclər arasında düzgün əlaqə və ünsiyyət qurmaq üçün bir sıra meyarlara diqqət yetirilməsi vacibdir.

Bir tərəfdən gözəl əxlaq və davranış tərzini görməklə ətrafımızda rəğbət hissi yaranacaq, digər tərəfdən də özümüz mənəvi dəyərlərə nail olacağıq. Mənəvi cəhətdən yoxsul, milli adət ənənələrimizə yabancı münasibət bəsləyən gənclərə rast gəlmək olar. Bu gün tərbiyənin əsas məqsədi Azərbaycan və Türk gənclərini düzgün yola yönəltmək, onları başa salmaq, onlarda xalqına, vətəninə məhəbbət, milli mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi aşılamaqdır. Bunun üçün millətin, xalqın gələcəyi

olan gənc nəslin ümumtəhsil məktəblərindən keçdiyini, həyata məhz orada vəsiqə aldığını nəzərə alaraq onun mənəvi tərbiyəsinə, ailə həyatına xüsusi diqqət yetirilməlidir. “Gənclərdə özünü-tərbiyə prosesini həyata keçirmək üçün onların mənəvi keyfiyyətlərə, özünə, başqalarına münasibəti öyrənmək və bu yönündə psixokorreksiya işləri aparmak lazımdır. Xüsusilə gənclərlə əxlaqi mühakimələri cavablandırmaq üçün sorgular keçirmək və onların bu mövzu üzərində düşünməsinə şərait yaratmaq zəruridir.”(6)

Qeyd etmək lazımdır ki, gənclərdə mənəvi dəyərlərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin böyük rolu var. Müxtəlif səpkili verilişlərin hazırlanması və ya yazıların dərc olunması bu və ya digər tərzdə gənclərin mənəvi inkişafına ciddi təsir göstərir. Mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün mənəvi idealın yaranması çox zəruridir. Müsbət yönümlü mənəvi idealın yaranması gəncləri cəmiyyət üçün faydalı işlər görməyə yönəldir.

Gənclərdə mənəvi keyfiyyətlərin, əxlaqi normaların, sərvət yönümlərinin inkişaf etdirilməsinin üsul və vasitələrindən biri də onlarda özünüdərk etmənin formalaşdırılmasıdır. “Gənclərin xarakterindən, cəmiyyət haqqındaki biliklərinin ümumi

səviyyəsindən və onların emosional vəziyyətlə sabit əlaqəsindən asılı olaraq mənəvi dəyərlər, əxlaqi normalar, sərvət yönümləri formalaşır. Burada filosofların, pedaqoq və psixoloqların öhtəsinə böyük vəzifələr düşür. Sərvət dəyərlərinin təhrif edilməsi milli adət ənənələrdən nəşət tapan ictimai münasibətlərin gənc nəsil tərəfindən mənimsənilməsinə əngəllərlərin törədilməsi, milli soykökümüzdən uzaqlaşdırılması şəxsiyyətin öz simasını itirməsinə, mənəviyyətsizliyinə, mənlik, şərəf və ləyaqət kimi əxlaqi hisslərin itirilməsinə səbəb olur.”(6)

Müasir şəraitdə Azərbaycan və Türk mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri mövzusu sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Əsas məqsəd mədəniyyətin elmi, müqayisəli və tənqidi təhlilini verməkdən, milli mənəvi dəyərlərimizin inkişafındakı rolunu araşdırmaqdan və şərh etməkdən ibarətdir. Araşdırmada milli-mənəvi dəyərlərimizin rolu və yerinin müəyyənəndirilməsi, mədəniyyət də qloballaşma prosesinin neqativ təzahürləri ilə təmasda dəyərini itirmədən qorunması istiqamətində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələr başlıca yer tutur.

“Sərvət meylləri anlayışını təhlil etmək Azərbaycan və Türk gənclərində mədəniyyətin istiqamətlərini öyrənmək; sonra hər iki mədəniyyət-

də baş verən hadisələri, əldə olan müvəffəqiyyətləri, mövcud olan problemləri və onları necə aradan qaldırmağı öyrənməkdir. Hər bir milli mədəniyyətin inkişafı üçün vacib olan mədəni əməkdaşlığı öyrənmək; milli dəyərlərimizin spesifik xüsusiyyətlərini tarixi inkişaf fonunda izləmək və dəyərləndirmək; dünya ölkələrinin mədəniyyətini təhlil etmək və onların müsbət cəhətlərini milli mədəniyyətimizi qoruyub saxlamaq şərti; onun digər fəaliyyət sahələri və ictimai fəaliyyət növləri ilə bağlı elementlərini təhlildən kənarda qoymaq olmaz.”(7)

Azərbaycan və Türk cəmiyyətlərinin mədəni hazırlığının zəruri göstəricisi, insanların ictimai istehsal sistemində real mövqeyi, onların ictimai-siyasi və mənəvi həyatda iştirak səviyyəsi, şüurluluq və sosial fəallıq dərəcəsidir.

Ümumilikdə götürdükdə, istər sərvət meyllərinin, öyrənilməsi və əldə olunan təcrübənin bəşəriyyətin tərəqqisi naminə istifadə olunması baxımından, istərsə də dünya mədəniyyətinin bu yönündə həyata keçirdikləri uğurlu nəticələrə nail olunması, mənəvi dəyərlərin muhafizəsi və təbliqi baxımından Azərbaycan və Türk gəncləri haqqında çox saylı tədqiqatlar aparılmışdır. Sərvət yönümləri sahəsindəki nailiyyətlər və elmi-tənqidi qiymət, mədəniyyət industri-

yaları və milli-mənəvi irsin qorunması ilə bağlı fəaliyyətlər nəzərdən keçirilmiş, gənclərin mədəni və mənəvi aspektlərinə baxılmış, mədəni-asudə vaxt problemləri elmi psixoloji cəhətdən dəyərləndirilmişdir. Aparılmış araşdırmalar, baş verən proseslər Azərbaycan və Türk gəncləri üçün ümumi anlayış formalaşdırmağa imkan yaradır.

Mən də gələcəyin sosial psixolo-

loqu kimi Azərbaycan və Türk gəncləri arasında “Sərvət yönümlərinin araşdırılması”na dair sorğu keçirdim. Araşdırmanı ilk olaraq 2010-cu ilin iyun, iyul aylarında Türkiyədəki gənclərlə həyata keçirdim.

Daha sonra isə eyni prosesi Azərbaycan gəncləri ilə təkrarladım. Sorğuda əldə etdiyim nəticələrə dair qısa məlumatlar aşağıdakı cədvəllərdə öz əksini tapmışdır.

AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİ (35 NƏFƏR)			
	1. YER	2. YER	3. YER
PROFESSIONAL SFERA	6 (% 17,1)	8,5 (% 24,2)	5,5 (% 15,7)
TƏHSİL SFERASI	6,5 (% 18,5)	8 (% 22,8)	7 (% 20)
İCTİMAİ HƏYAT SFERASI	1 (% 2,8)	2 (% 5,7)	7,5 (% 21,4)
MƏŞGULİYYƏT SFERASI	8 (% 22,8)	5,5 (% 15,7)	8 (% 22,8)
AİLƏ HƏYATI SFERASI	13,5 (% 38,5)	11 (% 31,4)	7 (% 20)

TÜRK GƏNCLƏRİ (35 NƏFƏR)			
	1. YER	2. YER	3. YER
PROFESSIONAL SFERA	3,5 (% 10)	8,5 (% 24,2)	9,5 (% 27,1)
TƏHSİL SFERASI	15,5 (% 44,2)	4 (% 11,4)	7 (% 20)
İCTİMAİ HƏYAT SFERASI	8 (% 22,8)	9 (% 25,7)	5,5 (% 15,7)
MƏŞGULİYYƏT SFERASI	3 (% 8,5)	5,5 (% 15,7)	5 (% 14,2)
AİLƏ HƏYATI SFERASI	5 (% 14,2)	8 (% 22,8)	8 (% 22,8)

Göründüyü kimi yetmiş nəfər gənc arasında keçirilən sorğuda fərqli nəticələr əldə etdik.

Azərbaycan gəncləri bu 5 seçimlərdən 1-ci və 2-ci yerlərdə ən önəmli olaraq ailə həyatını, 3-cü ən önəmli olaraq məşğuliyyət sferasını seçmişlər.

Türk gəncləri isə analoji olaraq təhsil sferası, ictimai həyat sferası və professional sferanı seçmişlər.

Fikrimizcə belə bir nəticə almağımızın bir çox fərqli səbəbləri vardır. Azərbaycan gənclərinin ailə həyatına, Türk gənclərinin isə təhsil-karyera sferasına üstünlük vermələ-

rini aşağıdakı kimi açıqlaya bilərik. Amma açıqlamadan öncə onuda qeyd edək ki, bu nəticələr ümumi olaraq əldə etdiyimiz nəticələrdən çıxarılan faiz nisbətləridir. Yəni bu o demək deyil ki, Azərbaycanda hər kəs, bütün hamı ilk olaraq ailə qurmağa üstünlük verir və ya əksinə Türkiyədə hər kəs mütləq təhsil alıb karyera qurduqdan sonra ailə həyatı haqqında düşünürlər. Sadəcə ümumi sorğudan nəticə olaraq belə bir fikir əldə etmək mümkün oldu.

İndi isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi nəticələrin niyə bu şəkildə olduğu barəsində müəyyən açıqlamalar verək:

Azərbaycan gənclərinin adət ənənələrə Türk gənclərindən daha çox bağlılıqları, belə demək mümkündürsə dədə-baba qayda və üsullarına hörmət, digər ölkə vətəndaşları ilə əla-

qələrin yeni-yeni qurulması, qapalı bir cəmiyyətdən yeni ayrılması və s. bu kimi səbəbləri göstərə bilərik.

Sorğuda Türk gəncləri üçün gəldiyimiz nəticənin səbəbləri kimi isə çoxillik müstəqil bir dövlət olaraq digər dövlətlərlə qaynayıb qarışması, sıx əlaqələrin olması, onların mədəniyyətlərindəki bəzi tərəflərin mənim-sənilməsi, Avropaya müəyyən cəhətdən yaxınlaşma istəyi və s. göstərə bilərik.

Məqalədə verilən məlumat sosial psixologiya və etnik psixologiya kurslarının tədrisində, eləcə də gənc nəslin tərbiyə məsələlərində istifadə oluna bilər.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin 24 dekabr 2010-cu il tarixli iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3).

Ədəbiyyat:

1. Tüccarzadə İbrahim H. "Maarif və sərvəti ilmiyemiz" T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2000

2. Əliyev B.H. "Həyatımız mədəniyyətimiz" Azərbaycan qəzeti, 22 Avqust 2001

3. Süleymanlı M. "Küreselleşmənin Azərbaycan kultürünə yansımalarına dair" sosial, siyasi, kultür araştırmalar dosyası, Ankara 2004

4. Abbasov N. "Mədəniyyət siyaseti və mənəvi dəyərlər" Milli kitabxana, Bakı 2009

5. Kayabalı İsmail, Aslanoğlu Cemender "Türk milli kultürü" Kültür dergisi, Ankara 1981

6. Ağayev R. Abbasov N. "Azərbaycan Türkiyə əlaqələri" mədəni maarif jurnalı, N:3/4 Bakı 2001

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
К ПРОБЛЕМЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ
И НРАВСТВЕННЫХ НОРМ МОЛОДЁЖИ**

Абстракт

В статьях различных авторов даётся обзор различных взглядов на проблему ценностей, ценностных ориентаций морали и нравственных норм молодёжи, а также проблема влияния обычаев и традиций на формирование личности. Исследуются общие и отличительные стороны ценностных ориентаций азербайджанской и турецкой молодёжи и приводятся некоторые данные, полученные в ходе опроса молодёжи этих двух народов. Как отмечается в опроснике, несмотря на схожесть традиций и обычаев, исторических корней, мы обнаружили различия в результатах ответов турецкой и азербайджанской молодёжи. Здесь огромную роль играют образ жизни, общество, в котором живёт человек, климат, этническая принадлежность, связи с другими странами.

Как и между молодёжью других стран, между азербайджанской и турецкой молодёжью существуют различия во взглядах на национальные ценности, моральные ценности, склонности к профессиям, ценностные ориентации. Поэтому в этой статье освещается опрос молодёжи о национальных ценностях, а также формирование ценностей, их использование, так как эти вопросы являются актуальными.

**PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO PROBLEMS
OF WEALTH DIRECTIONS AND MORAL
VALUES OF YOUTH**

Abstract

There were appreciated the thoughts of youth to prosperity directions, traditions, moral values and were defined how influence these values to youth's life in written article. There were used different informations for investigating and comparisoning different and same sides of Azerbaijan and Turkish youth in this direction of the same time news and short informations about inquiry of the defining of prosperity directions which was between Azerbaijan and Turkish youth were including to the article.

Like explaining in enquire in spite of belonging same nation, resemblance some customs and traditions, some similarities of historical roots we observed different results between Azerbaijan and Turkish youth. There has a great role of family's life style, society in which you live, climate, ethnic belonging, relations with other countries and others.

Like different nations there are different thoughts about national customs and traditions, spritual values, moral values between Azerbaijan and Turkish youth.. That is why this article and the results of enquire which noted in article play very important and great role for right forming of thoughts of youth about moral values, right appreciating of how and where must be used them.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3)

Rəyçi C.A. Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə 31yanvar 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

**İSTEDADLILARIN TƏLİMİNDƏ
“QİYMƏT”SİZ QİYMƏTLƏNDİRMƏ**
Qiymətləndirilən şagird deyil, onun fəaliyyətidir.

B.H.Əliyev,

AMEA-nın müx. üzvü, prof.

E_mail:aliyevba@hotmail.com

E.B.Bəylərov,

TPİ-nin şöbə müdiri, dos.

E_mail:el_4444@mail.ru, elxan-beylerov@box.az

Açar sözlər: *təlim, istedadlı, qiymətləndirmə, motivasiya, müəllim, şagird, nailiyyət, səviyyə.*

Ключевые слова: *обучение, одаренный, оценивание, мотивация, учитель, ученик, достижение, уровень.*

Key words: *training, talent, assessment, motivation, teacher, pupil, achievement, level*

Sagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə yeni prinsiplərin tətbiqi istedadlıların təlimi ilə bağlı bir sıra məsələlərin də nəzərdən keçirilməsini zəruri etmişdir. Ənənəvi təlimdə “qiymətləndirmə”, “qiymətvermə” və “qiymətyazma” sözlərinə bir çox hallarda sinonimlər kimi yanaşıldı. Müasir təlimdə bu anlayışların ayırd edilməsi və dəqiq fərqləndirilməsi vacibdir.

Qiymətləndirmə nədir?

Qiymətləndirmə - şagirdin təlim fəaliyyətinin təlimin məqsədlərinə müvafiqliyi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün:

– qiymətləndirmənin məqsədinə müvafiq təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasını və təşkilini;

– təlim fəaliyyəti və onun nəticələrinə dair məlumatın toplanması, qeydiyyata və şərhini;

– təyin edilmiş meyarlar əsasında qiymətverməni - fəaliyyətin məqsədlərə müvafiqliyi göstəricisinin müəyyənləşdirilməsi prosesini;

– bu göstəricinin müəyyən qiymət formasında ifadəsini və şərhini;

– qiymətdən istifadə (onun tətbiqi) prosedurunun özündə ehtiva edən prosesdir.

Bu qeyd edilənlər əsasən, təlimdə aparılan qiymətləndirməyə aiddir və başqa yanaşmaların da mümkünlüyü, əlbəttə, istisna edilmir.

Qiymətvermə nədir?

Qiymətvermə - şagirdin təlim fəaliyyətinin təlimin məqsədlərinə

müvafiqliyinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisinin formalaşdırılması prosesidir. Qiymətvərmə müvafiqliyinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisi əsasında təlimdə əks-əlaqənin mümkünliyünü şərtləndirir.

Qiymət nədir?

Qiymət – ənənəvi mənada konkret halda şagird fəaliyyətinə münasibətin rəqəmlə ifadəsidir. Lakin bir çox hallarda bu ifadədə müəllimin konkret şagirdə subyektiv münasibəti, cari psixoloji durumu, sinifdəki psixopedaqoji mühit və s. amillər də özünü əks etdirir.

Qiymət – müasir yanaşmada qiymətvərmə nəticəsinin müəyyən vasitələrlə ifadəsidir. Bu vasitələr rəqəm (1, 2, ..., 5, ...), simvol ("©", "*", "+", ...), yazı ("əla", ...), verbal ("məzmunu yaxşı açıqladın, bir qədər aramla danışsaydın daha təsirli olardı") və digər verbal, kommunikativ vasitələr (təbəssüm, heyrət, jest, mimika, ...) və s. ola bilər.

Ənənəvi olaraq, qiymətləndirmə vasitələrini tərəziyə, qiymətləndirməni isə tərəzi vasitəsi ilə ölçmə prosesinə oxşadırlar. Tərəzinin nizamı pozulduqda, onun xətası adətən, hər dəfə eyni olur və bunu nəzərə alaraq düzgün çəkini təmin etmək mümkündür. Subyektiv qiymətləndirmənin xətalrı isə proqnoza gəlmir və onun tarıma çəkdiyi insan əsəbləri, hələ tam formalaşmamış uşaq şəx-

siyyətinin kövrək sinir sistemidir. Bu xətalər, bəzən bütün təhsil sisteminin fəaliyyətini mənasızlaşdırır və yalnız təhsil sistemini deyil, müəyyən bir şəxsin, cəmiyyətin problemlərinə çevrilir.

Necə qiymətləndirilməmizi istəyirik, elə də qiymətləndirməliyik.

İstedadlı şagirdlər təlim prosesinin müəyyən mərhələlərində fəaliyyətlərinin qiymətləndirməsinə maraq göstərir və ehtiyac hiss edir. Bu, hər şeydən əvvəl onlara özünəinam, özünü-təsdiq və yaradıcılıq potensiallarının daha səmərəli gerçəkləşdirilməsi üçün zəruridir. Bu amili nəzərə alaraq, müəllimlər qiymətləndirmə prosesində düzgün strategiya seçməli və bu prosesin bütün aspektlərini nəzərə almalıdırlar.

Milli kurikulumun tətbiqi ilə bağlı istedadlı şagirdlərin də təlim fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsində verbal təsvir və digər kommunikativ vasitələrdən geniş istifadə məqsəduyğun hesab edilir. Lakin təhsil sistemimizdə belə qiymətləndirmə ənənəsi bir qədər zəif olduğundan, bu mürəkkəb prosesin bəzi psixopedaqoji məqamları nəzərdən keçirilməlidir. Bu məsələnin əsas ağırlığı hər bir müəllimin pedaqoji ustalığı və psixoloji fəhminin üzərinə düşür. Bu məsələ ilə bağlı bəzi məqamlara yanaşmamızı - münasibətimizi həmkarlarımızla paylaşmaq istərdik.

Müəllim istedadlı şagirdlərin təlim fəaliyyətinə münasibət bildirərkən tərif və təqdirdən, tənqid və iraddan “zərgər” dəqiqliyi ilə - psixoloji-pedaqoji ustalılıqla istifadə etməli, onların fərdi xüsusiyyətlərini, cari durumlarını və mühit amillərini nəzərə almalıdır.

1. Şagird real səviyyəsinə görə, elə də çətin olmayan çalışmanın həllinə görə yüksək tərif və ya çox çətin olan çalışmadakı uğursuzluğuna görə sərt tənqid edilərsə, onun motivasiyası azalar. Şagirdə elə fikir formalaşar ki, müəllimin onun real səviyyəsi barədə fikri yanlışdır, yəni müəllim onun səviyyəsini əslində olduğundan daha aşağı və ya əksinə yuxarı hesab edir.

2. Şagirdin real səviyyəsinə görə çətin olan çalışmanın həllinə görə tərif onda öz gücünə inamı, asan məsələdəki uğursuzluğuna görə irad isə məsuliyyət hissini artırır.

Bu qeyd edilənlər əlbəttə ki, fərdi xüsusiyyətlər və konkret təlim şəraiti və digər amillər nəzərə alınmaqla, psixoloji incəlik və pedaqoji taktla edilməlidir. Beləliklə, şagird fəaliyyətini və irəliləyişlərini dəyərləndirərkən müəllimin istifadə etdiyi ifadələr şagirdin sərf etdiyi zəhmətə, göstərdiyi cəhdə və əldə etdiyi real nəticəyə mümkün qədər adekvat olmalı və mütləq xeyirxahlıq, gələcək nailiyyətlərə inam və dəstəkləyici ruhda ifadə olunmalıdır.

Başqa sözlə, şagird fəaliyyətinin səviyyəsindən asılı olmayaraq, müəllimin tətbiq etdiyi qiymətləndirmə özünəinam və özünütəsdiq aspektində şagirdə yalnız pozitiv təsir etməlidir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu əsassız və qeyri-adekvat tərif və təqdir demək deyil. Bu irad və ya tənqid olsa belə, fərdi, psixoloji, subyektiv, obyektiv və s. amillər nəzərə alınmaqla edilməli, şagirdə gələcək fəaliyyəti baxımından dəstəkləyici təsir etməlidir.

Təlim prosesində və qiymətləndirmə zamanı istedadlı şagirdlərin fəaliyyətində izlənilən yeniliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onların fəaliyyətinin yaradıcılıq aspekti xüsusi vurğulanmalıdır. Bütün hallarda müəllim istedadlı şagirdin yeniliklərə, qeyri-standart yanaşmalara, həllərə meylini təqdir etməli, stimullaşdırmalıdır.

İstedadlı şagirdlərin fəaliyyətində baş verən keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri mütləq qabardılmalı, şagirdin və valideyninin diqqətində saxlanılmalıdır. Bu sahədə inkişafın izlənməsi və fəaliyyətin stimullaşdırılması, pozitiv və dayanıqlı motivasiyanın formalaşdırılması üçün xüsusi dəftərlərdə müvafiq qeydlərin aparılması məqsəduyğundur. Bu dəftərlərə şagirdlərin maraqlı fikirləri, müşahidələri, ehtimalları, təklifləri, təxminləri və müxtəlif

məzmunlu təxəyyül məhsulları da qeyd edilə bilər. Fikirlərin məzmunu və gerçəkliyə uyğunluğundan asılı olmayaraq onlara hörmətlə yanaşılmalı, qeydlər səmimi olmalıdır. Müəllim vaxtaşırı bu dəftərə yazılan maraqlı fikirlər ətrafında beyin həmləsi, debat və ya müzakirələr təşkil edə, şagirdlərin yaradıcılığını dəstəkləyə, təxəyyüllərini qanadlandırma bilər.

Yeni yanaşmalarla bağlı bir məsələ də dəqiqləşdirilməlidir. İstedadlıların təlimində qiymətləndirmədən rəğbətləndirmə kimi istifadə etmək olarmı? Əgər olarsa, onda qiymətləndirmənin obyektivlik prinsipi pozulmazmı?

Qiymətləndirmənin konkret olaraq, hər hansı bir prinsipindən danışarkən qiymətləndirmənin məqsədi, növü, üsulu, vasitəsi və nəticəsinin ifadə forması nəzərə alınmalıdır. Hansı halda qiymətləndirmədə rəğbətləndirmədən istifadə etmək olar və bunu necə etmək olar?

Summativ qiymətləndirmədə rəğbətləndirmə mənasız, əhəmiyyətsiz və yolverilməzdir. Bu bitmiş bir prosesdə son nəticənin təsbitidir. Burada əsas olan dəqiqlik, obyektivlik, şəffaflıq və s. prinsiplərdir.

Formativ qiymətləndirmədə rəğbətləndirmədən istifadə etmək olar. Bu halda nəticə verbal və ya digər kommunikativ vasitələrlə – jest,

mimika və s. ilə ifadə olunmalıdır. Formativ qiymətləndirmədə qiymət şagirdin əvvəlki nəticəsi ilə müqayisədə əldə etdiyi nailiyyəti ifadə edir. Bu səbəbdən, rəqəmlə ifadəyə ehtiyac yoxdur. Formativ qiymətləndirmənin nəticəsi rəqəmlə ifadə olunsaydı, ziddiyyətli hallar yarana bilər. Məsələn, 1. Əgər A-nın nailiyyəti əsl “5”-lə, B-nin nailiyyəti isə rəğbətləndirici “5”-lə qiymətləndirilsə, onda qiymətləndirmənin ədalətlik prinsipi pozulacaqdır. 2. Əgər A-nın nəticəsi “3”-dən “4”-ə, B-nin nəticəsi isə “5”-dən “4”-ə dəyişibsə, ənənəvi qiymətləndirmə baxımından onların nəticələri formal olaraq eynidir. Müasir formativ qiymətləndirmə baxımından isə bu belə deyil.

A-nın fəaliyyəti təqdir edilməli və dəstəklənməli, B-nin isə fəaliyyətindəki problemlər araşdırılmalı, dönüş yaratmaq üçün vasitələr axtarılmalı, tövsiyələr verilməlidir. Bu fəaliyyətlər isə yazılı, verbal və digər kommunikativ vasitələrlə müşayiət edildiyindən qiymətin rəqəmli ifadəsi sonrakı fəaliyyət baxımından heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, əksinə, zədələyici, əzici təsir kəsb edə bilər.

Şagirdlərdə diaqnostik qiymətləndirmədə özünəinam hissini yaratmaq üçün rəğbətləndirmədən istifadə etmək olar. Şagirdə ifadə olunan qiymətdə rəğbətləndirmə, valideynə ünvanlanmış qiymətdə dəstəkləyicilik

ola bilər. Müəllimin öz qeydlərində qiymət obyektiv və dəqiq olmalıdır.

Qiymətləndirmə təlimin tərkib hissəsi olduğu üçün təlimin bir çox prinsipləri ona da aiddir. Qiymətləndirmə təlim prosesi ilə birlikdə başlayır, onunla davam edir və sona çatır. Müasir təhsil və təlim nəticəyönlü olsa da, qiymətləndirmənin əsas məqsədi nəticənin qiymətləndirməsi deyil, bu nəticənin mümkün qədər yüksək olması üçün prosesin özünü, onun ayrı-ayrı məqamlarını, düyün nöqtələrini qiymətləndirməklə, alınan nəticələr əsasında prosesdə irəliləyişləri təmin etməkdir.

İstedadlı şagird üçün məşğul olduğu fəaliyyətin məzmununun əhəmiyyəti, bir qayda olaraq, bu fəaliyyətə görə alacağı qiymətin əhəmiyyətindən yüksək olur. İstedadlıların diqqət və marağı əsasən, məzmun və fəaliyyətin özünə yönəldilməlidir. Elə edilməlidir ki, onlarda kompleksiz (qısqıncılıqdan, qərəzdən, şübhədən və s. kənar) daxili qiymətləndirmə bacarıqları formalaşsın və bunun nəticəsində onlara kənar qiymətləndirmənin təsiri “normal” adekvatlıq çərçivəsindən kənara çıxmasın və onlar belə təsirlərin “əsirinə” çevrilməsinlər. Bu bacarıqlar formalaşdıqdan sonra istedadlı şagirdlər qiymətləndirmənin nəticəsindən sonrakı fəaliyyətlərinin düzgün təşkili üçün istifadə edə bilirlər.

Şagirdə obyektiv və adekvat qiymətləndirmə bacarıqları formalaşdıqda o, dərk edir ki, fəaliyyətinə və onun nəticələrinə müsbət və ya mənfi təsir edən bütün amilləri və onların təsir dərəcəsini onun özündən daha yaxşı heç kəs duya və dəyərləndirə bilməz. İstənilən kənar qiymətləndirmədə müəyyən qədər mexaniklik, formalizm, subyektivlik ola bilər və burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Bu reallığın dərk istedadlılarda nəticələrinin əsassız aşağılanması və ya “şişirdilməsinin” ziyanlı təsirlərinə qarşı müdafiə yaradacaq. Şagirdə obyektiv özünü qiymətləndirmə keyfiyyətinin formalaşması üçün o, tədricən qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsinə, konkret fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesinə cəlb edilməlidir. İstedadlı şagird öz fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində iştirak etməli və ya ən azı qiymətin meyarlar əsasında necə formalaşdığını aydın dərk etməlidir. Ənənəvi təlimdəki formal qiymətyazma mexanizmi təlim fəaliyyətinin bütün tərəflərinin “qəbul etdikləri” yeni qarşılıqlı qiymətləndirmə münasibətləri ilə əvəz edilməlidir.

Təlim prosesində formalaşan obyektiv özünü qiymətləndirmə keyfiyyəti istedadlıların sonrakı həyat və fəaliyyətlərində əhəmiyyətli dəyərə çevriləcək.

İstedadlı şagirdlərdə obyektiv özünüqiymətləndirmə qabiliyyəti formalaşmış inkişaf etdikdən sonra onlarda refleksiya xüsusiyyəti də formalaşır. Şagird dərk etməyə başlayır ki, əldə edilmiş hər hansı bir nailiyyətə və ya səviyyəyə müxtəlif yanaşmalar ola bilər və bu normal haldır. O, hər bir yüksək nəticədən daha yüksək, hər bir aşağı nəticədən isə daha zəif nəticənin mümkünlüyü qəbul edir, real nəticəsinə kənardan baxa bilir, onu cari şərait və imkanlar baxımından dəyərləndirir. Şagird özünün “yaxşı” hesab etdiyinə bir başqasının “kafi” deməsinin mümkün və əsaslı olduğunu, öz fikrinin mütləq həqiqət olmadığını səmimiyyətlə qəbul edə bilir. Refleksiyalı qiymətləndirmədə mənasız eyforiya və təlaşa yer qalmır.

İstedadlıların təlimində “qiymət”siz qiymətləndirmənin aparılması son dərəcə çətin, incə və əhəmiyyətli məsələdir. “Qiymət”siz qiymətləndirmənin aparılmasında onun kim tərəfindən və necə aparılması istedadlılar üçün mənəvi-psixoloji aspektdə son dərəcə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Dəyərləndirmənin kəmiyyət və keyfiyyət yükü rəqəmin deyil, “söz”ün üzərinə düşdükdə (yazılı və ya şifahi), bu sözün kim tərəfindən və necə deyilməsi və ya yazılması qiymətin tərkibinə çevrilir, onun ağırlıq mərkəzinə

təşkil edir. Qiymətləndirənə münasibət, qiymətin ifadə tərz, üslubu, mimika, jestlər və s. qiymətləndirmədə iştirak edir. Təhsildə yeni yanaşmalara nə qədər meyl etsək də, qiymətləndirmədə subyektivlikdən uzaqlaşsaq da, istedadlıların təlimində müəllim şəxsiyyəti, müəllim-şagird münasibətləri kontekstində müəllim faktorunun əhəmiyyətinə, “Arximed spirali” kimi, başqa keyfiyyətdə və daha yüksək səviyyədə qayıtmalı, onu diqqət mərkəzində saxlamalıyıq.

Milli Kurikulumda müəllim şəxsiyyətinə və müəllim-şagird münasibətlərinə böyük önəm verilir. Bu yanaşmada müəllimə təlim prosesinin planlaşdırılmasında, dərslərə və oradakı mövzulara münasibətdə, təlim strategiyalarının seçilməsində və reallaşmasında geniş yaradıcılıq imkanı verilmişdir. İstedadlıların təlimi ilə bağlı fəaliyyətdə müəllimlərin hazır nümunələrə əməl etmələri təqdir edilmir. Əksinə, müəllimin təlim prosesinin təşkilinə sinfinin, şagirdlərinin və mövcud təlim mühitinin imkanları baxımından yaradıcı münasibəti vacib hesab edilir. Bu fəaliyyətdə uğurun mənbəyi müəllimlərin peşəkarlığı, peşəsinə münasibəti və şəxsiyyət keyfiyyətləridir. Müəllim öz fəaliyyəti baxımından yüksək daxili motivasiyalı, sənətinin vurğunu, yüksək peşəkar-

lıq və şəxsiyyət keyfiyyətlərinə malik, uşaqları və onlarla işləməyi sevən, öz vəzifəsini və məsuliyyətini aydın dərk edən, öz gücünə və bacarıqlarına inanan, özünəməxsusluğu ilə seçilən, parlaq bir şəxsiyyət olmalıdır. Bu ifadələr nə qədər təmtəraqlı səslənsə də, adi və sadə həqiqətləri ifadə edirlər. Fikrimizcə, müəllim əslində adi, “sıradan biri” olmamalıdır. O, ən azı, “Bizim Cəbiş müəllim” filminin baş qəhrəmanı kimi, şəxsi problemlərini və məişət qayğılarını qapı arxasında qoyub şagirdlərinin qarşısına onlara lazım olduğu kimi çıxmağı bacarmalıdır. Bunu bacaran artıq sıradan biri deyil, Müəllimdir! Bacarmayan isə, ən yaxşı halda, müəllimlik edə bilər ...

Yalnız daxili ilə zahirə aləmi həmahəng olan bir müəllim müasir yanaşmaya uyğun olaraq, hər bir şagirdi şəxsiyyət kimi qəbul edəcək, onun fərdi yaradıcılığına, məsələlərə münasibətinə hörmətlə yanaşacaq, maraq, problem və qayğılarına qarşı həssas olacaq, onun ləyaqətli gələcəyi üçün üzərinə düşən məsuliyyətin ağırlığına qatlaşacaqdır. Əsl müəllim hər bir şagirdinin uğur sevincini və uğursuzluq kədərini onunla birgə və mütləq səmimi fərəh və kədər hissi ilə yaşamağa məhkumdur. Belə müəllimin yaradıcılıq dünyasında bütün şagirdlərinin “izi” həkk olunacaq və hər bir şagird onun

şəxsiyyətindən müəyyən bir xüsusiyyəti özündə əks etdirərək şəxsiyyət keyfiyyətinə çevirəcək, yaşadacaqdır.

Qiymətləndirmə təlim prosesinin sinir sistemidir. Orada baş verən hər hansı yanlışlıq bütün prosesin nəticəsinə, xüsusilə istedadlı şagirdlərin gələcək təlim fəaliyyətinə həlledici təsir göstərir. Müəllimin qiymətləndirmədən müasir təhsil fəlsəfəsinə uyğun düzgün və səmərəli istifadə bacarığı bütün təlim prosesinin uğurunu şərtləndirir. Müəllimin müasir qiymətləndirmədə səriştəli söz sahibi olması üçün aşağıdakılar zəruridir:

- qiymətləndirmə siyasətinin mahiyyətini dərk etməli, başqalarına da izah etməyi bacarmalıdır;
- yeni qiymətləndirmənin ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli cəhətlərini aydın təsəvvür etməlidir;
- qiymətləndirmənin predmetini, üsul, vasitə və nəticələrinin ifadə formalarını bilməli və fərqləndirməlidir;
- müxtəlif növ qiymətləndirmələrdə səmərəli olan üsul, vasitə və nəticələrin ifadə formasından bacarıqla faydalanmalıdır;
- qiymətləndirmənin məqsədlərini aydın təsəvvür etməli və diqqət mərkəzində saxlamalıdır;
- qiymətləndirmənin prinsiplərini mükəmməl bilməli onlara riayət etməlidir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (ŞNQ) - şagirdlər tərəfindən təlim nəticələrinin mənimsənilməsi və mənimsədiklərinin tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif mənbələrdən məlumatların toplanılması və təhlili kimi də başa düşülür.

İstedadlı şagirdin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün onun bilik, bacarıq və səriştələri, onlara yiyələnmə üslubu, onlardan istifadə etmək və nəticə çıxarmaq bacarığı haqqında məlumatların toplanması və təhlili olduqca əhəmiyyətlidir.

İstedadlıların təliminin əsas məqsədlərindən biri onların fəaliyyətini stimullaşdırmaq, inkişafını təmin etmək, ona bələdçilik etməkdir. Bu

səbəbdən qiymətləndirmədən irəliləyişlərə xidmət edən, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini ölçən və proqnozlaşdıran pozitiv təsir vasitəsi kimi istifadə edilməlidir. İstedadlıların təliminin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirməsi və onun nəticələrindən istifadə məsələləri əsas meyarlardan biri kimi istifadə edilir.

İstedadlıların təlimində bir məsələ “qırmızı xətlə” keçməlidir – onlar hər dəfə dünən ona müəssər olmayan nəyə isə bu gün nail olduğunu aydın hiss və dərk etməlidir. Bu amil təlim prosesində istedadlının özünəhərmət, özünəinam, öyrənmək qətiyyətini və həvəsini stimullaşdıracaq.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalara dair // Kurikulum. 2011, №2, s. 50-59.

2. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası, “Aspoliqraf”, 2008, 222 s.

3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

4. Mehrabov A.O., Bəylərov E.B. Testologiya və müasir təhsil. Bakı: “Adiloğlu”, 2003, 208 s

ВЕЗОТМЕТОЧНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ В ОБУЧЕНИИ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Абстракт

В статье излагаются результаты исследований по внедрению новых принципов оценивания в процесс обучения одаренных детей. В работе выявлены особенности безотметочного оценивания а в процессе обучения одаренных детей. Дан анализ ролью учителя, его поведения и личности в безотметочном оценивании.

Показано важность оценивания не только конечных результатов процесса обучения одаренных детей в отдельных этапах этого процесса, но и самого процесса обучения между этими этапами. Обосновано применение безотметочного оценивания в процессе формативного оценивания достижений одаренных учащихся. Показаны рациональные способы вербального оценивания их достижения.

NOT VALUABLE ASSESSMENT IN TRAINING OF PRESENTED CHILDREN

Abstract

In the given article the results of researches realized on introduction of new principles assessment in process of training of gifted children. In work features assessment without a mark and in the course of training of presented children are revealed. The analysis by a role of the teacher, its behavior and the person in assessment without a mark is given.

It is shown importance to assess not only end results of process of training of presented children in separate stages of this process, but also the process of training between these stages. Application not valuable assess in process formative assess achievements of the presented pupils is proved. Rational ways verbal assessment their achievements are shown.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Yaş fiziologiyası və psixologiya şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi H. Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN PEDAQOJİ ELMLƏR KONTEKSİNDƏ TƏDQIQININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cabbarov R.V.

*BDU-nun Eksperimental Psixologiya ETL-in
böyük elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: rashidcabbar70@mail.ru*

Açar sözlər: *özünügerçəkləşdirmə, pedaqoji elmlər, kontekst, tədqiqi, bəzi məsələlər*

Ключевые слова: *самореализация, педагогические науки, контекст, исследование, некоторые вопросы.*

Key words: *selfrealization, pedagogical sciences, context; investigation, some problems*

Özünügerçəkləşdirmə problemi kompleks, fənlər-
arası xarakterə malik oldu-
ğundan bu problem psixoloji və
fəlsəfi elmlər sistemi ilə yanaşı, pe-
daqoji elmlər sistemində də öyrənilir.

Pedaqoji elmlər sistemində özü-
nügerçəkləşdirmənin öyrənilməsi ilə
bağlı toplanmış təcrübə bu proble-
min araşdırılmasının nəzəri-metodo-
loji şərtləri kimi çıxış edir və onun
psixoloji mexanizminin müəyyən-
ləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət
kəsb edir.

Pedaqoji elmlər sistemində «özü-
nügerçəkləşdirmə» anlayışı «özünü-
təkmilləşdirmə», «özünüinkışaf»,
«özünüifadə», «özünüidarə» və «özü-
nütərbiyə» kimi anlayışlarla ifadə
olunaraq tədqiqat obyektinə çevril-

mişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Ona
görə ki, pedaqoji yönümdə aparılan
tədqiqatlar daha çox diqqəti şagird-
lərin təlim-tərbiyəsinə və onların
özünüinkışaf etdirməsi məsələlərinə
yönəlmiş və özünügerçəkləşdirmə
bu aspektdən tədqiq edilmişdir.

«Özünütəkmilləşdirmə» fenomeni
peadoqoji tədqiqatlarda əsasən şa-
gird və müəllimlərin, təhsil subyekt-
lərinin özünütərbiyə, özünüdərək və
özünürefleksiya etməsi yönündə
öyrənilmiş və bu elementlərin şəx-
siyyətin özünügerçəkləşədməsində
oynadığı rol diqqət mərkəzinə gəti-
rilmişdir. Bununla yanaşı qeyd olu-
nan elementlərin pedaqoqlarda, tər-
biyəçilərdə, valideynlərdə təşəkkül
və təzahür istiqamətləri də tədqiq
olunmuş, özünütərbiyənin yol və va-

sitələri, onun şəxsiyyətin formalaşmasında rolunun aydınlıqlandırılmasına.

Pedaqoji yönümlü tədqiqatların təhlili göstərir ki, qeyd olunan anlayışlar pedaqogikada heç bir məhdudiyyət qoyulmadan istifadə olunmuşdur. Belə ki, özünügerçəkləşdirmənin anoloji elementi olan özünütəkmilləşdirmə istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkə tədqiqatçılarının əsərlərində birmənalı şəkildə təhlil olunmuş və onun formalaşdırılması yollarını öyrənilmiş, bu prosesə özünügerçəkləşdirmənin son nəticəsi kimi baxılmışdır.

Bir maraqlı məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş sovet pedaqogikasında uzun müddət pedaqoqun özünütəkmilləşdirməsi problemi tədqiq olunmamışdı. Çünki, mövcud olan stereotiplər fonunda pedaqoqu qüsursuz, səhv etməyən bir şəxs kimi görürdülər və onun təkmil olması şübhə doğurmurdu. Totalitar sistem çərçivəsində pedaqoqa tətbiq olunan özünütəkmilləşdirmə ixtisasartırma ilə əvəz olunmuşdu ki, bu da bəzən formal səciyyə daşıyırdı.

Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili nə həsr olunmuş əksər tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmənin əsas elementlərindən olan «özünütərbiyə» anlayışına həmişə rast gəlmək olar. Bu termindən hələ görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski, A.S.Makarenko və başqaları da istifadə etmişdilər.

Azərbaycan psixoloqu, professor M.Ə.Həmzəyev özünügerçəkləşdirmənin təhsildə inkişaf etdirilməsində özünütərbiyənin mühüm rol oynadığını qeyd edir. Müəllif yazır: «Həyatı faktlar özünütərbiyənin geniş imkanlara malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Bir çox görkəmli adamlar uşaqılıqdan pis təlim-tərbiyə almalarına, onların şəxsiyyətində bir sıra qüsurların olmasına baxmayaraq gənclik və ya sonrakı dövrdə özünütərbiyəni köməyi ilə öz şəxsiyyətinin yüksək mərhələsinə yüksələ bilmiş, davranış və fəaliyyətlərindəki qüsurları aradan qaldıra bilmişlər (1, s.51). Doğurdan da birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, özünügerçəkləşdirmə özünütərbiyədən çox aslıdır. Pedaqoji tədqiqatlarda bu artıq silsilə faktlarla özünü təsdiq etmişdir. Amma görəsən hənsı halda özünütərbiyə özünügerçəkləşdirməyə gətirib çıxarır? Suala pedaqoji baxımdan birmənalı cavab vermək çətin olsada onun araşdırılmasına çalışaq.

A.S.Makarenko özünütərbiyə anlayışı ilə yanaşı «özünüidarəetmə» anlayışını da işlətməmiş və bunu təcrübədə həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir. Lakin ikinci anlayış özünügerçəkləşdirməyə nəzərən daha çox sosial məna kəsb etdiyindən onun tədqiqi bir qədər məhdudlaşdırılmışdır. Bununla belə özünügerçəkləşdirmə özünün sosial məzmunundan

başqa həm də fərdi səciyyə daşıyır. A.S.Makarenkonun yanaşamsında isə bu anlayış tərbiyə alanların özləri tərəfindən qrupun özünüidarəetməsi məsələlərini əks etdirirdi(2,s.20).

A.S.Makarenko öz əsərlərində buna yaxın kontekstdə həm də «müstəqillik» anlayışından istifadə etmiş, bununla da öz qərarlarına və öz davranışına görə məsuliyyət özünügerçəkləşdirmə kimi təqdim edilmişdir. Bu cür anlamda dərc olunmuş pedaqoji əsərlərdə və onun rəhbərlik etdiyi koloniyalarda «müstəqillik» anlayışına tərbiyə alanın özünün seçim etməsi və onu həyata keçirməsi məsələləri daxil edilmişdir. Fikrimizcə məsələ psixoloji baxımdan bu şəkildə qoyula bilməz. Ona görə ki, əslində özünügerçəkləşdirmədə müstəqillik və azadlıq həmin prosesin tamalanması üçün vasitə rolunu oynayır. Bunları eyniləşdirmək metodoloji baxımdan problemin həlli yollarını və onun aydın başa düşülməsini çətinləşdirir.

Müasir pedaqoq-novatorlar bu anlayışlarla yanaşı «özfəaliyyət» terminindən istifadə edirlər. Əgər əvvəllər bu anlayış asudə vaxtın məzmununu açırdısa, son dövrdə onun mənası daha çox «yaradıcı»lıq faktı ilə səciyyələndirilir.

Son illər pedaqoji tədqiqatlarda «özünügerçəkləşdirmə» terminindən geniş istifadə olunur. Daha çox bu

termin raz?l?qla, m?mnunluqla bağlı işlədilir. Daha dəqiq desək, dəyişən sosial şəraitə görə özünügerçəkləşdirmədən məmnun qalmamaqla bağlı məsələlər ortaya çıxarılır.

Təhsil sahəsində baş verən innovasiyalar şəraitində, ilk növbədə humanistləşdirməyə cəhd göstərilən zaman psixoloji biliklərə, pedaqoqun və şagirdin şəxsiyyətinə maraq gücləndiyindən bu anlayış yenilikçilik xatirinə işlədilməyə başlandı. Bu baxımdan özünügerçəkləşdirmə anlayışı və ona yaxın olan anlayışlar personlaşdırılır və ya şəxs əvəzliyinə çevrilir, şəxsləşdirilirdi.

Pedaqoji fəaliyyətdəki əməkdaşlıq pedaqogikası və birgə yaradıcılıq pedaqogikası kimi istiqamətlərin təsiri də burada özünü göstərir. Pedaqoq tərəfindən şagird şəxsiyyətinə lazımi marağın göstərilməsi pedaqoji fəaliyyətə yeni məna gətirir, müəlim-şagird münasibətində yeni çalarlar ortaya qoyur.

Pedaqogikada özünügerçəkləşdirmə nəzəriyyəsi A.Q.Asmolov, P.İ.Pidkasiy, V.İ.Slobodçikov, L.M.Fridiman, İ.E.Vaxramov və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. P.İ.Pidkasiy göstərir ki, müasir pedaqogikada insanın inkişafı daxili ziddiyyətlərlə, fərdin psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə, sosial situasiyalarla şərtlənilmiş bir prosesdir. Bu da inkişafın daxili məzmunu-

nu və xarici səbəblərini aşkarlamağa zərurət yaradır (3,s.23). Yəni burada özünügerçəkləşdirmə inkişafı eyniləşdirilir. Buna əsla belə yanaşmaq olmaz.

Məlumdur ki, təlim prosesində uşaq sosial təcrübəni üç üsulla qavrayır: 1) “təbii tərbiyə” - referent qrup vasitəsilə; 2) planlı şəkildə tərbiyə vasitəsilə; 3) özünütərbiyə və özünüinkişaf vasitəsilə.

Pedaqoji yönümlü tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə məhz sosial təcrübənin hansı formada qavranılmasından asılı olaraq qeyd olunan aspektdən daha çox işlənmişdir.

Təlim prosesində özünügerçəkləşdirmənin mexanizmini öyrənməyə çalışan P.İ.Pidkastiskiy, L.M.Fridman və M.Q.Qarunov göstərir ki, isnanın potensial imkanları təlim fəaliyyətinin rəşional təşkilati nəticəsində təzahür edə, gerçəkləşə bilər ki, bu da birbaşa idraki qabiliyyətlərin inkişafı ilə bağılı deyildir.

Təlim fəaliyyətinin effektiv özünütəşkilati, xarici nəzarət olmadan, kömək edilmədən, müstəqil şəkildə həyata keçirilməsi özünügerçəkləşdirmənin təzahürünə gətirib çıxara bilər. Belə səviyyədə öyrənmə əvvəllər, ali məktəblərdə təlimin təşkilində zəruri sayılırdı. Lakin faktlar göstərir ki, son illərdə bu proses yuxarı sinif şağırdları üçün də zəruri və məqbuldur.

Özünügerçəkləşdirmənin və özünüaktuallaşdırmanın təhsil prosesində rolunu bir sıra müəlliflər (8;9;11) tərbiyəçidən tərbiyə etmə metodlarının effektiv ötürülməsində görürlər ki, bu da insanın kimliyinin özü üçün müəyyənəşdirməyə kömək edən vasitələrin yaradılmasında yardımçı rol oynayır.

E.Y.Andirienko pedaqoji institutların tələbələrində və müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində özünügerçəkləşdirməni tədqiq edərkən, onun formalaşmasının üç mərhələsini ayırd edir: a) informasiyaşdırıcı; b) aktualaşdırıcı;c) modeləşdirici (4, s.66).

İnformasiyaşdırıcı mərhələdə psixoloji şərtlər haqqında biliklər sistemi, özünüaktualaşdırmanın və özünügerçəkləşdirmənin imkanları və s. formalaşır.

Aktualaşdırıcı mərhələdə tələbələr fərdi fəaliyyət və təcrübə əsasında kompententlik sistemi yaradır. Belə sistem özünün fərdi qabiliyyətlərinin peşəkar fəaliyyətdə gerçəkləşdirməsin təmin edir.

Modeləşdirici mərhələ praktikada yeni üsulların, hərəkətlər sisteminin qavranılması və möhkəmləndirilməsi ilə bağılı olub, yaradıcı peşəkar özünüdərkətmə və özünüdərkətmə prosesini vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Y.Andirienkonun (4) tədqiqatlarında özünü

nügerçəkləşdirmənin üç mərhələsinin ayırd edilməsi təqdirə layiq haldır və bu tədqiqatın nəticələri təhsildə onun subyektlərinin özünü fərdi şəkildə gerçəkləşdirəmsinə şərait yaradır. Lakin bu tədqiqatın nəticələrinin tətbiq dairəsi və onun hansı təhsil sistemində gerçəkləşə biləcəyi şəraiti açıqlanmır ki, bu da bu tədqiqatın əhatə dairəsini məhdudlaşdırır. Başqa bir tərəfdən etnik mühitin fərqliliyi də bunu mümkünsüz edir.

Özünügerçəkləşdirmənin strukturunda müxtəlif elementlərin ayırd edilməsi də bir tədqiqatların da obyekti olmuşdur. Belə ki, Q.K.Çernyavskaya (5) tədqiqatında özünügerçəkləşdirmənin strukturunda «özünüdərkətmə – özünüdüşünmə – özünü model – özünü təkmilləşdirmə – özünü tənzimləmə» həlqəsini ayırır. O, özünügerçəkləşdirməni özünütəsdiiqin və özünüinkarın vəhdəti kimi izah edərək fərdin mənəvi prinsipləri nöqteyi-nəzərindən şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemini qoyur (5,s.17).

Q.K.Çernyavskaya özünügerçəkləşdirmənin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik özünütərbiyənin bir sıra məsələlərini tədqiq edərkən bunları şəxsiyyətin özünüfəaliyyəti və sosial fəallığı ilə identifikasiya edilən hadisələr kimi başa düşür. O, özünütəhsil və özünütərbi-

yənin zəruri ünsürləri kimi şəxsi intizamı, özünüidarə qabiliyyətini və özünənəzarəti nəzərdən keçirir və şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və özünüməhdudlaşdırması haqqında məsələləri dialektik vəhdətdə və ziddiyyətdə olan ikili təbiətə malik məsələ kimi araşdırır(5,s.25).

Bir çox tədqiqatlarda olduğu kimi Q.K.Çernyavskayanın tədqiqatında da şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsini onun «özgürlüyü, özlüyü» («samost») ilə də eyniləşdirilir. Müəllifin şəxsiyyətin «özgürlüyünü və ya özlüyünü» səciyyələndirən kateqoriyaları sistemləşdirmək cəhdi onları üç blokda qruplaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır: koqnitiv blok, davranış bloku və tənzimləyici blok.

Birinci bloka «Mən nə bilərəm?» sualını cavablandıran «hal-əhval», «özünü musahid?», «özünüdərkətmə», «özünüqiymətləndirmə və s. kimi anlayışlar daxildir.

«Mən nə etməliyəm?» sualına cavab verən ikinci bloka «öz-özünə hazırlanma, müstəqil hazırlanma», «özünütəhsil, şəxsi təhsil», «özünütərbiyə» və s. daxildir. Bu anlayışlar daha çox tənzimləyici blokda yer alır. Çünki özünügerçəkləşdirmə prosesinin tənzimlənməsi vasitələrini əks etdirir. Belə ki, məsələn, özünütərbiyəni tədqiq edərkən çox vaxt «özünü inandırma, özünə təlqin etmə», «öz-özünü cəzalandırma»,

«öz-özünə əmr etmə», «öz-özünü yola gətirmə», «öz-özünü həvəsləndirmə», «öz-özünə təsəlli vermə» və s. kimi anlayışlardan istifadə edirlər.

Üçüncü blok «Mən nəyə ümid edə bilərəm?» sualı ilə bağlıdır. Bu blok şəxsiyyətin ilk iki bloku əsasında formalaşır. Lakin eyni zamanda bu bloklara tənzimləyici təsir göstərir. Üçüncü bloka öz-özünə nəzarətmə, öz-özünü tənzimləmə və şəxsi intizam daxildir. Burada şəxsi intizama aparıcı rol verilməsi göstərişlərin, həyat planlarının və proqramlarının sabitliyinə, yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətə şərait yaratmasından qaynaqlanır. Bloklara daxil olan anlayışlar nəinki qarşılıqlı əlaqəyə malikdir, eyni zamanda onlar bir-birinə nüfuz edir. Özünü formalaşdıran model öz «Mən»inin, özünüdərkətmənin toplanmış nəticəsi kimi çıxış edərək, öz real hərəkətlərini ideallara, prinsiplərə, istəklərə uyğunluq dərəcəsini müqayisə etməyə imkan verir (5, s.30).

Q.K.Çernyavskaya sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, özünügerçəkləşdirmə dedikdə insanın öz istedadını, qabiliyyətlərini, zəkasının, xüsusiyyətlərini sosial fəaliyyətin bu və ya digər sahəsi vasitəsilə, özü üçün, kollektiv üçün və bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı şəkildə həyata keçirilməsidir. Özünügerçəkləşdirmə

insanın bütün həyat boyu davam edir. Lakin onun bir sıra aktlarını yaş xüsusiyyətlərindən və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən asılılı olaraq müəyyən səviyyələrə ayırmaq olar» (5,s.31).

Təbii ki, özünügerçəkləşdirmənin təzahüründə koqnitiv, davranış və tənzimləyici blokların rolunu inkar etmək olmaz. Amma bu bloklar eyni zamanda «Mən-konsepsiyanın» qurulmasında da aparıcı rola malikdir. Onda sual olunur. Mən-konsepsiyanın özünügerçəkləşdirmədən fərqi nədən ibarətdir? Sual bu tədqiqatda açıq qalır. Fikrimizcə «Mən-konsepsiya»nın tamlığı özünügerçəkləşdirmədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ancaq onlar eyniyyət təşkil etmir.

Bir məqam da qeyd olunmalıdır ki, özünüinkişaf etdirmədən özünügerçəkləşdirməyə çatmaq qeyri-mümkündür. Lakin özünüinkişafetdirmədə daxili və xarici şəraitin birləşməsi onu mürəkkəbləşdirir. Belə ki, heç də həmişə özünüinkişaf etdirmək üçün ideal şərait olmur. Hətta ideal şəraitin olması da, hələ pozitiv özünüinkişafa nail olmağa təminat vermir. Digər tərəfdən – insanın inkişafı ən ekstremal, əlverişsiz xarici şəraitdə də baş verə bilər. Yəni hər bir halda özünüinkişaf üçün şərait yarandıqda belə onun həyata keçirilməsi heç də asan olmur.

Pedaqoji tədqiqatlarda (7;8;9;13) diqqəti çəkən məqamlardan biri də özünügerçəkləşdirməyə öz «Mən» ini dərk etməsi prosesi kimi yanaşmadır. Qeyd etmək istərdik ki, özünün “Mən”ini həqiqi mənada başa düşmək – sözün bütün mənalarında ona ideal baxmaq deməkdir. Mənəvi reallığın həqiqi dərki insana özünü subyektiv reallığı – özünü proyeksiya etməyə imkan verir. Pedaqojiyönlü tədqiqatlarda bu cəhətin əsas kimi götürülməsi diqqətə layiq haldır. Lakin bununla belə subyektiv reallığın özünə proyeksiya etməsinin mexanizmlərinin necə formalaşması və təşəkkülü tam aydınlığı ilə bu yanaşmalarda öz əksini tapmır. Hesab edirik ki, bunun üçün fərdin ontogenetik inkişafında özünü spesifik cəhətdən təzahür etdirən yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Başqa cür desək özünügerçəkləşdirmənin yaş xüsusiyyətlərinin və özünüinkişafın mərhələlərini bu aspektdə araşdırmaq zəruridir.

Qeyd etməyi lazım bilirik ki, inkişafın erkən mərhələlərində “özünüinkişaf – uşağın fikirləşmədən, dərk etmədən yaratdığı davranış mətnidir. Bu mətni oxuyub və ona təhrik edən böyüklərdən uşaq yalnız özü haqqında, onu öz “Mən”i haqqında məlumat alır və özünü tanıyır. Deməli hələ erkən yaş dövrlərində

uşaq özünütanıma vasitəsilə öz imkanlarını gerçəkləşdirir. Bu prosesləri sonrakı yaş dövrlərində özünürefleksiya, özünüdərk etmə, özünütərbiyə prosesləri əvəz edir.

Q.A.Çukerman (6) pedaqojiyönümdə apardığı tədqiqatda özünüinkişafın yol və vasitələrinə həsr etdiyi tədqiqat işi də ciddi maraq doğurur. Müəllif göstərir ki, böyüyən, inkişaf edən uşaqların özünü inkişafın subyektinə çevrilməsi məqamları olduqca müxtəlifdir və bunun üçün müəyyən yaş dövrü aparıcı xarakter daşıyır. Belə bir yaş dövrü kimi o yeniyetməliyi götürür və göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövründə insan özü-özünün həm inkişaf, həm də tərbiyə subyektinə çevrilir. Yəni yaş dövrü dəyişildikcə uşaqlar tədricən obyektiv qayğılarından ruhi qayğılara, daxili qayğılara keçir və özünügerçəkləşdirməyə çalışır. Bu fikirlə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Doğurdan da özünüinkişaf mürəkkəb bir proses olmaqla ontogenetik inkişafın sonrakı mərhələlərində, xüsusi ilə də yeniyetməlik yaş dövründə daha təkmil xarakter daşıyır. Bu yaş dövründə yeniyetmə öz kimliyini tanıyır, dərk edir, özünü refleksiya edir və özünügerçəkləşdirməni əsas motivə çevirir. Ancaq özünüinkişafa cəhd hələ özünügerçəkləşdirmək deyildir. Bu hələ başlanğıcdır.

Təsadüfi deyildir ki, məhz yeni-yetməlik yaş dövründə özünügerçəkləşdirmənin düzgün yolla getməməsi, onların özlərini qeyri-adekvat gerçəkləşdirməsinə gətirib çıxarır və belə davranış tərzlərinin əksəriyyəti antisosial davranışa çevrilir.

Pedaqoji aspektdə özünügerçəkləşdirmənin elementlərinin tədqiqində Azərbaycan pedaqoqlarının da rolu az olmamışdır. Doğrudur bu tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə birbaşa tədqiqat obyektinə çevrilməsə də, şəxsiyyətin formalaşmasında və təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində bu problemə toxunulmuşdur. Xüsusi ilə də özünütərbiyənin tədqiqində B.Əliyevin, K.Əliyeva, Ə.Qədirov, N.Kazımovun, Ə.Seyidovun, H.Əlizadənin, Ə.Ağayevin, A.Abbasovun, S.Quliyevin, N.Muxtarovanın, R.Mahmudovanın, F.Rüstəmovun və başqalarının sanballı tədqiqat işlərini qeyd etmək olar. Bu tədqiqat işlərində milli özünüdərk etmənin, milli tərbiyənin özünə məxsus cəhətləri araşdırılmış və özünügerçəkləşdirmədə bu elementlərin rolunun yüksək olması qənatinə gəlinmişdir.

Pedaqoji tədqiqatlarla bəhəm akmeoloji tədqiqatlarda da özünügerçəkləşdirməyə aid maraqlı faktlar ortaya çıxarılmışdır. Belə ki, B.Q.Ananyev, A.A.Boder, A.A.Der-

kaç, M.V.Kuzmina və başqaları akmeoloji aspektdə insanın özünütəkmilləşdirməsinə, gerçəkləşdirməsinə təsir göstərən amilləri tədqiq etmiş və insanın yaradıcı potensialının peşakar fəaliyyətdə gerçəkləşdirməsinin yol və vasitələrini öyrənməyə çalışmışlar. Yəni burada özünügerçəkləşdirməyə peşə seçiminin əsas atributu kimi yanaşmışlar.

Bir mühüm cəhəti də vurğulamaq lazımdır ki, akmeologiyada özünüaktuallaşdırma və özünügerçəkləşdirmə prosesinə fərdin mütəxəssis kimi potensial imkanlarının aktuallaşması, peşakar fəaliyyətə hazırlıq, təlim şəraitinə keçid kimi yanaşırlar.

Akmeoloji aspektdə özünügerçəkləşdirmə insanın zəruri hərəkət formasından şəxsiyyət yetişkənliyinə, peşakar zirvəyə yüksəlişi fonunda nəzərdən keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, özünügerçəkləşdirmə insanın yetkinliyi və peşakar qabiliyyətlərin təzahürü ilə eyniləşdirilir. Belə fikrlə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Çünki bu özünügerçəkləşdirmənin əhatə dairəsini məhdudlaşdırır. Buradan nə kimi nəticəyə gəlmək olar?

Əvvəla, qeyd etməliyik ki, özünügerçəkləşdirmə probleminin pedaqoji və akmeoloji tədqiqat predmeti kimi qoyulması onun izahı üçün yeni yanaşmaları aşkarlamağa imkan verir. Bununla belə pedaqoji yönümlü

tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə özünütərbiyə və özünütənzimləmə ilə eyniyyət təşkil edir ki, bu da təlim prosesində onun inkişaf etdirilməsini çətinləşdirir.

İkincisi, pedaqoji yönümlü tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə iki istiqamətdə—fərdin ontogenetik inkişaf prosesində və özünütərbiyənin həyata keçirilməsi üçün yol və vasitələrin tapılması istiqamətində araşdırılır.

Üçüncüsü, pedaqoji və akmioloji tədqiqatlar göstərir ki, özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif aspektləri öyrənilsə də, bütünlüklə hamı tərəfindən qəbul ediləcək konseptual yanaşma tərzı işlənilib hazırlanmamışdır. Bu özünügerçəkləşdirmənin müəkkəb strukturndan və inkişaf tendensiyalarının qeyri-müəyyənliyindən xəbər verir. Fikrimizcə elə bir yanaşma tərzı olmalıdır ki, o, insanın daxili aləminin, şəxsiyyət strukturlarının, xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı

əlaqəsini və onun həyat fəaliyyətinin mühüm sahələrində özünügerçəkləşdirməsi dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan versin. Bu yalnız özünügerçəkləşdirməyə kompleks yanaşma tərzində mümkündür.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə şəxsiyyətini özünügerçəkləşdirməsinin pedaqoji məsələləri haqqında elmi-psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, pedaqoji yönümlü tədqiqatlar sistemləşdirilmiş, pedaqoji tədqiqatlarda istifadə olunana və özünügerçəkləşdirməyə yaxın olan anlayışların təhlili verilmiş, onların fərqli cəhətlərinin metodoloji əsaları göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr təlim və tərbiyə prosesində istifadə edilə, pedaqoji psixologiya üzrə mühazirə kurslarda faydalanmaq, eləcə də özünügerçəkləşdirmənin inkişaf etdirilməsində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Həməzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
2. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. М.: Наука, 1981, 337 с.
3. Пидкасистый П.И.. Педагогика. М.: 1998, 270 с.
4. Андриенко Е.В. Феномен профессиональной зрелости учителя // Педагогика, 2002, №6, с.66-70.
5. Чернявская Г.К. Самопознание и самореализация личности. Методологические проблемы: Автореф. докт. дис. СПб.: 1994, 35 с.
6. Цукерман Г.А. Развитие учебной самостоятельности средствами школьного образования // Психологические наука и образование, Москва, 2010, № 4, с.77-89
7. Коростылева Л.А. Психология саморелизации личности: затруднение в профессиональный сфере. СПб.: Речь, 2005, 222с.
8. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Şəxsiyyətə yönümlü təhsil sistemində şəxsiyyət və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin psixopedaqoji problemləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, № 2, s. 141-148.
9. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
10. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: 2008, 479 s.
11. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası, Bakı, Maarif, 2002, 386 s.
12. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: Cəfəqoğlu, 2003, 370 s.
13. Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. М.: МГУ, 1990, 367 с.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ САМОРЕАЛИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК

АБСТРАК

В статье изучены направления исследования самореализации в контексте педагогических наук. Здесь на передний план выдвинуты отличительные черты понятия самореализации и таких понятий, как «самоусовершенствование», «саморазвитие», «самовыражение», «самоуправление» и «самовоспитание». В статье указывается, что в исследованиях, проведенных в педагогическом русле, большее внимание уделялось учебно-воспитательным вопросам и саморазвитию учащихся; в этом же аспекте исследована самореализация.

Отмечается, что такие понятия, как «самоусовершенствование», «саморазвитие», «самовыражение», «самоуправление» и «самовоспитание», в педагогических исследованиях были изучены в основном в направлении самовоспитания, самопознания и рефлексии учащихся и учителей, субъектов образования, и была определена роль данных элементов в самореализации личности. Наряду с этим были исследованы направления становления и проявления отмеченных элементов у педагогов, воспитателей, родителей, были выдвинуты на передний план пути и средства самовоспитания, его роль в формировании личности.

Анализ педагогических исследований показывает, что понятия, близкие к самореализации, были использованы в педагогике без ограничений. Так, в изысканиях и азербайджанских и зарубежных исследователей в отношении самоусовершенствования, являющегося аналогичным элементом самореализации, были однозначно исследованы пути его формирования, и этот процесс рассматривался как конечный результат самореализации. Автор приходит к такому заключению, что изучение самореализации в области педагогики не может быть исследовано вне степени влияния педагогической деятельности. Для осуществления самореализации в педагогической деятельности должны быть уменьшены нормы и табу общества, учителя в учебно-воспитательном процессе должны обеспечивать превращение цели в мотив,

создавать условия для познания соответствия желаемого возможностям.

SOME PROBLEMS OF INVESTIGATION OF SELFREALIZATION ON THE CONTEXT OF PEDAGOGICAL SCIENCES

ABSTRACT

In the article the directions of investigation in the system of pedagogical sciences of selfrealization have been features with “selfperfecting”, “selfdevelopment”, “selfexpressing”, “selfmanaging” and “selfbringing” up, have been put forward. In the article it is shown that. The investigations carried out in the pedagogical field direct the attention to issues of perfection of pupils and their selfdeveloping and selfrealization has been investigated from this aspect.

It is noted that such conceptions like “selfperfection”, “selfdevelopment”, “selfexpression”, “selfmanaging” and “selfbringing up” have been studied in the direction of “selfbringing-up”, “selfcomprehension” and selfreflection of pedagogical subjects, mainly pupils and teachers and also the role of personality’s self-realization of these elements. Side-by side with this the occurrence and formation directions of the mentioned elements in pedagogues, educators, parents are also analysed and the role of ways means of self bringing-up in the formation of the personality have been put forward.

The analyses of investigations with pedagogical direction show that the conceptions like selfrealization have been used without any limit in the science of pedagogics. Thus the analogical element of selfperfection which is the element of selfrealization were analysed not only in Azerbaijan but also in research pieces of foreign investigators monosemantically and ways of its formation have been studied and this process is appreciated as final result of selfrealization. The author has come to conclusion that learning of selfrealization in the pedagogical direction could never be taken aside from the degree of influence of the pedagogical activity. For the

realization of selfrealization in the pedagogical activity the norms and restrictions must be decreased on the societies teachers should provide changing of the aim to the motive in the tutional process and should provide the condition for the comprehension of correspondence of the desirable matter into the passivity.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 2 fevral 2011-ci ildə daxil olmuşdur.

“ÖZÜNƏNƏZARƏT SAHƏSİ” VƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ ONUN PSIXOLOJİ ROLUNUN EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

Əliyev M.S.

*ADPU-nun Ümumi psixologiya
kafedrasının baş müəllimi*

E_mail: M_a_1977@mail.ru

Açar sözlər: *özünənəzarət sahəsi, fərdi özünənəzarət, qrup özünənəzarəti*

Ключевые слова: *поле самоконтроля, индивидуальный самоконтроль, групповой самоконтроль*

Key words: *a self-control area, individual self-control, group self-control*

Azərbaycanın gələcək elmi potensialını təşkil edən tələbələrə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, tələbələrdə təlim materialına tənqidi münasibətin formalaşmasında özünənəzarətin oynadığı rolun psixoloji təhlilini vermək və tələbələrdə özünənəzarətin inkişaf etdirilməsi yollarını müəyyənləşdirmək fikrimizcə müasir təhsilin əsas paradigmalardan biridir.

Mövzunun aktuallığı. Son iyirmi-otuz ildə özünənəzarətə maraq xüsusilə artmışdır. Psixoloji ədəbiyyatda [1] bunun səbəbləri müxtəlif amillərlə izah olunur. Özünənəzarət termininin fəlsəfi, sosial, hüquqi və dini nöqteyi-nəzərdən geniş şəkildə birgə yayılması əsas səbəblərdən birincisi kimi göstərilir. İkinci səbəb Şərq ölkələrində meditasiya ustalarının bədən üzərində nəzarət və şüurun dəyişkən halları sahəsində qazanılmış nailiyyətləri ola bilər. Üçüncü səbəb stressin törətdiyi

xəstəliklərlə mübarizədə farmakoloji müalicə vasitələrinə alternativin olması əsas gətirilir. Psixoterapiyada və sağlamlıq psixologiyasında özünənəzarətin işlənilməsi və təkmilləşdirilməsi strategiyalarının qurulması cəhdləri perspektivli sahələrdən birinə çevrilməkdədir.

Özünənəzarət anlayışı psixoloji ədəbiyyatda həm geniş [2, 3, 4, 5], həm də dar [6,7] mənada işlədilir. Geniş mənada özünənəzarət özünə bütünlüklə idarəetmə proseslərini daxil edir, dar mənada isə özünənəzarət yalnız obyektin etalonla tutuşdurulması kimi xarakterizə olunur. Məhz bu yanaşmalar özünənəzarətin funksiyalarını da fərqli şəkildə təsnif etməyə şərait yaradır. Biz tədqiqatın gedişində özünənəzarətin dar mənada anlamından irəli gələn funksiyasını əsas götürmüşük.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Tədqiqatda belə bir ümumi fərziyyə əsas götürülmüşdür ki, tələbələrdə özünə-

nəzarət təzahür formalarından asılı olaraq yalnız “özünənəzarət sahəsi” yaradıldığı təqdirdə zəruri xüsusiyyətlər kəsb edir və davranışı yönəldən mexanizmə çevrilir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodikası. Tədqiqatın metodoloji əsasını müasir psixologiya elmində özünənəzarətin mexanizmləri, strukturu və təzahürləri ilə bağlı ümumi elmi müddəa və prinsiplər təşkil edir. Eyni zamanda, belə müddəaya istinad edilir ki, hər hansı bir şəxsdə özünənəzarətin formalaşması və təzahür xüsusiyyətləri yalnız fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən deyil, həmçinin xarici amillər sisteminin təsirindən, başqa sözlə, “özünənəzarət sahəsi”ndən asılıdır.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin (tələbələrdə özünənəzarət mexanizminin işə düşməsində fərdi-psixi xüsusiyyətlərin önəminin psixoloji təhlilini vermək; tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formalarını və xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq; tələbələrdə təlim materialına tənqidi münasibətin formalaşmasında özünənəzarətin oynadığı rolun psixoloji təhlilini vermək) yerinə yetirilməsi və ilkin müddəaların yoxlanılması üçün müşahidə, eksperiment, müxtəlif tipli anket və testlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın I və II mərhələlərində istifadə olunmuş konkret metodikalar aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. R.Kettelin çoxfaktorlu şəxsiyyət metodikasının (16 PF) köməyi ilə şəxsiyyət 16 fundamental cəhətdən müstəqil və psixoloji məzmunlu faktorlarla təsvir olunur. Sorğunun faktorlarının quruluşu hər bir ayrıca götürülmüş adam üçün onun şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin ehtimalı modelini əks etdirir, hansı ki, müəyyən həyatı situasiyalarda onun real davranışını proqnozlaşdırmaq imkanı verir

2. Subyektiv nəzarət səviyyəsinin öyrənilməsi metodu (SNS) effektiv şəkildə sınaılanın subyektiv nəzarət səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

3. Şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən etmək üçün bələdləşmə anketindən istifadə olunmuşdur. Metodikanın köməyi ilə şəxsiyyətin özünə, ünsiyyətə və işə olan istiqaməti üzə çıxarılır

4. Ayzenk test-sorğusu bu gün üçün ən çox istifadə olunan metodikalardan biridir. İki faktor səviyyəsində təsvir olunur: ekstraversiya-introversiya və neyrotizm

5. K.Leonqardın sorğusu xarakterin aksentuasiyasını müəyyən etmək üçün tətbiq olunur

6. Şəxsi differensial metodikası sınaılanın özünə və başqalarına münasibətinin subyektiv aspektləri haqqında özünüqiymətləndirmə əsasında qısa zaman kəsiyində zəngin informasiya əldə etməyə imkan verir

7. Emosional sferada, fəaliyyət və davranışda özünənəzarətin səviyyəsini üzə çıxarmaq məqsədilə Q.S.Nikiforov, V.K.Vasilyev və S.V.Firsovanın hazırladığı sorğudan istifadə olunmuşdur.

8. Tələbələrdə özünənəzarətin təlim fəaliyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün şəxsi anketdən istifadə olunmuşdur.

Alınmış nəticələrin riyazi – statistik təhlili SPSS Statistik 17.0 proqramı vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Eksperimentin keçirilməsi proseduru.. Tədqiqatın I və II mərhələlərində müvafiq olaraq 131 və 226 tələbə iştirak etmişdir. Sınanılanlar, əsasən, I və II kurs tələbələri olmuşdur. I mərhələ 2004-2006-cı illərdə, II mərhələ isə 2007-2008-ci illərdə aparılmışdır. Bu mərhələlərdə alınmış nəticələrin təhlili əvvəlki məqalələrdə verildiyi üçün onu işıqlandırmağı zəruri saymırıq. Eksperiment proseduru tədqiqatın III mərhələsini təşkil edir.

Tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşmasının “özünənəzarət sahəsi”nin yaradılmasından asılılığını nəzərə alsaq, ehtimalımıza görə, tələbələrdə özünənəzarət mexanizmi işə düşməyəcəkdir. Asılı dəyişən timsalında özünənəzarətin klassik meyarı sayılan etalonla tutuşdurma götürülmüşdür.

İlk olaraq, seçmə keçirilmişdir; əsasən qrup birləşmələri şəklində və fərdi olaraq 87-si qadın, 9-u kişi olmaqla 96 tələbə eksperimentdə iştirak etmişdir. Eksperiment təbii olaraq – auditoriya şəraitində dərs prosesində keçirilmişdir. Bununla da, sınanılanlar eksperimentdə suni davranma imkanları aradan qaldırılmışdır. Həmçinin sınanılanların eksperimentdə iştirak motivləri konstant xarakteri kəsb etmişdir. Tədqiqatda faktor eksperimental plandan (3X3) istifadə olunmuşdur (cədvəl 1):

Cədvəl 1

Eksperimentin planı

II dəyişən		I dəyişən		
		Asan	Orta	Çətin
Təlimat var	Y_1	$X_1 \quad F_{104}$	$X_1 \quad F_{104}$	$X_1 \quad F_{104}$
	Y_2	$X_1 \quad F_{103}$	$X_1 \quad F_{103}$	$X_1 \quad F_{103}$
	Y_3	$X_1 \quad F_{102}$	$X_1 \quad F_{102}$	$X_1 \quad F_{102}$
Təlimat yox	yoxdur	F_{101}	F_{101}	F_{101}

Plana görə, eksperimental tədqiqatı aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

– II müstəqil dəyişən: yanlış informasiyanın mövcudluğu haqqında təlimat;

– I müstəqil dəyişən: yanlış informasiyanın çətinlik səviyyəsinə görə dərəcələri;

– II müstəqil dəyişənin səviyyələri:

a) Yalnız yanlış informasiyanın mövcudluğu haqqında məlumat (Y_1),

b) Yanlış informasiyanın sayı haqqında məlumat (Y_2),

c) Yanlış informasiyanın sayı və istiqaməti haqqında məlumat (Y_3).

– I müstəqil dəyişənin dərəcələri və istifadə olunmuş informasiya aşağıdakı cədvəl 2-də təqdim olunur:

Cədvəl 2

Asılı dəyişənin səviyyələri

Informasiya	Yanlış	Doğru
II dəyişənin səviyyələri		
Asan	“Sosial inkişaf şəraiti” anlayışını elmə <u>A.N.Leontyev</u> daxil etmişdir.	“Sosial inkişaf şəraiti” anlayışını elmə <u>L.S.Vıqotski</u> daxil etmişdir.
Orta	Ən <u>qısa</u> dalğalı rəng qırmızı rəngdir.	Ən <u>uzun</u> dalğalı rəng qırmızı rəngdir.
Çətin	Şərti və ya nominal qrup dedikdə, bir-birilə real surətdə əlaqəsi <u>olan</u> , lakin müəyyən bir şərti əlamətə, məsələn cins, yaş və peşə elementinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilə bilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur.	Şərti və ya nominal qrup dedikdə, bir-birilə real surətdə əlaqəsi <u>olmayan</u> , lakin müəyyən bir şərti əlamətə, məsələn cins, yaş və peşə elementinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilə bilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur.

– Yanlış informasiyanın çətinlik səviyyəsi onun mövcud etalonlarla tutuşdurulması imkanları və vasitələri ilə müəyyən edilmişdir.

– Asılı dəyişən: yanlış informasiyanın tapılması.

Qeyd: II dəyişən yanlış informasiya bütün səviyyələr üzrə tam verildikdən sonra eksperimentator tərəfindən tədqiqatın gedişində istifadə olunur.

Bu ona görə nəzərdə tutulub ki, özünənəzarətin iş düşməsinə təsir edəcək kənar dəyişənlər nəzarətdə saxlanılsın.

Eksperiment aşağıdakı şəkildə aparılmışdır:

Mühazirənin gedişində müvafiq mövzu ətrafında danışılarkən və izahat verilirəkən yanlış informasiya adi qaydada tələbələrə deyilir və onlar bu informasiyanı dəftərlərində qeyd

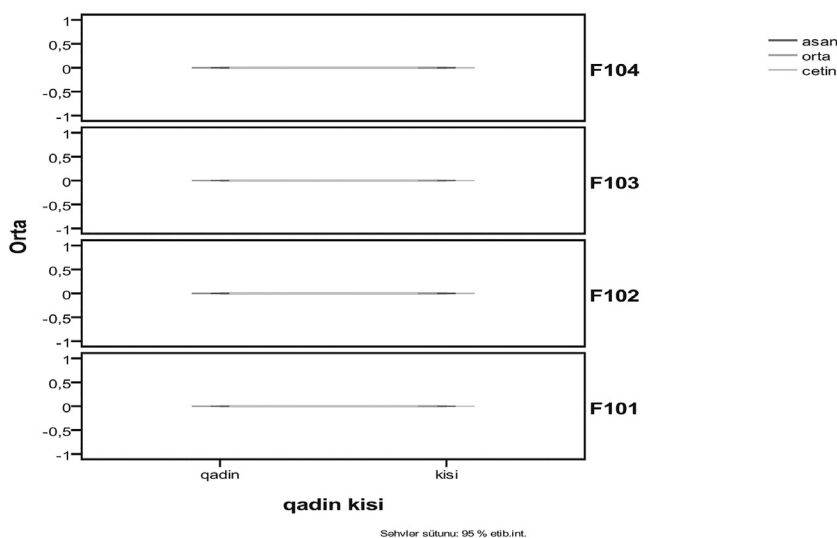
edirlər. Bu çox önəmli məqamdır. Belə ki, informasiyanın etalonla tutuşdurulması üçün zəruri şərtlərdən biridir. Şifahi qaydada informasiyanın itirilməsi və ya unudulması, ya da düzgün yada salınmaması ehtimalı meydana gəlir.

Tədqiqatın nəticələrinin təhlili və izahı. Eksperimental tədqiqatda alınmış

nəticələr fərziyyəmizi təsdiq edir. Bütün qruplar üzrə alınmış nəticələr sıfıra bərabərdir, başqa sözlə, yanlış informasiya heç bir kateqoriyada etalonla tutuşdurulub aşkara çıxarılmamışdır. Əyani olaraq alınmış nəticələr qrafik olaraq aşağıdakı cədvəl 3-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3

Eksperimentin nəticələrinin orta göstəricilərinin qruplar üzrə paylanması

Nəzarət və eksperimental qruplardakı nəticələr eyni olmuşdur. Hətta II dəyişənin istifadə olunması eksperimentin nəticələrinə ciddi təsir göstərməmişdir. Qrafikdən göründüyü kimi istər qız, istərsə də oğlan tələbələr eyni nəticə göstərmişdir.

Əsas nəticə: Tələbələrdə özünənəzarət mexanizmi təlim materialına tənqidi münasibətdə formalaşmır. Səbəb: “özünənəzarət sahəsi” yaradılmamışdır.

İzahat: Tələbələr mühazirənin onların gələcək peşə fəaliyyətində önəmini qəbul edirlər. Nəticələr cədvəl 4-də təsvir olunmuşdur. Lakin mühazirə mətninin doğruluğunu yoxlamaq əziyyətinə qatlaşmaq istəməirlər. Nəticələr cədvəl 5-də təsvir olunmuşdur. Tərəfimizdən əsas səbəbdən nəşət edən aşağıdakı əlsəbəblər önə sunulur:

1. Mühazirə mətninin yanlış ola biləcəyi ehtimalı olmur;

2. Tələbələr müəllim şəxsiyyətinə və biliyinə çox etibar edir;

3. Tələbələr üçün maraq kəsb etmir;

4. Müasir zamanda informasiyanın mahiyyətini anlamırlar.

Aşağıda cədvəl 4–də tərəfimizdən hazırlanan anketin 11-ci sualı (“Sizə deyilən mühazirənin keyfiyyətindən

gələcək uğurunuz asılıdır mı?”) üzrə statistik göstəricilər verilmişdir. Suala “hə” cavabını vermiş eksperimentdə sınaılan tələbələrin sayı 55-dir (52,4%). Eksperimentdə iştirak edən tələbələrdən cəmi 16-sı (15,2%) “yox” cavabını vermişdir.

Cədvəl 4

A_11					
		Tezlik	Faiz	Valid faiz	Kumulyativ faiz
Valid	Hə	55	52,4	57,3	57,3
	Demək çətindir	25	23,8	26,0	83,3
	Yox	16	15,2	16,7	100,0
	Cəmi	96	91,4	100,0	
Ötürülmüş	Sistem tərəfindən ötürülmüş	9	8,6		
Cəmi		105	100,0		

Aşağıda cədvəl 5–də anketin 3-cü sualı (“Mühazirəni yazdıqdan sonra onun düzgünlüyünü yoxlayırsınız mı?”) üzrə statistik göstəricilər verilmişdir. Suala “hə” cavabını vermiş eksperi-

mentdə sınaılan tələbələrin sayı cəmi 5-dir (4,2 %). Eksperimentdə iştirak edən tələbələrdən cəmi 44-ü (41, 9%) “yox” cavabını vermişdir.

Cədvəl 5

A_3					
		Tezlik	Faiz	Valid faiz	Kumulyativ faiz
Valid	Həmişə	5	4,8	5,2	5,2
	Bəzən	47	44,8	49,0	54,2
	Heç vaxt	44	41,9	45,8	100,0
	Cəmi	96	91,4	100,0	
Ötürülmüş	Sistem tərəfindən ötürülmüş	9	8,6		
Cəmi			100,0		

Alınmış nəticələr onu göstərir ki, anket vasitəsilə əldə etdiyimiz nəticələrlə eksperimentdə alınmış nəticələr arasında müsbət korrelyasiya vardır.

Eksperiment nəticəsində əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı müddəalarla ümumiləşdirə bilərik:

– Tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşmasında özünənəzarət mexanizminin işə düşməsi materialın etalonla tutuşdurulması prosesində baş verir.

– Tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşması prosesində özünənəzarət mexanizminin işə düşməsində onların fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri aparıcı rola malik deyil;

– Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşması daha çox sosial və mental

faktorlarla əlaqədardır;

– Tələbələrdə özünənəzarət mexanizminin işə düşməsi “özünənəzarət sahəsinin” yaradılmasından asılıdır;

– “Özünənəzarət sahəsi” fərdi və qrup olmaqla iki formada təzahür edə bilər. Fərdi özünənəzarət sahəsi qrup özünənəzarəti sahəsindən daha çox asılıdır;

– Tələbələrdə özünənəzarət anlayışının qavranılması ilə onun konkret tətbiqi arasında kəskin ziddiyyət vardır.

– “Özünənəzarət sahəsi” fenomeni daha dərin tədqiqatlarla öyrənilməli və onun eksperimental tədqiqi perspektivləri müəyyən edilməlidir.

Məqalə ADPU-nun “Pedaqogika və psixologiya” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 6).

Ədəbiyyat:

1. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с: ил.

2. Сёлли Дж. Основы общедоступной психологии и ее применения к воспитанию. СПб., 1908. – 328 с.

3. Кувшинов Н.И. Влияние повторных упражнений на самоконтроль учащихся в производственном обучении // Вопросы психологии. 1961, № 2. – 17-22 с.

4. Собиева Г.А. Формирование навыков самоконтроля у учащихся начальных классов на уроках русского языка // Вопросы психологии. 1964. № 2. – 49-56 с.

5. Лында А.С. Дидактические основы формирования самоконтроля в процессе самостоятельной учебной работы учащихся. М., 1979. – 158 с.

6. Ительсон Л.Б. Об особенностях формирования самоконтроля при производственном обучении //

Вопросы психологии. 1961. № 2. – 5-16 с.

7. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека. Л.:Изд-во Ленинградского Университета, 1989. – 192 с.

8. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007.

«ПОЛЕ САМОКОНТРОЛЯ» И ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РОЛИ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Выявить у студентов как будущего научного потенциала Азербайджана формы выраженности и особенности самоконтроля, анализировать психологическую роль самоконтроля в формировании критического отношения у студентов к учебному материалу и определить пути развития самоконтроля у студентов, по нашему мнению, основная парадигма современного образования. У студентов самоконтроль начинает обладать важными особенностями в зависимости от форм выраженности только, если создать «поле самоконтроля» и становится механизмом направляющим поведение. В ходе поискового исследования были использованы современные методики психологии. Был проведен поисковый и подтверждающий эксперимент. В результате проведенного эксперимента была подтверждена гипотеза исследования. Между результатами анкетного опроса и эксперимента установлена позитивная корреляция. Был выявлен факт, что студенты в целом понимают значимость самоконтроля, но не используют его в своей учебной деятельности. «Поле самоконтроля» проявляется в индивидуальной и групповой форме. Индивидуальный самоконтроль больше зависит от группового самоконтроля. «Поле самоконтроля» должен изучаться более объективными исследованиями и важно определить перспективы его экспериментального изучения

**«A SELF-CONTROL AREA» AND EXPERIMENTAL
STUDY OF ITS PSYCHOLOGICAL ROLE IN THE LEARNING
ACTIVITIES OF STUDENTS**

To reveal at students as future scientific potential of Azerbaijan of the form of expressiveness and feature of self-control, to analyze a psychological role of self-control in formation of the critical relation at students to a teaching material and to define ways of development of self-control at students, in our opinion, the basic paradigm of modern education. At students the self-control begins to have important features depending on the forms of expressiveness only if you create «a self-control area» and becomes the mechanism directing behavior. During the exploratory study used modern methods of psychology. Was conducted exploratory and confirmatory experiment. As a result of this experiment confirmed the hypothesis of the study. Between the results of the questionnaire and the experiment set a positive correlation. Has revealed the fact that students generally understand the importance of self-control, but do not use it in their learning activities. «A self-control area» is expressed in the form of individual and group. Individual self-control depends more on the group of self-control. «A self-control area» should be studied more objective research and it is important to determine the prospects for its experimental study

Məqalə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika və psixologiya fakultəsinin Elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqaə redaksiyaya 28 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ŞAĞIRDLARIN ÖZÜNÜDƏRKETMƏSİNƏ AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN TƏSİRİNİN EKSPERİMENTAL-PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Abbaszadə S.Ə.

*BDU-nun psixologiya
kafedrasının dissertantı*

E-mail:samedabbaszadə@mail.ru

Açar sözlər: *şagird, ailə, məktəb, özünüdərkətmə, münasibət, keyfiyyət, şəxsiyyət.*

Ключевая слова: *ученик семья, школа, самопознание, отношение, качества, личность*

Key words: *a pupil, family, a school, selfconsoderation, attitude, quality, personality*

Ailə özünəməxsus struktura malik mürəkkəb bir sistemdir. Ailədə baş verən hər hansı bir kəmiyyət və keyfiyyət dəyişməsi şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına hərtərəfli şəkildə təsir göstərir.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ailə üzvləri arasında olan münasibət, mövcud atmosfer şəxsiyyətin ailədə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, mənəvi təkamülündə mühüm rol oynayır(3,s.25).

Məktəb həyatı ilə bağlı onu qeyd etməliyik ki, bu gün dövlət gənc nəslin tərbiyəsi işlərinə kifayət qədər vəsait ayırır ki, cəmiyyət üçün sağlam şəxsiyyət böyütsün. Bu zaman əsas məqsəd kamil və özünüdərkətmə qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Elə bir şəxsiyyət ki, o müasir tələblərə cavab vermiş olsun. Bu baxımdan ailə insanların tərbiyə-

sində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, övladlarına ilkin tərbiyə verən ailələr onları sonra məktəblərə göndərir və məktəblərdə təhsil alarkən həmin proses davam edir, şəxsiyyət getdikcə sosiallaşmağa başlayır. Bununla belə həmin prosesin baş verməsi o qədər də sadə deyil, əksinə onlar ictimai və mədəni baxımdan olduqca mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə ki, məhz həmin təlim və tərbiyyə prosesində şagirdlərin şəxsiyyəti formalaşır. Buna görə də məktəb həyatının düzgün təşkili və onlarda müvafiq islahatların ardıcıl aparılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir (4,s.26).

Məktəb həyatı deyəndə elə şərait nəzərdə tutulur ki, həmin şəraitdə məqsədyönlü, təşkil olunmuş təlim fəaliyyətində biliklər əxz olunur, şəxsiyyət hərtərəfli formada inkişaf edir, onların hüquq və maraqları başa salınır.

Ailə həyatında və məktəbdə əxz olunan əsas şəxsiyyətin inteqral keyfiyyətlərindən biri də özünüdərkətmədir. Bu elə bir keyfiyyətdir ki, fərd onu şəxsən özü yiyələnməlidir. Özünüdərkətmə sosial hadisədir və ictimai münasibətlər vasitəsilə əxz olunur. Bu fenomeni tədqiq edən məşhur alim Karl Rocersin fikrincə hər bir fərd özünün əldə etdiyi təcrübələr sayəsində nəticələr çıxarıb onları qiymətləndirir. Bu idrakı proseslər nəticədə insanın özü haqqında təsəvvürlərini dərk edir.

Özünüdərkətmə problemini araşdırmağa çalışan tədqiqatçı Labburen və onun həmkarları (1991) 14–18 yaşında olan 4100 nəfər yeniyetmə arasında valideynləri tanınmış olan, kifayət qədər cəmiyyətdə nüfuzu olan uşaqları seçərək onlar üzərində tədqiqat apararaq gördülər ki, onlar başqa yeniyetmələrdən fərqlənir. Həmin araşdırma göstərdi ki, övlad tərbiyəsində istifadə edilən metodların obyektivliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərdi ki, ailələrdə sərbəst olan yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesi yaxşı gedir. Onların təhsil səviyyəsi, ictimai işlərdə zəif iştirak etmələri də bu araşdırmaların nəticələri həm də onu göstərdi ki, valideyn diqqətindən kənardan qalan yeniyetmələr ictimai etimad qazanmır, nüfuz sahibi olmur, davranışlarında müəyyən problemlər özünü göstərir

Herz və Kolon (1999) ləyaqətlə valideyn davranışı arasındakı əlaqələri araşdırarkən məlum olmuşdur ki, yeniyetmələr özlərindən böyüklərdən dərs alanada özlərini də böyüklər kimi aparır. Valideyndən düzgün tərbiyə almayan yeniyetmələrin ləyaqət hissi də aşağı olur. Bu araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, sərt tərbiyə, güclü nəzarət, əzizləmə, uşaqların işlərinə qarışma, hər şeyə qadağa qoyma, onların azadlıqlarını, sərbəstliklərini məhdudlaşdırma yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesini zəiflədir.

Derton və Şeri və Şirsi (1997) də öz tədqiqatlarında göstərmişlər ki, valideyn, məktəb və müəllimlər elə bir mühit yarada bilər ki, yeniyetmələr həmin şəraitdə dostluq, səmimiyyəti hiss edə və bu da onlarda gələcək haqda müsbət təsəvvür yarada bilər. Bu tədqiqatda yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb mühüm amil kimi qəbul edilir və göstərilir ki, ictimai düşüncənin formalaşmasına, özünüdərk prosesinə onun ciddi təsiri var. Məhz bu yönümdə aparılmış tədqiqatların metodoloji prinsiplərinə istinad edərək tədqiqatda əsas məqsəd ailə və məktəb həyatının müxtəlif parametrlər üzrə yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirinin psixoloji məsələlərini araşdırılmışdır. Tədqiqatda bir tərəfdən ailə şəraiti və məktəb həyatındakı proses öyrə-

nilir və həmin mühitdə yeniyetmələrin özünüdərkətmə prosesi və onların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri müəyyənləşdirilir. İkinci tərəfdən də psixoloqların, pedaqoqların və s. diqqətini ailə mühitinə cəlb etməklə diqqəti bu prosesdə özünü göstərən problemlərə yönəlməkdir. Bu tədqiqatın materialları təhlil edilərkən iki metoddan istifadə olunmuşdur. Müvafiq tədbirlər görüldəndən sonra məlumatlar toplanmış və sonra ailə və məktəb həyatı, onların şagirdlərin özünüdərk prosesinə təsiri öyrənilməyə başlandı. Əldə olan materiallar, miqyaslar, fərziyyələr tədqiqatda yoxlanıldı. Birinci və ikinci fərziyyələrdə Pirson əlaqə əmsalı götürüldü. 4 və 3-cü fərziyyələrdə Varanes təhlilləri və 5-ci fərziyyədə t sınaq üsulu qəbul

olundu. Eləcə də etibarlılıq üçün Luin sınaq metodundan istifadə olundu.

Tədqiqatdan alınan nəticələr təhlil edildi və nəticədə əsas hədəf olan budur ki, gələcəkdə əldə olunan nəticələrdən istifadə olunsun və hadisələr əvvəldən proqnozlaşdırılsın. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün əldə olan statistik nəticələrdən istifadə edilmiş və kiçik qruplardakı nümunələri sonra böyük qruplarda tətbiq etməyə başladıq. (Dilavər 1376). Bütün bu izahları nəzərə alaraq bu tədqiqatda belə bir fikir irəli sürülür ki, əlaqə əmsalı, t sınağı, Varyaneş təhlilləri, Luin sınaqları istifadə olunmalıdır.

Pirson əlaqə əmsalı müxtəlif ölçü qiymətləri arasında və ailə həyatının, tələbələrin özünüdərkətməsinin qiymətləndirilməsi.

Cədvəl 1.

Nö	Ailə həyatının ölçüləri	Özünüdərkətlə əlaqə əmsalının miqdarı	əhəmiyyətli dərəcəsi	say
1	əlaqə	0/45	0/000	378
2	aydın	0/26	0/000	348
3	dəyərlərin təzadı və üstünlüyü	-0/008	0/88	348
4	mədəni-intellektual dəyərlər	0/23	0/000	348
5	əyləncə və istirahət	0/34	0/000	348
6	dini etiqad	0/24	0/000	348
7	təşkilatçılıq	0/40	0/000	348
8	ictimaiyyətçilik	0/44	0/000	348
9	zəhəri nəzarət mənbəyi	0/45	0/000	348
10	ailə sınaqları	0/46	0/000	348
11	ailə adətlərinin qırılması	0/28	0/000	348
12	sərbəstlik	0/39	0/000	348
13	ailəyə bağlılıq	0/32	0/000	348
14	ailədə sərt adətlər	0/35	0/000	348
15	səmimiyyət	0/15	0/000	348

1-ci cədvəldəki əlaqə əmsalının nəticələri bir daha göstərir ki, 15 me-yardan 13 hal özünüdərketmə prosesinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin on beş ölçü vahidindən yalnız iki variantı: təzad və səmimiyyət özünüdərketmə prosesinə mənfi təsir göstərmir.

1-ci cədvəldə ailə həyatının özünüdərketmə prosesi ilə əlaqədar olması Pirsun əlaqə əmsalı ilə müəyyənləşdirildi. Əldə olunan nəticələr eyni zamanda 2-ci cədvəldə öz əksini tapdı.

Şagirdlərin özünüdərketmə prosesinin ailə mühiti ilə əlaqəsinin Pirsun əmsalı ilə təyini.

Cədvəl № 2

Dəyişkən statistik xüsusiyyətlər	N say	X orta	S meyar	S ² Varyaneş	r əlaqə əmsalı	r ² Təyin əmsalı
Ailə mühiti	378	213/97	19/68	387/30	0/62**	0/3844
Özünüdərək	378	298/9	34/11	1163/49		

$$P = <0/01$$

Bu cədvəl göstərir ki, şagirdlərin özünüdərki ilə ailə mühiti arasındakı əlaqə $r=0/62$ – dir. Alfa səviyyəsində bu 0/01 olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də $r^2=0/3844$ ədədi göstərir ki, Varyaneş qiymətləndirməsinin 39%-i tələbələrin özünüdərketməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, qeyd etmək olar ki, 1-ci və 2-ci cədvəllər tədqiqatın ilkin fərziyyələrini təsdiq edir.

İkinci fərziyyə: ailə mühiti ilə şagirdlərin özünüdərketmə prosesi arasında vardır.

Tədqiqat zamanı ikinci fərziyyənin yoxlanılmasında da Pirsunun əlaqə əmsalından istifadə olunmuşdur. Bu fərziyyələrin qıca icmal 3-cü cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Şagirdlərin özünüdərək prosesinin məktəb həyatı ilə əlaqəsinin Pirsun əlaqə əmsalı ilə təyini.

Cədvəl № 3

Dəyişkən statistik xüsusiyyətlər	N say	X orta	S meyar	S ² Varyaneş	r əlaqə əmsalı	r ² Təyin əmsalı
Məktəb mühiti	378	96/65	21/05	443/10	0/31**	0/0961
Özünüdərək	378	298/91	34/11	1163/49		

$$P = <0/01$$

Bu cədvəl göstərir ki, şagirdlərin özünüdərkətməsi ilə məktəb həyatı arasındakı əlaqə $r=0/31$ – dir. Alfa səviyyəsində bu 0/01 olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də $r^2=0/0961$ ədədi göstərir ki, Varyas

neş qiymətləndirməsinin təqribən 10%-i tələbələrin özünüdərkətməsində mühüm rol oynayır.

Müxtəlif siniflərdə qız şagirdlərin özünüdərkətmə prosesinin ailə və məktəblə əlaqəsinə dair Varneş təhlilləri.

Cədvəl 4

Dəyişmə mənbəyi	Ümumi kvadrat	Azad dərəcə	Orta kvadrat	F	əhəmiyyətli səviyyə
Ailə mühiti	148/19	2	74/09	0/16	0/84
Məktəb mühiti	4755/63	2	2377/81	4/65	0/01
Özünüdərk	38/71	2	19/35	0/01	0/98

4-ci cədvəldən məlum olur ki, müxtəlif siniflərdə ailə həyatı ilə özünüdərkətmə arasında fərqlər o qədər də çox deyil. F müşahidə göstəricisi $F=0/16$ -dir və bu da F-dən az deməkdir. Bununla belə üçüncü siniflərdə özünüdərkətmə ilə ailə həyatı arasın-

da müəyyən əlaqə mövcuddur. Çünki həmin qrafada F müşahidəsi $F=4/6$ -dir və bu da cədvəldəki F həcmindən çoxdur.

Müxtəlif siniflərdə oxuyan oğlan şagirdlərinin özünüdərkətmə prosesinin ailə və məktəblə əlaqəsinə dair Varneş təhlilləri.

Cədvəl 5

Dəyişmə mənbəsi	Ümumi kvadrat	Azad dərəcə	Orta kvadrat	F	əhəmiyyətli səviyyə
Ailə mühiti	1872/30	2	936/15	3/24	0/04
Məktəb mühiti	3054/00	2	1527	5/08	0/008
Özünüdərk	12679/33	2	6339/66	6/161	0/003

5-ci cədvəldən məlum olur ki, oğlanların özünüdərk prosesinin ailə və məktəb əlaqəsi müxtəlif siniflər üzrə fərqlidir. Buna görə də özünüdərk prosesini ailə və məktəb həyatı ilə əlaqəsinin özü də üç oğlan qrupu üzrə aparılmışdır. Əldə olan nəticələri irəli sürülən dördüncü fərziyyəni də təsdiq edir.

Beşinci fərziyyə: qız və oğlan şagirdlərin özünüdərkində ailə və mək-

təb həyatı ilə əlaqəsi fərqlidir.

6-ci cədvəldə t sınağı qızların və oğlanların özünüdərkində məktəb və ailə həyatının müqayisəli təhlili verilir.

Alınmış nəticələr göstərir ki, qızların və oğlanların özünüdərk prosesinin ailə və məktəb həyatı ilə əlaqəsi orta qiymətlər baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dəyişmə	T	Azad dərəcə	Ortalıqlar arasında fərq	əhəmiyyətli səth
Ailə mühiti	-2/05	309	4/64	0/04
Məktəb mühiti	-0/48	309	1/18	0/62
Özünüdərk	-3/72	309	14/52	0/00

Tədqiqat zamanı Pirson əlaqə əmsalı vasitəsilə müəyyən olmuşdur ki, ailə həyatı ilə bağlı on beş amil və onlardan on üçü isə özünüdərk prosesində müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Yalnız iki təzadlar və özünəqapanma mənfi amil kimi qiymətləndirilmişdir.

Elə birinci sınaq fərziyyəsində də ailə həyatı ilə bağlı özünüdərk əlaqə əmsalında prioritet hesab edilir. Əldə olunan nəticələrdən aydın olur ki, bu iki faktor arasında dəyişmələr yüksək səviyyədədir $r=0/62$ kimi verilir, bu da alfa səviyyəsi ilə $0/01$ deməkdir beləliklə əldə olan əlaqə əmsalı $r^2=0/3844$ –dir bu da şagirdlərin ailə mühiti ilə bağlı özünüdərk etməsinin 39%-ni təşkil edir.

Aparılan tədqiqatda belə bir fakt da ortaya çıxdı ki, yeniyetmələrin şəxsi həyatına müdaxilə etmək, onların sərbəstliyini məhdudlaşdırmaq, onları daim nəzarət altında saxlamaq mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Əksər tədqiqatçılar yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə həyatının mühüm rol oynaması faktını qəbul edirlər. Həqiqətən də ailə mühiti

və ailə münasibətləri şəxsiyyətin formalaşması üçün ilkin bazadır. Şəxsiyyətin düzgün istiqamətdə formalaşması özünüdərk etmə prosesi və müsbət istiqamətdə təsir göstərir.

Həcmi (2004) də tədqiqatlarında yazır ki, təhsil ictimai bacarığı əmələ gətirir və bu işdə məktəb mühiti mühüm rol oynayır.

Bu zamanı yeganə fərq ondadır ki, qızlar müxtəlif siniflərdə düşüncələrini məktəblə fərqli surətdə əlaqələndirilər. Qızlar birinci, ikinci və üçüncü siniflərdə xüsusi yaş dövrü yaşayırlar və bu üç il müddətində sürətli təkamül yolu keçirlər. Buna görə də ailə həyatı İran kimi ölkələrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin yaş dövründə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb həyatı mühüm rol oynadığından siniflər üzrə onların özünüdərk etmə prosesində də fərqli cəhətlər özünü göstərir. Həmin yaşda qızlarda məktəb həyatı müxtəlif cür təəssüratlar yaradır. Belə ki, həmin siniflərdə keçirilən dərslər mövzuları da bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir, bu da qız şagirdlərdə xüsusi bilgilər yaradır.

Beləliklə, bütün bunlar ona səbəb olur ki, müxtəlif siniflərdə şagirdlərin məktəblə bağlı düşüncələrində fərqli cəhətlər meydana çıxır.

Varyanes metodundan alınan nəticələr göstərir ki, məktəb və ailə həyatı müxtəlif siniflər üzrə götürəndə oğlanların düşüncəsinə fərqli formada təsir edir. Belə ki, birinci, ikinci və üçüncü siniflərdə oğlanların düşüncəsi fərqli olur. bütün bunlarla yanaşı, ailə və məktəb həyatı oğlanların düşüncəsinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir.

Lviz və Timuti (1998) də öz tədqiqatlarında qeyd etmişlər ki, şagirdlərin düşüncəsinə ailə və məktəb həyatının təsiri böyükdür.

Eləcə də Şaven və Qalacer (1996) öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, ilkin siniflərdə şagirdlər problemlərin həlli bacarıqlarına, ictimaiyyətçilik kimi keyfiyyətlər əxz edirlər və həmin keyfiyyətlər tələbələrin özünüdərək prosesinə ciddi təsir göstərir.

S.La və Kəvak Liyank (1992) da Pur Əbdəlinin (1381) tədqiqatlarında göstərmişlər ki, ailə həyatı ilə şəxsi düşüncə arasında əlaqə var. Bu əlaqə müxtəlif siniflər üzrə fərqli xarakter daşıyır. Danlup (2001) Lamburen və həmkarları (1991) və Herz və Qulun (1999) bu nəticəyə gəlmişdir ki, ailə və məktəb həyatı birbaşa şəxsi düşüncə ilə əlaqədardır. Bu əlaqə müxtəlif siniflər üzrə fərqlidir. Varyaneş nəzəriyyəsinə əsasən də oğlan uşaqlarının

müxtəlif siniflər üzrə düşüncələrində ailə və məktəb həyatı ilə əlaqə fərqli əlamətə malikdir. Oğlanlar yaşlaşdıqca onlarda özündə razılıq hissi inkişaf edir və onlar daha çox dostlarının, yaşıdlarının dedikləri ilə oturub-dururlar. Bütün bunlara baxmayaraq birinci siniflərdə şagirdlərin düşüncəsi ikinci sinifdəkindən və üçüncü sinifdəkindən kəskin surətdə fərqlənir. Yuxarı siniflərdə artıq oğlanların düşüncəsinə yaşıdlarının təsiri artır. Eləcə də müxtəlif siniflərdə yeniyetmələrin məqsədi də dəyişir və buna məktəb mühüm təsir göstərir. Belə ki, birinci sinifdə onların müəyyən məsələdə mövqeyi bir idisə ikinci sinifdə artıq onların fikirləri fərqli olur. Buna birbaşa məktəb təsir edir və şagirdlərin düşüncəsinin formalaşmasına məktəb həyatının təsiri ilbəil artır.

Əldə olan nəticələr göstərdi ki, təsəvvürü onu təsdiq edir ki, qız və oğlan şagirdlərin ailə və məktəb həyatı ilə bağlı düşüncələri də fərqlidir. Bu da birbaşa onlarda fərqli düşüncə tərzini formalaşdırır.

Bu fərqli cəhətləri cinsi xüsusiyyətlərlə də əlaqələndirmək olar. Bu faktı müxtəlif sahələr üzrə tədqiqatçılar da təsdiq edirlər və qeyd edirlər ki, cinsi xüsusiyyətlər düşüncəyə mühüm təsir göstərir. Psixoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, qızlar və oğlanları arasında fərqli düşüncələr

onların cinsi yetkinlikləri ilə bağlıdır

Lehi (1981) öz tədqiqatlarında göstərir ki, oğlanlarda amiranəlik güclü olur. Qızların psixologiyasında isə ideal kişi atasına oxşayan, oğlanlarda isə ideal qadın anasına oxşayan qadınlardır.

Məbuya (1995) öz tədqiqatlarında göstərir ki, ibtidai məktəb şagirdlərində düşüncə daha çox valideyn münasibətlərinin təsiri ilə formalaşır.

Litovski və Dusek (1985) öz tədqiqatlarında qeyd edirlər ki, övladlarda özünüdərək prosesinin inkişafına onların tərbiyəsi təsir edir. bu məsələdə oğlan və qızların fərqli xüsusiyyətləri var. Belə ki, onlarda ləyaqət hissi, səmimiyyət formalaşır, eləcə də mənfi keyfiyyətlər olan təkəbbürlük kimi hallar yaranır. Bütün

bunlardan belə nəticə çıxara bilərik ki, düşüncənin formalaşması istər qız olsun, istərsə də oğlan bir qayda gedir və onlarda ləyaqət hissi ilə bərabər, həm də özündən razılıq, təkəbbür yaranır.

Çinari (1379) öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, valideyn tərbiyəsi övladların düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu da müsbət mənada onların özünüdərək etmə prosesinə ciddi təsir göstərir. O qeyd edir ki, özünüdərək etmə prosesində cinsi amilin rolu böyükdür və oğlanlara nisbətən qızlar daha çox valideyn tərbiyəsinə meyilli olur. Bununla belə, valideyn tərbiyəsinin övladların özünüdərək etmə prosesinə təsiri araşdırılarkən cinsi fərq heç də müşahidə olunmadı.

Ədəbiyyat:

1. P.Lari. Şəxsiyyətin psixologiyası, Tehran, 1989, 50 s. (fars dilində)

2. P.Məhəmməd. Tehran şəhər ali məktəblərində üçüncü kurs tələbələrində özünüdərək prosesi. (diplom işi), Tehran, 2004, 56 s. (fars dilində)

3. K.Cəməli, Haradan başlayaq? Tehran, 1999, 150 s. (fars dilində)

4. Ç.Məhin. Valideyn tərbiyəsi və özünüdərək. Təbriz, diplom işi, 1998, 61s.

5. Dilavər Ə. Psixologiya və pedaqogikada ehtimallar. Tehran, 1995, 2005, 125s.

6. D.Əli. Sosoilogiyada nəzəri fikirlər. Tehran, 1996, 96 s.

7. Ə.Əqdəs Şagirdlərin ailədə rəftarı. Təbriz, diplom işi, 1998, 53s.

8. M.Zəhra. Şagirdlərin təhsili və özünüdərək. Təbriz, diplom işi, 1998, 53s.

9. E.Nəcmələddin 1375. Yeniyetmələrin ailə mühiti və ictimai mühiti. Təbriz, diplom işi, 1998, 45s.

10. H.Osman. Tələbələrin özünüdərək prosesi Təbriz, diplom işi, 1998, 45s.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СЕМЬИ И ШКОЛЫ НА САМОПОЗНАНИЕ УЧАЩИХСЯ

ABSTRAKT

В статье изучается влияние семьи и школы на самопознание учащихся. Автор, систематизируя факторы, влияющие на самопознание учащихся, анализирует исследования, проведенные в этой области, и на основе данной методологической базы проводит экспериментально-психологическое исследование. В исследовании были использованы различные математико-статистические методы. С помощью коэффициента связи Пирсона было установлено, что тринадцать факторов из пятнадцати, связанных с семейной жизнью, могут быть оценены как положительный случай в процессе самопознания. Из полученных результатов становится ясно, что изменения между двумя факторами, обладающими противоположным статусом, находятся на высоком уровне, что составляет высокий процент самопознания учащихся, связанных с семейной средой. По мнению автора, вмешательство в личную жизнь подростков, ограничение их свободы, постоянное держание их под контролем могут привести к негативным последствиям. И действительно, семейная среда и семейные отношения являются первичной базой для формирования личности. Родительское воспитание играет важную роль в формировании мышления детей, и оно благотворно влияет на процесс их самопознания. Исследование автора показало, что в процессе самопознания пол играет большую роль и по сравнению с мальчиками девочки больше склоняются к родительскому воспитанию. Вместе с тем при исследовании влияния родительского воспитания на процесс самопознания детей, не были выявлены элементы, имеющие серьёзное значение в половых различиях. Автор в конце пришел к такому выводу, что формирование личности в правильном направлении вырабатывает почву для позитивного и адекватного становления самопознания.

**EXPERIMENTAL-PSYCHOLOGICAL RESEARCH
OF THE INFLUENCE OF A FAMILY AND A SCHOOL
TO THE SELF-KNOWLEDGE OF SCHOOLCHILDREN**

ABSTRACT

Here is being investigated the influence of the family and school to the self-knowledge of schoolchildren. The author is systematizing the facts, influencing to the self-knowledge of pupils, analyzing the researches, done in this field, and on the basis of this methodological basis carried out experimental-psychological researches. There were used various mathematico-statistical methods. With the help of the coefficient of person is tie there were established that thirteen factors out of fifteen dealing with family life can be estimated as a positive case in the process of self-knowledge. As a result of obtained results one can understand that the changes between two factors having got some contrary status is at a high level, which makes a high percentage of self-knowledge of pupils connected with the family environment. For author interference to the personal life of a youngster, limitation of their liberty, constantly keeping them under some control may bring to some negative consequences of course. And in reality, family environment and family relations are the first bases for the formation of a personality. Parental upbringing plays an important role in the formation of the thinking of children, and it beneficially influences to the process of self-knowledge. The researches of the author shows that in the process of self-knowledge sex plays great role and in comparison with boys, girls more often yield to the parental upbringing. And the same time while investigating the influence of parental upbringing to the process of self-knowledge of children there were not any elements having some serious value in set varieties. In the end the author is coming to a conclusion that the formation of a personality in a right way prepares necessary ground for positive and the adequate establishing of self-knowledge of course.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə 07 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

HEMODİALİZ QƏBUL EDƏN XƏSTƏLƏRİN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

İmanova Ş.R.

BDU-nun klinik psixologiya üzrə magistrantı

E_mail: ulker_imanova@mail.ru

Açar sözlər: Hemodializ xəstələri, xroniki böyrək çatışmazlığı, dializ, psixoloji problemlər, depressiya, təşviş, davranış pozuntuları, uyğunlaşma çətinlikləri, cinsi problemlər

Ключевая слова: Гемодиализные больные, хроническая почечная недостаточность, психологические проблемы, диализ, депрессия, беспокойство, нарушение поведение, трудности в адаптации, половые нарушения.

Key woords: hemodialysis patients, chronic renal failure, dialysis, psychological problems, depression, worry, behavioral, difficulties in adapting, sexual violation.

Müasir dövrümüzdə xəstəlikləri bioloji və psixoloji pozuntuları olan xəstəliklər ideyası ilə qruplaşdırmaq düzgün hesab edilmir. Xəstəliklərin əksəriyyəti fiziki çətinliklərlə yanaşı xəstələrin normal həyat fəaliyyətlərinə mənfi təsir edir, psixoloji, sosial və maddi çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Xroniki xəstəliklər zamanı isə yaranan psixoloji problemlər bioloji problemlərlə eyni səviyyədə olur. Bunun üçün də xroniki xəstələrdə müalicə həm tibbi, həm də psixoloji istiqamətdə aparılmalıdır.

Xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyi müasir dövrümüzdə çox geniş yayılmış xroniki xəstəliklərdən biridir. XBÇ zamanı yaranan psixoloji

problemlər demək olar ki, bioloji problemlərlə eyni səviyyədə yaşanır. XBÇ xəstəliyi orqanizmində ən mühüm funksiyaları həyata keçirən böyrəklərin öz funksiyasını həyata keçirmək qabiliyyətini itirməsi ilə yaranır. Bu zaman orqanizmdə su və elektrolit tarazlığı pozulur, zərərli maddələr qanda toplanmağa başlayır. Xəstə ya az miqdarda idrara çıxır, ya da heç çıxa bilmir. Qanda kreatin, fosfor və s. bu kimi maddələrin miqdarı artır və tibbi cəhətdən çətin problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu problemlər xəstələrin ölümünə səbəb ola biləcək səviyyədə ciddi problemlərdir. Bu xəstəliyin müalicəsində 2 istiqamət mövcuddur.

1. Böyrək transplatasiyasıdır. Bu proses çox çətinliklə başa gələn bir prosesdir və bahalı əməliyyatdır. Bunun üçün də çox az xəstələr böyrək transplatasiyası edə bilirlər.

Dializ əməliyyatıdır. Dializ 2 cür olur. Prenotorial dializ və hemodializ. Hemodializ bütün dünyada ən çox istifadə olunan üsuldur. Hemodializ zamanı xəstələrin qanı xüsusi aparat vasitəsilə təmizlənir. Bu proses həftədə 2-3 dəfə olmaqla 3-4 saat müddətinə aparılır. Bundan əlavə pəhriz saxlanılır və dərman müalicələrində qəbul olunur.

Xroniki böyrək çatışmazlığı xəstələrdə psixoloji və sosial cəhətdən çoxsaylı problemlərin yaranmasına səbəb olur. Xəstələr öz xəstəlikləri səbəbilə bir sıra itkilər vermək məcburiyyətində qalır. Hemodializ qurtardığı həyatın bütün axarını dəyişir. Hemodializ xəstələrin fəaliyyət sferalarını, müstəqilliklərini, sosial həyatlarının məhdudlaşmasına səbəb olur. Bunun üçün də hemodializ xəstələrində çoxsaylı psixoloji problemlər olur. Bu problemlərdən depressiya, təşviş, uyğunlaşma çətinlikləri, davranış pozuntuları, cinsi problemlər ən çox yayılmış problemlər hesab olunur. Hemodializ qəbul edən xəstələrin ən real həqiqətləri onların yaşamaq üçün aparata bağlı olmaları və ondan asılı olmalarıdır. Bunun üçün də ən böyük çətinlik xəstəliyə və

müalicə prosesinə uyğunlaşma ilə əlaqədar yaranır.[1]

Abram və bir sıra alimlər xəstələrin hemodializə uyğunlaşma müddətini 5 mərhələyə bölürlər.

1. Dializə başlamazdan əvvəlki mərhələ.

2. təşviş və ya müalicəyə başlama mərhələsi.

3. Yaşama dönüş mərhələsi.

4. Depressiya yaxud real həyata dönüş mərhələsi.

5. Uyğunlaşma yaxud razılaşma mərhələsi.

Birinci mərhələdə xəstələr əsasən xroniki xəstəliyin fiziki və psixoloji təsiri altında olurlar. Xəstələrdə daha çox öz həyatları və onu itirə bilmə ilə bağlı qorxular yaşanır. Bu dövrdə xəstəliyə təzə tutulma, onun haqqında kifayət qədər məlumata malik olmama ilə bağlı təşviş və qorxular yaşanır. Bu dövr yaşam qorxusunun yaşanması ilə xarakterizə olunur. Ölüm qorxusu, ümitsizlik, halsızlıq, zehni çökkünlük, yorğunluq, təşviş kimi duyğular yaşanır.

İkinci mərhələdə xəstənin həyatında yeni bir mərhələnin başlanması kimi xarakterizə olunur. Artıq müalicə prosesi başlayır. Bu səbəbdən artıq xəstəliklə bağlı qorxu və təşvişlər əvəzinə xəstəliyin müalicəsi ilə bağlı qorxu və təşvişlər yaşanmağa başlayır. Buna səbəb kimi müalicə prosesi haqqında kifayət qədər məlumata malik olmama, müalicə prosesinin

çətinliyi, bədənin müalicəyə reaksiyasını müəyyənləşdirə bilməmə, ümumiyyətlə müalicə prosesi ağrıların sonu olacaqmı? kimi düşüncələrlə bağlıdır. Bu qorxu və təşvişlərin müəyyən dərəcədə qarşısını almaq üçün xəstələri müalicə prosesi haqqında məlumatlandırmaq və onlara psixoloji yardım göstərək lazımdır.

Üçüncü mərhələ yaşama dönüş mərhələsi adlanır. Hemodializ başlandıqdan sonrakı mərhələdir. Bu mərhələdə artıq ilk iki mərhələdə yaşanan qorxular yaşanmır. Cəmiyyətə qarşı duyğusuzluq, etinasızlıq, ətraf aləmdən soyuma kimi duyğular azalmağa başlayır. Dializə qoşulduqdan sonra ona qarşı hiss olunan qorxularda aradan qalxmış olur. Dializə qoşulduqdan sonra ağrılar azalmağa başlayır. Bunun üçün də dializə xilaskar kimi baxılır. Xəstələr uzun müddət yaşanan xəstəliyin aşkar olunması, müayinə prosesi, təşhiş qoyulması, hemodializ prosenin başlanması prosesində yaşanan çətinliklərin arxada qaldığını düşünməyə başlayırlar. Bunun üçündə sağaldıqlarını düşünməyə başlayırlar. Onlarda müsbət aura, düşüncələr, yenidən yaşama eşqi yaranmağa başlayır. Bu mərhələ 3-4 həftə müddətində davam edir.

Dördüncü mərhələni depresiya mərhələsi yaxud real həyata qayıdış mərhələsi adlandırmaq olar. Artıq bu mərhələdə hemodializə, hemodializ

aparatına qarşı hiss olunan xilaskarlıq duyğusu, yaşamaq üçün bir aparata bağlı olmaq, cansız bir əşyadan asılı olmaq düşüncəsi ilə əvəz olunur. Psixoloji problemlər yaranmağa başlayır. Yas tutma, ümitsizlik, özünə qapanma, uyğunlaşma problemləri kimi duyğular keçirilir. Bu mərhələdə müalicə prosesinə bəslənən ümidlərin həyata keçməməsilə bağlı depresiya yaranır. 3-12 ay müddətində davam edir.

Sonuncu mərhələdə realılıqla razılaşma yaxud onu qəbul etmə prosesi tamamlanır. Yəni artıq xəstələr ölüm qorxusunun qalmadığını, yaşamaq üçün bir aparata bağlı olmaları fikrini mənimsəyirlər, və bunu qəbul etməyə başlayırlar. Xəstəliyə və müalicəyə uyğunlaşılır, həyata bağlanmada normal bir səviyyəyə qalxılır.

Levy və bir qrup alimlər isə hemodializə uyğunlaşma prosesini 3 mərhələyə bölürlər.

1. Balayı mərhələsi.
2. Şeirli yuxudan ayılma yaxud cəsarətin qırılması mərhələsi.
3. Uzunmüddətli uyğunlaşma mərhələsi.

Levy qeyd edirdi ki, uzunmüddətli hemodializin başlanğıcında xəstələr onları ölümdən qurtaran hemodializ aparatına minnət duyğusu ilə yanaşırlar, onunla dost olurlar. Məhz buna görə bu dövrü balayı adlandırırlar. Hemodializ aparatı

xəstələrin həyat qaynaqları, yaşama sevincləri olur. Həmçinin böyrəklərinin yenidən fəaliyyət göstərəcəyinə ümid edirlər. Ancaq aparatla qurulan dostluq uzun müddət çəkmir. Çünki bu dostluq artıq onların həyatlarını məhdudlaşdırmağa başlayır. Bu dostluğun onlar tərəfindən verilən sosial, psixoloji, maddi qarşılıqları olur. Böyrəklərin yenidən fəaliyyət göstərəcəyi ümidi boşa çıxmış olur. Bu əlamətlərin fərfinə varılması ilə artıq sehirlı yuxudan ayılma mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə xəstələr artıq həqiqətləri dərk edirlər. Bu həqiqətlər onları aparata bağlı yaşamaq ya da ölüm dilemması qarşısında qoyur və psixoloji cəhətdən onlarda depressiv əhval-ruhiyyə yaradır. Bu mərhələ xəstələrin ən çox psixoloji dəstəyə ehtiyacı olduğu mərhələdir. Sonuncu mərhələ isə uzun müddətli uyğunlaşma mərhələsidir. Xəstələrin hemodializə uyğunlaşmasında ən vacib faktor xəstəliyin, hemodializin və bu həyat tərzinin qəbul edilməsidir. Bunu qəbul etməyə çalışan xəstələr inkar edib xəstəliklərini qəbul etməyən xəstələrə nisbətən daha rahat, aktiv, müvəffəqiyyətli həyat təzi keçirirlər. Uzun müddətli uyğunlaşma mərhələsi hətta hemodializə uyğunlaşma prosesini müvəffəqiyyətlə keçirən xəstələrdə belə psixoloji yardıma ehtiyac yara-dan mərhələdir. Bu mərhələ ya

böyrək tranplatasiyası ya da ölüm ilə sona çatır.[2]

Depresiya hemodializ xəstələrində ən geniş yayılmış psixoloji problemdir. Əgər vaxtında fərfinə varılmaz və müalicə edilməzsə depresiya dializin dayandırılmasına və ölümə səbəb ola bilər.

Depresiya dializ xəstələrində ən çox rast gəlinən psixoloji problem olub həqiqətən var olan, var olma ehtimalı olan və ya xəyal edilən bəzi itkilərə cavab olaraq formalaşır.

Bu xəstəliyə tutulub hemodializ qəbul etməyə başladıqdan sonra xəstələr məhdudlaşdırılmış həyat təzi keçirmək məcburiyyətində qalırlar. Bundan əlavə xəstələr ölüm qorxusu ilə tez-tez rastlaşırlar. Hər dəfə hemodializ aparatına qoşulduqları zaman xəstələr bu qorxunu yenidən yaşamaq məcburiyyətində qalırlar. Həftədə 3 gün 4-6 saat müddətində davam edən hemodializ prosesinin qəbul edilməsi ilə xəstələrin həyatları dializ aparatına, tibb işçilərinə və ailəsinə məcbur olma formasını alır. Bu proses onların özlərini başqalarından hətta cansız 1 əşyadan asılı hiss etmələrinə səbəb olur. Hemodializ qəbul edərkən itirilən zaman və qalan zamanlarda da fiziki çətinliklər və psixoloji problemlərlə bağlı olaraq iş rejimi korlanmağa, sosial həyat kasıblaşmağa başlayır. İş rejiminin korlanması və məhdud-

laşması, müalicənin bahalılığı ağır maddi itkilərə səbəb olur. Bu itkilərdə onları maddi cəhətdən başqalarından asılı vəziyyətə salır. Onların özlərinə inamlarının aşağı düşməsinə səbəb olur. Pəhriz saxlanması ilə su və qida qəbuluna məhdudiyyətlər qoyulur. Bu məhdudiyyətlər onların çərçivələrini daha da daraldır. Onların çarəsizliyini daha da artırır. Bundan əlavə orqan çatışmazlığı olan xəstələrdə ailə və evlilik stressi yüksək olur. Ailələrin ölümə bağlı şübhələri onları narahat edir. Ailələri onları yormamaq, incitməmək üçün bəzi problem və çətinliklərdən uzaq tutmağa çalışırlar. Bunun zaman keçdikcə xəstələri evlərində və ailələrin kənardan tamaşaçı mövqeyinə saldığı müəyyən olmuşdur. Tamaşaçı mövqeyi onların ailələrində söz haqqlarını əllərindən aldığını, sayılmadıklarını düşünmələrinə səbəb olur. Hətta bəzən ailələrində özlərini tənha hiss etməyə başlayırlar. Xəstələrin həyat yoldaşları rol dəyişikliyi edərək xəstə baxıcısı yaxud tibb bacısı mövqeyindən çıxış etməyə başlayırlar. Xəstələr ailələrinin onlara görə əzab-əziyyətlər çəkdiyini, maddi çətinliklər yaşadıklarını düşünərək özlərini günahkar hesab edirlər. Bütün bu və bu kimi hallar onlarda çarəsizlik, özünəinamsızlıq, zəiflik, heç bir işə yaramayan biri olmaları, yaxınlarına və ailələrinə əziyyətlər

verən biri olmaları düşüncələrini formalaşdırır. Bu fikirlər depressiyanın yaranmasına səbəb olur.[3]

Depressiyası olan xəstələrdə sadələdiyimiz hallar daha dərinədən yaşanmağa başlayır. Onların neqativ düşüncələri və fikirləri daha dərin olur. Belə xəstələr hər şeydən soyumağa başlayırlar. Onlar üçün həyat tamamilə mənasını itirmiş olur. Onlar bu dünyaya yalnızca əzab-əziyyət çəkmək üçün gəldiklərini düşünürlər. Depressiya yaşayan xəstələr müalicənin onlara faydasının olmayacağını düşünməyə başlayırlar. Hemodializ cədvəlinə riayət etmirlər, pəhrizlərini pozurlar və hətta bəzən hemodializdən tamamilə imtina edirlər. Yaşanan depressiyanın nəticəsidir ki, hemodializ qəbul edən xəstələrdə suicidal hallara tez-tez rast gəlinir. Qeyd etdiyimiz hallar depressiyalı xəstələrin çoxu tərəfindən suicidal forması kimi həyata keçirilir. Xəstələrin çoxu buna cəhd edirlərsə də, 500 xəstədən biri həyatlarına qəsd edərək ölürlər.[3]

Hemodializ qəbul edən xəstələrdə ən geniş yayılmış digər bir psixoloji pozuntu yaşanan təşviş və narahatlıqlardır. Bu xəstələr həyatları üçün həmişə narahatlıq keçirirlər. Sabahın onlara nələr gətirə biləcəyindən narahatlıq qorxu hissinin yaşanmasına səbəb olur. Aparata bağlı olduqlarını, öz həyatları üzərindəki

nəzarəti itirmələrini düşünmək, fiziki cəhətdən zəif düşmələri, maddi vəziyyətlərinin çətinləşməsi, ailədə öz mövqelərini itirmələri kimi hallar onların təşviş və narahatlıqlarını artırır. Bu qorxu və təşvişlər onların düşüncələrinin dəhşətli senariyalar şəklini almasına səbəb olur. Bu dəhşətli fikirlər təşviş, qorxu və narahatlıqlarını daha da artırır. Təşvişli xəstələr digərlərinə nisbətən daha həssas, əsəbi olurlar. Qıcıqlara daha tez reaksiya verir, tez əsəbiləşir, tez özlərindən çıxırlar. Bu xəstələrin özlərini və hisslərini idarə etməkdə çətinlik yaşayırlar.

Cinsi pozuntular da hemodializ qəbul edən xəstələrdə tez-tez rast gəlinən problemlərdəndir. Bir çox tədqiqatlar zamanı hər iki cinsdə də cinsi istəyin aşağı düşdüyü müəyyən edilmişdir. Cinsi sferada pozuntuların yaşanmasına xəstəliyin bioloji faktorları ilə yanaşı həm də psixoloji faktorları da təsir edir. Xəstələrin yaşamaq məcburiyyətində olduqları yeni həyat tərzini, bu həyat tərzinə uyğunlaşma ilə əlaqədar yaranan çətinliklər, bunun nəticəsində xəstələrdə biruzə verən psixoloji problemlər depressiya, təşviş, qorxu və narahatlıqlar cinsi pozuntunun yaşanmasına səbəb olur. Kişilərdə bu problemlər daha dərin yaşanır. Buna səbəb kişilərin yaşadıkları maddi problemlərdən daha çox təsirlənmə-

ləri hesab olunur. Çünki bu halda onlar özlərini ailə və cəmiyyətdə mövqe və statuslarının itirmiş biri kimi dəyərləndirirlər. Özlərinə olan inamlarını itirirlər.[2]

Artıq qeyd olunduğu kimi yaşanan psixoloji problemlərin əsası hemodializ müalicə prosesinin çətinliyi və ağırlığı hesab olunur. Hemodializ qurtardığı həyatı tamamilə dəyişdirmək və çətinləşdirmək qüdrətinə də malikdir. Bunun üçündə xəstələrin bir qismi hemodializ aparatına “xilaskar” gözü ilə baxsalar da əksəriyyət ona onları özünə tabe edən qəddar “padşah” gözü ilə baxırlar.

Hemodializ qəbul edən xəstələrin yaşayış tərzini tamamilə dəyişdiyi üçün onların psixoloji problemlər yaşaması normaldır. Ancaq bu xəstələr ailəsi və yaxınları, müalicə olunduqları xəstəxanalarda mənəvi və psixoloji dəstək almadıqda bu problemləri üstələmək və öhdəsindən gəlmək çətinləşir. Ətrafdan alınan dəstəyin stress yaradan situasiyaların təsirini azaltması bir sıra tədqiqatlarda təsdiqini tapmışdır. Hemodializ xəstələrinə belə dəstək verildiyi zaman onlar dəyərləndirildikləri anlaşırlar, stress yaradan situasiyalara daha davamlı olurlar, problemli situasiyalardan çıxış yolu tapmaq üçün variantlar axtarırlar. Belə xəstələr başlarına gələn axır xəstəliyə baxmayaraq yaşamaqlarının bir mənası olduğunu

anlayırlar. Həmçinin tədqiqatlarda mənəvi və psixoloji dəstək alan xəstələrin almayanlara nisbətən çox yaşadıkları təsdiqlənmişdir. (Cohen, Wills 1985: Aktaran, Baltaş 2000). Ətrafdan alınan dəstəyin əsası nə olursa olsun xəstədə özünə olan inamı artırır.[2]

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, hemodializ mərkəzlərində psixoloji dəstək vermək üçün psixoloq xidməti mütləqdir. Psixoloqun xidməti bu mərkəzdə çoxşaxəli olmalıdır. Psixoloq həm xəstələrlə, həm onların ailələri, həm də tibbi personala işləməlidir. Xəstələrlə işləmək üçün isə xüsusi proqram hazırlanmalıdır. Hər seans zamanı onların çətinliklərini dinlənməli və qiymətləndirilməlidir. Psixoloji problemlərinin səviyyəsi müəyyənləşdirilməli, bu səviyyələrə uyğun olaraq iş aparılmalıdır, psixoterapiya kursları keçirilməlidir. Xəstələrin ailələri və tibbi personal xəstələrin psixoloji vəziyyəti barədə məlumatlandırılmalı,

onlarla necə rəftar etmək lazım olduğu haqqında məsləhətlər verməlidir. Ailələri ilə birgə onlara necə kömək etmək barədə imkanlar daxilində yollar axtarılmalıdır. Ailə üzvlərinin də xəstələrin vəziyyətindən təsirlənib psixoloji gərginlik yaşadığı üçün onların da psixoloji dəstəyə ehtiyacı olur. Bundan başqa tibbi personal ağır iş qrafiki və xəstələrlə birbaşa əlaqədə olduqları üçün psixoloji gərginlik yaşaya bilərlər. Bu hallarda da psixoloqun fəaliyyət sahəsinə aid olmalıdır. Həmçinin psixoloq xəstələrin hemodializdə olan zamanlarının faydalı keçməsi üçün müxtəlif tədbirlər planı hazırlaya bilər.[4]

Beləliklə, bu məqalədə xroniki böyrək çatışmazlığı xəstəliyi və onun müalicəsi olan hemodializ prosesinin ağırlığı və çətinlikləri, onun xəstələrin həyatında yaratdığı dəyişikliklər təsvir olunur. Hemodializ qəbul edən xəstələrin yaşadığı psixoloji problemlər və çətinliklər nəzərə çatdırılır.

Ədəbiyyat:

1. Özçürümez, Gamze ve diğerleri. Kronik Böbrek Yetmezliğinin Psikiyatrik Ve Psikososyal Yönleri, Türk Psikiyatri Derneği. 14(1): 2003. s.72-80

2. Baltaş, Zuhul. Sağlık psikolojisi. Remzi kitabevi, İstanbul. 2000, 240s.

3. Kimmel PL. Depression as a mortality risk factor in hemodialysis patients. Int J Artif Organs. 1992, 210 s.

4. Kentleşme, Kronik Hastalıklar ve Sosyal Hizmet. Kentleşme Sürecinde Sosyal Hizmet. 5-7 Kasım 1998, Ankara s.64-70

ГЕМОДИАЛИЗ И ХРОНИЧЕСКАЯ ПОЧЕЧНАЯ НЕДОСТАТОЧНОСТЬ

АБСТРАКТ

Тема данной статьи посвящена клинической природе хронической почечной недостаточности, болезни, которая является одним из распространяющимся в настоящий день.

Хроническая почечная недостаточность возникает впоследствии, когда почки постепенно теряют способность осуществлять свою функцию. Гемодиализ является одним из оптимальных и широко используемых методов при лечении почек.

В статье рассматривается суть гемодиализа, как метод лечения этой болезни. Отмечается психологические проблемы, которые могут возникнуть у больных, в ходе тяжелого и продолжительного процесса гемодиализа.

Наравне со спасением жизни больного, использование этого вида лечения создает в личной жизни больного уйму дискомфорта. Один из важных факторов является постоянная зависимость больного от аппарата. Зависимость от аппарата создает некоторые психологические проблемы у больных.

Один из распространенных проблем среди этих больных является депрессия и адаптация к ведению такого образа жизни. Длительное время, проводимое в больнице, безработица, материальная зависимость от других и пр. постоянно давят на психику больного. В статье отмечается необходимость психологической помощи этим больным. Отмечается, что если не будет оказываться психологической помощи этим больным, то это более усугубит ситуацию и в итоге приведет к нежелательным последствиям.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE PATIENTS RECEIVING HEMODIALYSIS

ABSTRACT

The present article deals with the chronic kidney failure that is one of the widely spread and developing diseases nowadays.

Chronic kidney failure is born as a result of the gradually disfunction of kidneys. Hemodialysis is the most optimal and widely used treatment method of chronic kidney failure. The method of hemodialysis is a hard and long term treatment method.

Hemodialysis changes the life that it saved. Because patients become dependent on the apparatus for being treated. And being dependent on the apparatus covers some psychological problems. Depression, anxiety and adaptation difficulties among these problems are met with very often.

Patients who are treated with hemodialysis spend most of their time in hospitals and as a result of it there occurs unemployment and after it financial problems, being dependent from others, being unable to do what negatively affect their psychology.

As well as in order to overcome difficulties the importance of family and relatives and the support of psychologist for the patients are emphasized in the article.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə 08 fevral 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

AZƏRBAYCAN PSIXOLOQLARININ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI ASPEKTİNDƏ TƏHLİLİ

Rəhimova Q.V.

*ADPU-nin yaş və pedaqoji
psixologiya kafedrasının müəllimi
E_mail: Qariba 648@live.ru*

Açar sözlər: *şəxsiyyət, milli, mənəvi, dəyərlər, adət, ənənə, təşəkkül, amil, xüsusiyyət, formalaşma*

Ключевые слова: *личность, традиция, национальный, ценности, обычай, становление, нравственный, фактор, особенность, формирование*

Key words: *personality, tradition, national, values, custom, becoming, honest, factor, speciality, formation*

Şəxsiyyətin təşəkkülü, inkişafı, fəallığı və başlıca strukturları, ictimai və sosial mövqeyi, tələbatları və maraqları, əqidə və inamı, adət-ənənələri, qarşılıqlı münasibətləri, hazırlıq səviyyəsi, qabiliyyət və xarakteri, xasiyyəti, özünüdərk, mənlilik şüuru, onun formalaşmasına təsir göstərən amillər, şəxsiyyətin mahiyyəti müasir psixologiyanın ən çox öyrəndiyi problemlərdəndir. Bu gün bütün humanitar elmlər, o cümlədən ümumi və sosial psixologiya praktik olaraq şəxsiyyət psixologiyası ilə maraqlanır və onun öyrənilməsinə çalışır. Çünki hər hansı bir cəmiyyətdə bütün uğurlar son nəticədə şəxsiyyətin bilik və bacarıqlarından, mənəvi, sosial təkmilləşməsindən,

ictimai-siyasi mövqeyindən, əqidəsindən, insanlığından, nə dərəcədə adət və ənənələrə yiyələnməsindən, xarakter və qabiliyyətindən, özünü dərk edib anlamasından, özünü gerçəkləşdirməsindən asılı olur. Şəxsiyyətin təşəkkülü tam, bütöv bir prosesdir. Bu prosesi müəyyən hissə və sahələrə parçalamaq yalnız zahiri, yaxud şərti ola bilər. Digər tərəfdən şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafına təsir göstərən amillər nisbəti də nəzərə alınmalıdır. Onun təşəkkülü müxtəlif amillərin özünəməxsus şəklində qruplaşması sayəsində baş verir. Burada çoxlu amillər var. Bu amillər içərisində xalqın deyim və duyumları, arxetipləri, milli etnik xüsusiyyətləri, əsrlər boyu sınaqdan keçərək nəsil-dən-nəslə verilən adət-

ənənələri, sosial-psixoloji davranış normaları, bütövlükdə milli-mənəvi dəyərləri özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Unutmamalıyıq ki, özünün milli adət-ənənəsini qoruyub saxlamayan, onların təşəkkül edib formalaşmasına qayğısız yanaşan bir xalq nəinki vahid bir millət kimi formalaşa, hətta öz mövcudluğunu belə ifadə edib saxlaya bilməz. Tarixi təcrübə göstərir ki, sözün həqiqi mənasında vahid millət kimi formalaşmış, özünü, öz kamilliyini kifayət qədər aydın dərk etmiş xalqlar da nəinki öz xalqının adət-ənənələrinə qarşı qayğı ilə yanaşır, hətta ayrı-ayrı amillər belə neçə əsrlər davam edən nəsil şəcərəsini, ailə ənənələrini qoruyub saxlayır və gənc nəsle ötürür.

Bununla da xalqın, millətin bütövlüyü təmin etməklə yanaşı, gənclərin şəxsiyyətinin formalaşmasında ondan geniş istifadə olunur.

Bütün bunları nəzərə alaraq psixoloqlarımız yaradıcılıqlarının ilk illərindən başlayaraq bu sahəyə ciddi fikir vermişlər. Müstəqillik illərində isə bu problem daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Şəxsiyyətin milli mənəvi dəyərlər kontekstində təhlili geniş bir sahəni əhatə edir. Bu geniş və məsuliyyətli problemin tədqiqi məsələlərini təbii ki, kiçik bir jurnal məqaləsində əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bunu nəzərə alaraq

həmin tədqiqatları ümumiləşdirərək şərti də olsa aşağıdakı şəkildə verməyi daha məqsədmüvafiq saydıq.

1. Milli mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti, onların şəxsiyyətin formalaşdırılmasındakı mövqeyi, şəxsiyyət və fəaliyyət və digər problemlərlə bağlı aparılan tədqiqatlar [Ə. Bayramov, Ə. Əlizadə, B. Əliyev, Ə. Baxşəliyev, R.Əliyev, R. Cabbarov, R. Qədirova b.].

Bu istiqamətdə yazılan əsərlərdə milli mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji mahiyyəti faktlarla şərh olunur, gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərdən istifadə imkanları göstərilir.

“Psixoloji etüdlər” [1989], “Psixoloji düşüncələr” [Ə.S.Bayramov, 1994], “Azərbaycan güzəran psixologiyasına dair” [1994], “Xəmsə”də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri” [Ə.Ə. Əlizadə, 2002], “Etnik psixologiya” [2001], “Kitabi-Dədə Qorqud “ dastanlarında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası” [Ə.S. Bayramov, 2000], “Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş” [Ə.Ə. Əlizadə, 2003], “Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji məsələləri”[1995], “Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno-psixoloji əsasları” [R. Əliyev, 2002 və s.], “Etnik psixologiya məsələləri” [Ə.S. Bayramov, 1996], “Təhsildə şəxsiyyət problemi” [B.Əliyev, R.Cabbarov,

2008], “N.Gəncəvinin psixoloji görüşləri” [Ə.Ə.Əlizadə, 2006], “Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri” [R.Əliyev, 1985], “Şəxsiyyətin inkişafının aktual psixoloji problemləri” [Ə.S.Bayramov, 1981], “Psixologiya tarixi” [2006], “Mentalitet” [R.Əliyev, 2009], “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” [Ə.Baxşəliyev, 2011], “Daxilə pəncərə” [1978], “Əxlaqi sərvətlər” [Z.Göyüşov, 1966] adlı əsərlərin yazılması, “Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [G.Hüseynova 1995], “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Azərbaycan xalqının etnik-psixoloji xüsusiyyətlərinin inikası” [İ.M.Bayramov 1995], Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının formalaşmasının psixoloji problemləri” [K.R. Əliyeva, dok.dis. 2008], “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyin inkişafının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri” [R.H.Qədirova dok.dis. 2008] “Yeniyetmə qızların şəxsiyyətinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [R.M. Qarayeva, nam.dis. 2010] adlı doktorluq dissertasiyalarının müdafiə olunması dediklərimizə əyani sübutdur.

“Yeniyetmə qızların şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [R.Qarayeva] adlı namizədlik dissertasiyası da tədqiq etdiyimiz problem baxımından maraqlıdır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, “Cinsi və fərdi fərqləri nəzərə almadan hazırda ictimai əlaqələri, münasibətləri nizamlamaq mümkün deyildir. Münasibətlərin normal, reallığa uyğun olaraq, dövrün ictimai-iqtisadi tələblərinə münasib qaydada tənzimlənməsi üçün həm cinsi, həm də etnopsixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi vacibdir. Çünki, cinsi və etnopsixoloji fərqlərin nəzərə alınması təlim-tərbiyə prosesinin düzgün təşkilinə, o cümlədən fərdlərin özlərini pozitiv istiqamətdə gerçəkləşdirməsinə zəmin yaradır” [1, səhifə 3].

Müəllifin tədqiqat zamanı gəldiyi nəticələr bunlardır: azərbaycanlı ailələrdə yeniyetmə qızlarda etnopsixoloji xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması meylə hələ də güclü olub hissi-emosional, mənəvi və etik təsirlərlə tənzimlənir. Valideynlər qız tərbiyəsində əxlaqın, mənəviyyatın və ağılın tərbiyəsinə üstünlük verirlər; ailə tərbiyəsində qızlarda etnopsixoloji anlayışların, davranış normalarının, xarakter əlamətlərinin mənimsədilməsi onlara cinsi fərqlər kontekstindən izah olunur; həmyaşıdların sosial qiymətləndirmələri yeniyetmə-qızların özünüqiymətləndirməsinə təsir göstərməklə onlarda milli-mədəni adət-ənənələrə münasibətin formalaşmasını şərtləndirir.

Bu sahədə ilk doktorluq dissertasiyası R.Qədirova tərəfindən

yazılmışdır. “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyin inkişafının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya ilk dəfə olaraq Azərbaycanda uşaq və yeniyetmələrin milli ruhda inkişaf və tərbiyəsində əsas rol oynayan əsərlərdən bir kimi qiymətləndirilə bilər. R.Qədirova respublikamızda ilk dəfə olaraq Azərbaycanlı uşaqlarda identikliyin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmiş və problemin etnopsixoloji baxımdan şərhinə nail olmuşdur.

Müəllif göstərmişdir ki, “İdentiklik probleminin öyrənilməsi uşaq və gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin inkişaf etdirilməsində, onların öz milli məni dərək etməsində, özünü bir vətəndaş kimi təsdiqində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Öz milli məniyini dərək etməyən gənc, öz vətəninin və xalqının layiqli övladı ola bilməz. Milli identikliyin formalaşdırılması və bu prosesin sosial-psixoloji qanunauyğunluqlarının hərtərəfli tədqiqi zərurəti həm də, respublikamızın 20% ərazisinin erməni işğalçılar tərəfindən zəbt edilməsi və bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün olmasından irəli gəlmişdir” [2, səhifə 4].

R.Qədirova dissertasiya işində irəli sürdüyü fikirlər, elmi ideyalar, təklif və tövsiyələrlə bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatları daha da zənginləşdirmiş, eyni zamanda tədqiqat-

tın nəticələrindən müasir Azərbaycan psixologiyasında yeni və aktual elmi istiqamətin konseptual əsası qoyulmuşdur.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, “Təhsil və tərbiyə dili, valideynlərin təhsil səviyyəsi və onların sosial statusu, məktəbdə təhsilin xüsusiyyətləri və ilk növbədə tarix dərsləkləri və tarixin tədrisi, eləcə də kütləvi informasiya vasitələri, qeyri-formal biliklər və kollektivlər tərəfindən təbliğ edilən normativlər azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli, etnolinqvistik və dini identikliyinə baza komponentlərinin təşəkkülündə həlledici rol oynayır.

Uşaq böyüdükcə milli identikliyin subyektiv ifadəsi güclənir. Aşkar edilməlidir ki, Azərbaycan dilində təhsil alan məktəblilər üçün, ilk növbədə 9 yaşlı şagirdlər üçün etnik-milli identikliyin subyektiv əhəmiyyəti bir qədər artıqdır. Bütün yaş qruplarına aid uşaqlar öz milli qruplarına üstünlük verməyə meyllidir.

Azərbaycan dövləti müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə başlanmış dövlət quruculuğu və milli quruculuq prosesləri identikliyin yeni formalarının inkişafı problemləri ilə sıx bağlıdır. Dövlət legitimliyinin özü çox cəhətdən onun milli identikliyinə formalaşdırmaq qabiliyyətindən asılıdır. Azərbaycanda miqrasiyanın yüksək səviyyəyə çatması,

hərbi münaqişələr, ölkəmizdə bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün olduğu şəraitdə milli identikliyin inkişafı problemi xüsusilə kəskinləşir. Bu amillər identikliyin milli, fərdi (şəxsi), mədəni, peşəkar, dini və başqa növlərinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bu şəraitdə Azərbaycan gənclərinin pozitiv milli identikliyin stimullaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlətin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür” [2, səhifə 35].

Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, uşaqların milli identifikasiyasının dərəcəsi onların başqa qrupa münasibəti ilə əlaqəli deyildir, yəni uşaqların milli autqruplara münasibəti onların öz milli qruplarını başqa ölkələrdə yaşayan insanlar çox müsbət insanlar kimi qiymətləndirirlər.

Bu əsər milli mənəvi dəyərlərin sosial-psixoloji baxımdan şərhində ən qiymətli tədqiqat əsəri kimi səciyyələndirilməlidir.

K.Əliyevanın “Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının təşəkkülünün psixoloji problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası respublikamızda psixologiya elminin perspektiv inkişafını təmin edə biləcək yeni nəzəri müddəaları özündə əks etdirən müstəqil tədqiqat işidir.

Bütün dövrlərdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına ciddi ehtiyac olmuşdur. Bu mühüm vəzifənin yerinə

yetirilməsi şəxsiyyətin potensial imkanlarının, şəxsiyyətin inkişaf nüvəsini təşkil edən keyfiyyətlərin, xüsusilə müstəqilliyin, tənqidiliyin, əqli çevikliyin, özünüdərk və özünüqiyətləndirmənin, məqsədyönlülüyün, təşəbbüskarlığın və s. inkişafını şərtləndirir. Həmin keyfiyyətlərə xas yaradıcılıq fəaliyyəti şəxsiyyəti inkişaf etdirir. Bütün bunlar tədqiqat işinin aktual olmasını sübuta yetirir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq psixoloji-eksperimental yolla yaradıcılıq fəaliyyəti şəxsiyyətin inkişaf amili kimi öyrənilmişdir. Tələbə şəxsiyyətini inkişaf etdirən yaradıcılıq imkanlarının spesifik xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, yaradıcılıq şəxsiyyətin motivləşmə sferası və emosional münasibətlər sistemi ilə, xüsusilə şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri ilə əlaqədar təzahür edərək şəxsiyyəti inkişaf etdirir, hərtərəfli formalaşdırır.

Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının təşəkkülünün səmərəliliyi nə qədər yüksək olsa, bir o qədər şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının əsas komponentlərinin inkişafı əsasında duran psixoloji şərtlər daha tam şəkildə nəzərə alınacaq və reallaşdırılacaqdır. Yaradıcılıq potensialı şəxsiyyəti bütövlükdə səciyyə edir və ona şəxsiyyətin motivasiya, emosional, əqli və iradi xarakteristikalar sistemi daxildir.

2. Elmi-kütləvi xarakterli əsərlərdə, məqalələrdə şəxsiyyətin milli mənəvi dəyərlər baxımından tədqiqi.

Bu əsərlərdə də yeri gəldikcə Azərbaycan psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasında milli mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətini diqqət mərkəzində saxlamış və maraqlı tövsiyələr irəli sürmüşlər.

“Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri”, “Etnopsixologiya və etnopedaqogika: mənbələr və müasir problemlər” adlı respublika elmi konfransının materiallarını, əməkdar elm xadimi professor Ə.S.Bayramovun “Psixoloji düşüncələr”, “Psixoloji etüdlər” adlı kitablarını bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər: Etnopsixologiya və etnopedaqogika problemlərinə həsr edilmiş həmin konfransda diqqəti cəlb edən yeni-yeni problem təqdim olunmuşdur. “Etnopsixoloji yanaşmanın spesifikasi haqqında” [O.F.Kərimov, T.M.Kərimova], “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında etnopsixoloji məsələlər” [Q.E.Əzimov], “Azərbaycan nağıl testləri” [Ə.Ə.Əlizadə], “Ailədə nəsillərarası münasibətlərin bəzi müasir təzahürləri” [C.A.Təhməsisib] və başqa məruzələrdə Azərbaycan milli psixologiyasının özünəməxsusluğu, həmin psixi hadisələrin keçmiş qan yaddaşı ilə bağlılığı, müasir psixoloji baxışlarla uyuşmaları ətraflı təhlil olunur və maraqlı fərziyələr

irəli sürülür. Konfransda irəli sürülən ən maraqlı problemlərdən biri də millətlərarası münasibətlərin etnopsixoloji məsələləridir. Həmin bölməyə təqdim edilmiş “Etnoslararası münasibətlərə etnik stereotip və yönümlərin təsiri” [Ə.S.Bayramov], “Tat etnosunun bəzi psixoloji məsələləri” [A.U.Məmmədov], “Millətlərarası münasibətlərə yanaşmanın bəzi psixoloji məsələləri” [Z.Ə.Orucov], “Milli adət-ənənələrin psixoloji təhlili” [S.F.Şabanov, S.Sultanova] adlı və başqa məruzələrdə Azərbaycan xalqının etnik xüsusiyyətləri şərh olunur və erməni təcavüzkarlarının xalqımıza qarşı min illərlə kök salmış stereotip və yönümləri tarixi faktlarla açıqlanır. Bu yolla da gənc nəsildə erməni millətçilərinə qarşı nifrət hissi aşılır.

Respublikamızda nəşr edilmiş psixologiya dərsliklərində, dərs vəsaitlərində də “Psixologiya” [1968], “Psixologiya öçerkləri” [I-II hissələr: 1960-1961-ci illər], “Şagirdlərdə xarakterin tərbiyəsi” [M.Məhərrəmov, 1963], “Psixologiya” [Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, 2003], iri həcmli monoqrafiyalarda, elmi kütləvi əsərlərdə, “Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti” [2008], “Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti” [Ə.Baxşəliyev, 2011], “Tələbənin idrak fəaliyyəti və şəx-

siyyətinin təşəkkülü” [Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Seyidov, Bakı, ADU-nun nəşri, 1981], “Təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyətin fəallaşdırılmasının xüsusiyyətləri, yol və vasitələri” [Kollektiv müəllif heyəti, Bakı, ADU-nun nəşri, 1984], “Şəxsiyyətin inkişafının etnopsixoloji məsələləri” [Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, İ.Ə.Seyidov və başqaları, Bakı, ADU-nun nəşri, 1985].

Şəxsiyyətin milli mənəvi dəyərlər baxımından tədqiqi son zamanlar respublika psixoloqlarının diqqətini daha çox cəlb edir. Bu bir çox namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında “Erkən gənclik qruplarında sosial persepsiyanın etnopsixoloji xüsusiyyətləri” [G.Q. Hüseynova, nam. dis. Bakı, 1995], “Yeniyetmələrin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, təşəkkülündə inam və dini etiqadların rolu” [K.K.Təhməzova], “Dini şüur səviyyəsində özünüdərk mənəvi xüsusiyyətləri” [U.Şiriyeva, nam. dis., Bakı, 2004], “Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri və onların psixoloji təhlili” [K.M.Şiriyeva nam. dis., Bakı, 1998], “Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri” [Z.S.Şiriyeva, Bakı, 2002], “Azərbaycan maarifçiliyinin psixoloji konsepsiyası” [N.T.Rzayev, nam. dis., Bakı, 2004], “Molla Nəsrəddin jurnalında xalqa və müəyyən sosial qruplara xas olan səciyyəvi

etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inkişafı” [M.M Sadıqov, nam. dis., Bakı, 2002], “Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda milli hisslərin formalaşdırılması” [İ.H.Sultanova, nam. dis., Bakı, 2000], “S.Ə.Şirvaninin irsində etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin əks etdirilməsi problemi” [K.K.Kazımova, nam. dis., Bakı, 2004] öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə Azərbaycan xalqına xas olan milli etnik xüsusiyyətlərin təzahür formaları və onların gənc nəslin milli ruhda tərbiyə edib formalaşmasındakı rolu şərh olunur.

Respublikamızın şəxsiyyətin milli mənəvi dəyərlərimiz baxımından tədqiqindən, inkişaf tarixindən danışarkən psixologiya elmləri doktoru prof. R.Əliyevin xidmətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Onun elmi-psixoloji yaradıcılığında bu problem qırmızı xətt kimi özünü göstərir. “Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması” [Bakı, 1995], “Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları” [Bakı, 2002] adlı əsərlərini və 2004-cü ildə BDU-da həmin problem üzrə müdafiə etdiyi “Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları” adlı doktorluq dissertasiyasını xüsusi ilə qeyd etməliyik.

Dissertasiyada Şərq filosoflarının şəxsiyyət haqqındakı fikirləri, oğlan və qızların şəxsiyyətinin milli zəmində formalaşmasında valideynlərin

rolu, oğlan və qızların mənəvi tərbiyəsinin etnopsixoloji əsasları, milli adət-ənənələrin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri, məktəbli şəxsiyyətinin milli ruhda formalaşmasında şagirdlərin psixoloji biliklərinin nəzərə alınması, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında sosial-psixoloji amillərin rolu və digər məsələlər mövcud psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlara və müəllifin apardığı təcrübələrə istinad olunaraq şərh olunmuşdur. Təbii ki, istər oğlan olsun və yaxud qız fərqi yoxdur. Onlar ailədə şəxsiyyət kimi cəmiyyətə hazırlanır. Burada həm ananın, xüsusilə atanın nüfuzunun böyük rolu var. Adət-ənənələri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bizim qan yaddaşımızda həkk olunan adətlər, ənənələr çox ömürlü olur. Onları rəsmi qanunlarla tənzimləmək qeyri-mümkündür. Müəllif bunları elmi əsaslarla şərh edir. Ən ümdəsi isə müəllifin qeyd etdiyi kimi, şagird o zaman şəxsiyyət kimi formalaşır ki, onda milli qeyrət, əqidə, əsl vətəndaşlıq ləyaqəti olsun. Bunlar da dissertasiyada genişliyi ilə əks olunur, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında sosial-psixoloji amillərin əhəmiyyəti açıqlanır. Müəllif həm xarici ölkələrin və həm də Azərbaycan alimlərinin, pedaqoq və psixoloqlarının bu sahədə apardıqları tədqiqatlara öz münasibətini bildirir və onlardan bəhrələnir. Bütün bunlar qənaətləndiricidir.

Müəllif qeyd edir ki, “Bir xalqı məğlub etmək, torpağını istila etmək istəyəndə silah işlətməzdən qabaq həmin xalqın mənəviyyatını oğurlayırlar. Öncə onun adət-ənənəsini, tarixini, kökünü öyrənirlər. Zəif yerlərini tapırlar. Sonra öz ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini həmin xalqa təlqin edirlər” [4, səhifə 22].

Dissertasiyada təlim üçün əsas olan “müəllimin etnopsixoloji konsepsiyası və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında onun rolu” problemi haqlı olaraq ön planda təhlil olunur. Müəllimin bilik, bacarıq, vərdisləri, nüfuzu, psixoloji hazırlığı qeyd olunur. Müəllim şəxsiyyətinin psixologiyası göstərilir. Müəllif Z. Qaralovdan, V.F.Lomovdan, L.R. Melnikovdan və digər alimlərdən misallar gətirilir. Təlim-tərbiyədə müəllim şəxsiyyətinin rolundan danışılır. Təlimdə müəllimin bilik, bacarıq, vərdisləri, qabiliyyətlərinin əhəmiyyəti tutarlı faktlarla izah olunur.

Müəllif şəxsiyyətin formalaşmasında milli mənəvi dəyərlərin rolunu dissertasiyada ətraflı şərh edir və bununla da XX əsr Azərbaycan psixoloji fikir tarixində öz sözünü deyir.

XX əsrdə Azərbaycanda şəxsiyyətin milli mənəvi dəyərlərimiz baxımından tədqiqindən danışarkən Bakı Dövlət Universitetinin psixologiya kafedrasının [B.H.Əliyev] və Eksperimental psixologiya Elmi

tədqiqat laboratoriyasının [B.H.Əliyev, R.Cabbarov] fəaliyyətini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Şəxsiyyətin inkişafının aktual problemləri, milli şüur və xarakterin inkişafı və təşəkkülü, Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və digər problemlər kafedra və laboratoriyada aparılan tədqiqatların ana xəttini təşkil edir. Bakı Dövlət Universitetinin psixologiya kafedra sı-
nın, xüsusilə onun rəhbəri millət vəkil, AMEA-nın müxbir üzvi, psixologiya elmləri doktoru, professor B.H.Əliyevin köməyi ilə konkret olaraq bu sahəyə aid beşdən çox doktorluq, iyirmiyə yaxın namizədlik dissertasiyaları hazırlanmış və müdafiəyə təqdim olunmuşdur. “Təhsildə şəxsiyyət problemi” [B. Əliyev, R.Cabbarov. Bakı, 2007] “Müəllim

tələbə münasibətlərinin təlim prosesinə təsiri”[1988], “Əqli keyfiyyətlərin formalaşmasında etnik-mədəni amillərin rolu” [Beynəlxalq konfransın tezisləri], “J.Piajenin nəzəriyyəsinin təlim fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti haqqında” [1996], “Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi” [1999], “Yeni tip müəllim hazırlığına dair” [B.Əliyev, Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 2007] və digər onlarla əsər və məqalələr prof. B.H.Əliyevin bilavasitə əməyi ilə ərsəyə gəlmişdir.

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, Azərbaycan psixoloqları milli-mənəvi dəyərlərin psixoloji mahiyyətini düzgün qiymətləndirərək, orada irəli sürülən psixoloji fikirləri elmi şəkildə araşdırmış və gənc nəslin tərbiyəsində istifadə oluna bilən məqamlara valideynlərin, müəllimlərin diqqətini yönəltmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Qarayeva R.M. “Yeniyetmə qızların şəxsiyyətinin etnopsixoloji xüsusiyyətləri”, Psixol.üzrə fəh. d, Bakı, 2010,avt. 26 səh.

2. Qədirova R. “Azərbaycanlı uşaq və yeniyetmələrin milli identikliyinə inkişafının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri”, Dok.dis., Bakı, 2008,avt. 43 səh.

3. Əliyeva K.R. “Şəxsiyyətin yaradıcı potensialının formalaşmasının psixoloji problemləri”, Dok.dis., Bakı, 2008,

4. Əliyev R.İ. “Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları”, (Dok. dis. avt.), BDU, 2004

5. Bayramov Ə.S. “Şəxsiyyətin inkişafının aktual psixoloji problemləri”, Bakı, 1981, 190 səh.

6. Əliyev B., Cabbarov R. “Təhsildə şəxsiyyət problemi”, Bakı, 2008, 136 səh.

7. Əlizadə Ə. “Azərbaycanda güzəran psixologiyasına dair”, Bakı, 1997, 124 səh.

**АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННЫХ
ЦЕННОСТЕЙ В ЛИЧНОСТНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ
АСПЕКТЕ В ТВОРЧЕСТВЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПСИХОЛОГОВ**

АБСТРАКТ

Становление, развитие и формирование личности является сложным процессом. Становление личности происходит под воздействием и в результате своеобразной группировки различных факторов. Среди них особое место занимают национально-нравственные ценности.

Народ, который не может сохранить свои обычаи, традиции и не прилагает усилий для их формирования, не может быть единой нацией и даже не может выразить своей сущности.

Человеческие качества, обычаи и традиции, мечты и чаяния народа находят свое отражение в этих национально – нравственных ценностях. А социально-психологические качества этих ценностей находят свое отражение в образцах устного народного творчества, религиозных представлениях и в творчестве известных просветителей.

В статье говорится о роли национально-нравственных ценностей, дан обобщенный анализ проводимых в республике в этом направлении психологических исследований.

Особое внимание уделяется исследованиям азербайджанских психологов А.Байрамова, А.Ализаде, С.Сеидова, Б.Алиева, А.Бахшалиева, Р.Алиева, Р.Джаббарова, М.Мустафаева, С.Меджидова, К.Алиевой, Р.Гадировой, Э.Шафиевой, Г.Курбановой, К.Казымовой, Н.Рзаевой, И.Султановой, М.Исмаиловой и др.

Статья может быть широко использована педагогами, психологами и студентами, получающими образование на ступени бакалавриата и магистратуры.

**THE ANALYSIS IN THE CREATIVE WORK
OF AZERBAIJAN PSIXOLOQS IN THE ASPECT OF PERSONALITY
PSYCHOLOGY OF THE NATIONAL-MORAL VALUES**

ABSTRAKT

Formation of the personality and he is complex process forming developing. Process of his formation happens thanks to grouping in the specific picture of the different factors. Many factors influence to this process. There is specific place of the national-moral values in the inside of these factors.

He has guarded his folk custom and formation and careless people that approaches to forming not only unique nation unkeeping, did their even existence as like and should form and expressed their even existence as so and cannot keep their even existence as like.

Desire and wishes, habit, some humane qualities of people find expression in the same national-moral values. But socio-psychological qualities in national-moral value be reflected in the examples of oral folk art, religious ideas, creative work of the notable thinkers.

Psychological investigations carried out in Azerbaijan be analysed generalize. Special attention is paid to A.Bayramov's, A.Alizade's, S.Seidov's, B.Aliyev's, A.Baxshaliyev's, R.Əliyev's, R.Cabbarov's, M.Mustafaev's, S.Machidova's, K.Əliyeva's, R.Qadirova's, E.Shafiyeva's, G.Qurbanova's, K.Kazomova's, N.Rzaeva's, I.Sulnanova's, M.Ismailova's investigation in this area from Azerbaijan psixoloqs.

Specialists studying from article in the step of pedagogue and psixoloqs, holder of a master's degree and bachelor will be able to use widely.

Məqalə ADPU-nun "Pedaqogika və psixologiya" fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol № 5).

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 28 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur.

**BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN PSIXOLOGİYA
KAFEDRASININ MÜDİRİ, AMEA-NIN MÜXBİR ÜZVÜ,
PROFESSOR BƏXTİYAR HƏMZƏ OĞLU ƏLİYEVİN
50 İLLİK YUBİLEYİ**

Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu (20.03.1961, Ağdam) – psixoloq, fəlsəfə elmləri namizədi, psixologiya elmləri doktoru (1998), professor (2000), AMEA-nın müxbir üzvü (2007). M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin psixologiya fakültəsini bitirmişdir (1983), aspirantura (1985-1988). “Millətlərarası ünsiyyət sosial-psixoloji təhlil obyekt kimi” mövzusunda namizədlik (1989), “Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problem-

ləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir (1998). Azərbaycan Dövlət Universitetinin psixologiya kafedrasında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış (1983-1997), 1997-ci ildən həmin kafedranın müdürüdür, “Psixologiya jurnalı”nın baş redaktoru, Beynəlxalq Siyasi Psixoloqlar Cəmiyyətinin üzvüdür.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Bəxtiyar Həməzə oğlu Əliyev, psixologiya və sosial fəlsəfə sahəsində tanınmış mütəxəssisdir. O, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin psixologiya fakültəsini 1983-cü ildə bitirdikdən sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin «Psixologiya və pedaqogika» kafedrasında təyinatla əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Psixologiya, pedaqogika və məntiq fənlərindən universitetin humanitar və təbiət elmləri fakültələrində dərs aparmışdır. Eyni zamanda qiyabi aspirantura yolu ilə təhsilini də davam etdirmişdir.

1984–1987-ci illərdə Azərbaycan dövlət televiziyasında aylıq «İdrak» elmi-kütləvi verilişin müəllifi və aparıcısı olmuşdur. Azərbaycanda elmi dünyagörüşün, elmi təfəkkürün forma-

laşdırılması, cəmiyyətin, təhsilin humanistləşdirilməsi, insan amilinin əhəmiyyəti haqqındakı fikirlərin elmi surətdə əsaslandırılması istiqamətində həmin verilişlərin böyük rolu olmuş və tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyev məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsini işləyib hazırlayan ilk tədqiqatçı alimdir. O, həmin nəzəriyyəyə söykənərək ilk dəfə olaraq fizioloji affektin müəyyən edil-məsinin yeni metodikasını və psixoloji meyarlarını, həmçinin məhkəmə-psixoloji ekspertizasının növlərinin təsnifatı sistemini müəyyənləşdirmişdir. Əldə edilmiş nəticələr hüquq praktikasında istifadə edilərək cəzanın fərdiləşdirilməsində və obyektiv araşdırılmasında istifadə edilir. “Fizioloji affektin” məhkəmə psixoloji ekspertizasının təşkili və keçirilməsi prinsiplərini, ekspert-psixoloqun rəyinin sübutun bir növü qiymətləndirilməsinin elmi-hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Bu məsələyə dair elmi məqalələrlə beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında çıxışlar etmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyev həmin tədqiqatlarına əsaslanaraq Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1990-cı ildə məhkəmə-psixoloji ekspertizası elmi-tədqiqat laboratoriyasını yaradılmışdır. Həmin laboratoriya öz fəaliyyətində o zamanlar Cənubi

Qafqaz və Orta Asiya respublikalarını əhatə edirdi.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1999-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində «Eksperimental psixologiya» elmi-tədqiqat laboratoriyasını yaradaraq idrak prosesləri, şəxsiyyət psixologiyası sahəsində elmi araşdırmalara rəhbərlik edir. Şəxsiyyətin yaradıcılıq imkan və potensialının aktuallaşması və şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin metodoloji və psixoloji əsasları tədqiq edilir. İlk dəfə olaraq respublikada eksperimental psixologiyanın əsasları işlənmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyev «Şəxsiyyətə yeni baxış» nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış və bu nəzəriyyə əsasında fundamental tədqiqatların aparılmasına elmi rəhbərlik edir. Onun siyasi liderin psixologiyası, siyasi liderin tipologiyası, ümummilli liderin psixoloji portreti kimi tədqiqatları bu sahədə nəzəriyyədə mövcud olan boşluqları doldurmuş, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərə tarixi şəxsiyyətin nüfuzu araşdırılmışdır.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyevin elmi yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun tədqiqatlarında ekologiyanın və sosial ekologiyanın fəlsəfi-psixoloji məsələləri, təhsil və tərbiyənin psixoloji əsasları, insanın ekstremal şəraitdə davranışının tənzimlənməsi, Dekartın, Aristotelin və

Bəhmənyarın fikirlərinin idrak nəzəriyyəsinin inkişafında rolu, cinayət və mülki hüququn, həmçinin kriminologiyanın əsas məsələlərinin, xüsusi biliklərin hüquq praktikasında tətbiqinin metodoloji əsasları, milli dövlətçilik və demokratik inkişafın sosial, fəlsəfi və psixoloji aspektləri, kütlə psixologiyası, siyasi və ümummilli liderin psixoloji portreti, sosial və psixoloji tədqiqatların metodologiyası öz əksini tapmışdır.

Bu yeni istiqamətlər üzrə onun tədqiqatlarına istinad edilərək və bilavasitə elmi rəhbərliyi ilə 23 namizədlik, 5 doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuşdur:

Respublikamızda ilk dəfə olaraq 1999-cu ildə «Psixologiya jurnalı»nı təsis etmiş və elə həmin dövrdən hal-hazırda kimi onun baş elmi redaktorudur. Jurnal qısa müddətdə respublikada və xarici ölkələrdə diqqəti cəlb etmiş, elmin inkişafında böyük rol oynamışdır.

2005-ci ildə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında ilk dəfə olaraq psixologiya elminin rəsmi internet saytları yaradılmışdır (www.psixologiya.az; <http://psixologiya.net>). Azərbaycan psixologiya elminin təbliğində, dünya psixologiya elminə integrasiyasında jurnalın və rəsmi saytların əhəmiyyətli rolu vardır.

Ərazilərimizin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal nəticəsində

qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş bir milyondan artıq insanın psixoloji reabilitasiyası ilə bağlı İngiltərənin Haşford universitetinin əməkdaşları ilə birlikdə prof. B.Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında xüsusi proqram hazırlanıb həyata keçirilmişdir.

Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında daima bilavasitə iştirak edir. Belə ki, 2000-ci ildən hal-hazırda kimi psixologiya elmləri üzrə AAK-ın dissertasiya şurasının sədridir. Həmçinin BDU-da psixologiya elmləri üzrə magistr dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın sədridir.

Elmi fəaliyyətinə görə 1999-cu ildə Beynəlxalq Kadrlar Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyevin bütün bu fəaliyyəti ilə yanaşı, ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələri üçün orijinal dərslik, dərs vəsaiti metodik göstəriş və proqramların müəllifidir. Eyni zamanda Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci, 9-cu, 10-cu və 11-ci sinifləri üçün «İnsan və cəmiyyət» dərsliyinin həmmüəllifi və elmi redaktorudur. («İnsan və cəmiyyət. VIII sinif üçün dərslik (Azərbaycan və rus dillərində); «İnsan və cəmiyyət». IX sinif. (Azərbaycan və rus dillərində); «İnsan və cəmiyyət». X sinif. (Azərbaycan və rus dillərində); «İnsan və cəmiyyət». XI

sinif. (Azərbaycan və rus dillərində); Ümumiyyətlə, 6 monoqrafiyanın («Cinayət və mülki proseslərdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri»; «Məhkəmə-psixoloji ekspertizası»; «Təhsildə şəxsiyyət problemi»; «Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей»; «Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi»; «Психологические вопросы изучения преступления»).

23 dərslik və dərs vəsaitinin, 150 elmi əsərin müəllifidir, xarici ölkələrdə 18 elmi əsəri çap edilmişdir.

B.H.Əliyev elmi-pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğuldur. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin II Çağırışının (2000-2005-ci illər), III Çağırışının (2005-

2010) və IV Çağırışın (2010-2015) deputatıdır. 2001-2005-ci illərdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının üzvü kimi «Elm və təhsil məsələləri komitəsinin», «Monitoring komitəsinin» üzvü və «Geniş miqyaslı miqrantlar və köçkünlər işi üzrə» alt komitənin sədri olmuşdur.

2005-ci ildən hal-hazırda kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «Elm və təhsil komitəsinin» sədr müavini.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında «Əfv məsələləri üzrə komissiya»nın və «Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə komissiya»nın üzvüdür.

Psixologiya jurnalının redaksiya heyəti AMEA-nın müxbir üzvü, prof. B.H.Əliyevə yaradıcılıq uğurları və möhkəm can sağlığı arzulayır!

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a full page of white paper with horizontal blue ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for handwriting practice or general writing. There are no margins, text, or other markings on the page.

[illegible]

This image shows a full page of white paper with horizontal blue ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for handwriting practice or general writing. There are no margins, text, or other markings on the page.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.
Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi
web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 14.03.2011. Kağız formatı 71x100¹/₁₆.

Fiziki çap vərəqi: 13,0. Tiraj: 300. Sifariş 36^a.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2011